

ДУМИ МОЇ

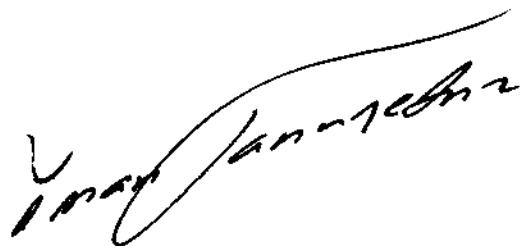
АЛЕКСАНДРА ЖИВОТКО-ЧЕРНОВА

Нью Йорк

diasporiana.org.ua

1971

ДУМИ МОЇ



АЛЕКСАНДРА ЖИВОТКО-ЧЕРНОВА

Нью Йорк

1971

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ-АРХІВ.

Клі

Гол. Инв. Ч.

ЗМІСТ

- 1. Сполохи і пориви.** Біографічно-критичний нарис. Український період творчості Марка Вовчка.
- 2. Історія повісті „Маруся”.**
- 3. Винятки з листування.**
- 4. Перехрестя двох шляхів. Марко Вовчок — Джордж Еліот.**
- 5. Провесна. Оповідання.**

Весняний вітер.
Циганка.
Змаг.
Сон.
Поганий день.
Короткий роман.
Метелик.
Зрада.
Шастя.
Як жити?
Коси.
Маркусь.

- 6. Сильветки.**
- 7. З моєї минулості.**

СПОЛОХИ І ПОРІВИ

**Біографічно-критичний нарис. Український період творчості
Марка Вовчка**

Для відтворення образу родового тла Марка Вовчка треба брати на увагу дані, занотовані її сином Богданом Марковичем і спомини брата письменниці Дмитра Вілінського. Сама письменниця, на жаль, автобіографії не залишила. Однак бажання з'ясувати свій образ у неї було і воно проявилось автобіографічними рисами у її творах, при чому в деяких вона вивела себе як героїню.

І син, і брат, що до роду Вілінських однозгідні у твердженні. Рід був мішаний, але розходяться вони основно щодо якості тої мішаності. Дмитро Вілінський свого батька Александра виводить від корінних росіян з города Ярославля із первісним прізвищем Вілін, а тому, що бабка Марії по матері Данилова було з роду Радзівілл, називає родину польсько-великоруською. Син, спираючись на твердження матері про походження батька із західних губерній, скілький признати рід польсько-українським. Сама Марко Вовчок внесла поправку до словника Брокгауза Ефрана про походження батька із західних губерній. Непевна Марко Вовчок також у означені походження діда з боку матері і каже, що він „здастесь” походив із Московської губернії. Знала вона, що маєток, де народилась, належав Даниловим. Про маєток Вілінських на Орловщині ніде згадки нема. Дмитро також твердить, що Александр Вілінський приходився кузеном Параксеви Данилової, але як того не зазначує. Ще вияснено, що Данилови належали до військових. Була це очевидно дрібніша шляхта, бо інакше члени роду більше знали б про своїх предків.

Брат Марка Вовчка писав свої спомини вже по смерті сестри, коли йому було 67 років. Беручись за цю працю, він хотів бути правдивим і чесним супроти тих, хто відійшов як він сам каже. Спомини його написано спокійно, із розважливістю, але вони узaleжнені від його національного відчуваання. Він, як і старший брат Марії Валеріян, почував себе росіянином і на його думку українство Марії не було відглибним, а зродилось і розвинулось під впливом оточення, головно під впливом Опанаса Марковича.

Походження роду Вілінських з Московщини Дмитро ніяк

не доказує, хоч, згадуючи, що Вілінські походять з Ярославля, натурально міг би згадати про якісь доказуючі моменти. Само прізвище, яке надає родові Дмитро — Вілін — видається дещо штучним для дворян, не кажучи вже, що москаль коли б так називався то не міняв би прізвище на польський лад. Не було причини так робити ані морального, ані матер'яльного характеру. Версію Дмитра про московське походження треба відкинути і приняти погляд сина, що рід був польсько-український. Рід Радзівілів тоді вважався польським, а Данилові як би походили з Московської губернії, були б росіянами.

Так чи інакше українськість роду син виводить від Вілінських, а вони якось були споріднені із Даниловими, столбовими дворянами. Московськість самих Данилових також підлягає сумнівові. Коли б тітка Марії, Мордовина, з роду Данилових, була московка, то в її домі не відчувався би український дух.

В одному із своїх листів до Опанаса з Орла 1857 року, коли Марія була в гостях у тітки, писала про те, що записала пісню „Малесенький соловейко” від свого діда. Під піснею було дописано: „Від козака, що возив сіль у Бобруйську кріпость 1818 року”. Очевидно це і був той дід, що в дитинстві вчив Марію українських пісень.

Близче про рід Вілінських довідуємось із листа письменниці Конор-Вілінської, жінки сина Валеріана, брата Марка Вовчка, який вже був свідомим українцем (професор Подебрадської Академії в Чехо-Словаччині). Вілінська писала Б. Лепкому, що Александр Олексіевич Вілінський, батько Марка Вовчка, походив із Чернігівщини, був гарнізонним полковником, переведений до Вологди, а потім до Орла. От тоді він вивив собі наречену Параскуву Данилову.

В Орлі жили Мордовини і як би там не було українського духу, Опанас не тулився б до родини, не почував себе там так добре, не виспівував би українських пісень із таким завзяттям. Стверджено, що в домі Мордовиних був український дух, який навіть турбував жандармів. Там Марія познайомилася із творами Шевченка. Можна припустити, що обидва роди були українські, але давно зденаціоналізовані. В родині Александра Вілінського українські гени проявились в одній дитині — дочці Марії. Мимоволі постає порівняння з родом Галини Журби де вона також тільки одна одідичила українські клітини. Тільки, що Марко Вовчок не була така завзята і безкомпромісова. Вона ніколи не думала так глибоко, як Галина Журба. Для Марії головне стати письменницею взагалі, а для Галини Журби життєвим завданням було стати українською письменницею. Треба, звичайно, брати на увагу також характер. Галина Журба войовнича, а Марко Вовчок поміркована, компромісова, узалежнена від особистих почувань, симпатій, антипатій. Над

нею весь час тяжіла проблема самостійного існування, на гі часи для жінки вельми трудна.

Скучі відомості сягають дідів Марка Вовчка. Були це властителі середнього розміру на Орловщині і Тульщині. Належали до військового стану, вірно служили царям, а в „оставці“ жили у своїх маєтках в селах Катеринівка, Знаменське і Грунець близько міста Єльця і Задонська. Дід Марії Петро Гаврилович Данилів служив у полку, який стояв у Польщі. Відносини були такі, що польські пани приймали московських старшин у своїх домах бо і не можна було завжди пам'ятати про русифікаційне завдання таких військ. Люди зна-йомились, молодь хотіла бавитись, багато старшин не так вже й цікавилась завданням Російської держави і не думали про обручені якщо самі не були з походження москалі. Люди знаходили спільну мову. Уряд одно, а люди окремо. Були ріжні і старшини, і обивателі. Старшин запрошували на балі і вони завзято витанцювали з панянками, закохувались і часом одружувались. Зрештою в полках було досить старшин з польськими прізвищами, а вони самі про себе казали „із поляков“, не цікавляться долею свого народу, забували про свою мову і були служаками. Не так масово як у випадку з українською шляхтою також у поляків йшов процес денационалізації. Отож коли Данилів закохався у панну Радивилівну, рід якої вважав себе литовським, ніяких особливих труднощів не виникло. Багатієм Данилів не був, до високої аристократії не належав, так, що можна уважати, що подружжя було з любові. Як було з релігією ніде не згадується, але можна напевно твердити, що Радивилівна мусіла приняти православіє, бо чоловік не міг міняти віру на католицьку і жити в Росії. Про таке в ті часи не можна було й думати. Чи дісталася княжна добре віно також не знаємо. Маєток стан грав тоді велику роль в аранжуванні подружжя, але в роді Марії такого не було, там не вміли розраховувати, а вміли витрачати, не турбуючись майбутнім. Петро Данилів привіз свою наречену на село. Зміна була разоча, але стиль життя майже той самий. У сусідніх селах стояли полки, там відбувались балі, приїздили звідтам і гости. Орловщина ще не була для приїжджих з Польщі такою чужиною як Росія. Ця губернія ще не була зовсім обмосковлена. Країна міняла господарів. Панство, залежно від приналежності, вважало себе літвинами, потім поляками, врешті почалі обмосковлюватись. Орловщина мала свій власний характер і природу. Це рівнина з ярами, перелісками. В густій зелені білі панські садиби. Була це передчерноземна смуга, місце зустрічі півдня з північчю. Земля там була родюча, природа ласкава, мова мішана. Приходці у цю смугу все були мішанці в той чи інший спосіб. Тому з родом Марка Вовчка така нісенітниця. В дійсності це напевне був

український рід. Княжна Радивіл напевне у роді зовсім розчиналась і нічим не виявилася. Заслугою її однаке є те, що вона породила маму Марка Вовчка, прегарну сирооку дівчинку. А вона очарувала капітана Сімбірського полку Александра Вілінського і з того подружжя вийшла Марко Вовчок, який батько передав свою атлетичну будову і взагалі фізичну по-добу.

Коли Вілінський женився мусіло йому бути, беручи на увагу його військовий чин капітана, яких тридцять років, а пані Парасі Даниловій було 14 років. Така ріжниця нікого не дивувала. В ті часи було важливо, щоб наречена була молодаенька. Коли дівчині було 17 років, а вона ще не мала нареченого, в родині починалась паніка, особливо коли не було доброго посагу. Паня не мала якогось особливого віна, але молодий і не міг на нього розраховувати, бо приставав до родини молодої. Пара була гарна, всі були задоволені, а молоді щасливі. Грошей не було багато, але весілля відсвятковано належно гучно з великою гостиною і балем у панському домі. Багато іли, багато пили, гукали „гірко”, молодий цілував свою квітучу наречену, молодих вітали, обдаровували, служба підходила цілувати руку молодої пані і ціле село запивало, поставленою панами горілкою, щастя молодих. Витримати весілля тоді треба було сили і молоді натурально зітхали з полегшенням, коли вже було по всьому. Молоді жили добре, була між ними згода і любов, так, що населення дому не помітило жадних труднощів. А слідкувати в такому панському домі було кому. Жили в такому домі звичайно цілими кланами — тітки, дядьки, бабці, якісь бідні родички — старі панни чи вдови. Була в тому домі повно руху, гомону. На першому поверсі товкалася зграя слуг, працювали дівчата-кріпачки над вишивками, мережили, шили і балакали. Для молодих трудна пора, особливо для такої молодої дівчини. Вона як і більшість дівчат з панських родин нічого не знала про справжнє життя. Дітей тримали остроронь від дорослих під опікою якоєсь панни-гувернантки, і окремо від служби. В пансіоні також була ізольованість і дівчата там розвивали свою романтику. Отож, коли Паню відзначив красень-гренадір, у неї закрутилась голова, але на щастя Вілінський не був грубий і молоді жили добре. Безпосередній, привітний до всіх і до слуг-кріпаків, спострекливий і кмітливий, співчутливий людському горю і в той час готовий посміятись широко над слабостями, пожартувати. Наполегливий у своєму поступованию, послідовний і певний, він широко заопікувався своєю молоден'кою дружиною. відгородив її від всіх турбот, так, що вона мала одно завдання — бути доброю ласковою жінкою, а потім матір'ю. Шо з того, що у 1830 році Вілінський був у поході для стлумлення польського повстання. Це було виконання обов'язку і він у справу

не вкладав почуття. Ніякої неприязні надто ворожнечі до поляків він не виніс. Це пройшло, настала інша пора в життю, минула близькува військова пора ружу, розваг, залишань. Тепер він жонатий чоловік з обов'язками супроти дружини і майбутніх нащадків, які напевно прийдуть. Вілінський мусів дбати про господарство і дав добре. Його дружина, занята жіночими справами, була позбавлена необхідності турбуватись про господарство. Були родички ріжні, були слуги вірні, про все було кому подбати. Перша пора минула і молода жінка пізнала другу сторінку подружнього життя — вагітність, пологи. Медицина не була розвинена, по цвінтарях рясніло від могил молодих жінок, які загибали від породільної гарячки. Люди не знали основних правил гігієни, як і всі жінки, боялась іспиту. Але ось налетіла буря, все пройшло добре, жінка була здорова і сильна, втішилась сином і вповні заживала радості материнства. Був син, і батько особливо тішився — то ж продовження роду. Мамі в той час, як вона пані — не підходило годувати дитину самій. То знайшлася мамка, а тому не довго тішилась Паня своїм розцвітом по народженні дитини. Настала друга вагітність. На цей час вона проходила тяжко — боліли крижі, боліла ліва нога, так, що приходилось на неї налягати, мучило часте звертання, обличчя схудло, втратило свіжість, покрилось жовтими плямами. Даремно потішали її, що все це пройде. Однаке потіхи все таки помогали, особливо коли потішала няня сина. Було за нею самою чотирнадцять породів і дев'ятеро дітей вона виростила, так, що знала. Паня тепер також знала і розуміла, що у деяких випадках і пани, і кріпачки рівні перед Богом. А няня пророчила дівчинку і то вона ще перед народженням вередус.

Няня вгадала. 22-го листопада 1833 року народилась дівчинка. Здорова, добре розвинена дитина з довгеньким темним волоссям, великими очима і сильним низьким голосом. На дворі був вітер, падав, замерзаючи на льоту, дощ і крупа сердито торожкотла в шиби. Батько тішився дитиною і одразу побачив подібність до себе. Хрестити здорову дитину не дуже поспішали і подія відбулася в грудні аж десятого дня. До хресту дівчинку тримав дядько Дмитро Гавrilович Данилев і рідна сестра матері, дочка вже тоді покійного слєцького дідича Петра Гавrilовича Данилова, Катерина. Ім'я нарік священик села Козаків Дмитро Данків, а обряд хрещення довершив священик села Чесно-Хресної церкви в селі Рябинках, Петро Алексієв.

На Вороніжчині і Орловщині ще недавно були села з українським населенням. Отож таким і було село Козаки та церковний притч у ньому. В записі стойть прізвище Віленський, а в дужках Вілінський.

Пророкування няні сповнилось — народилася дівчинка,

тільки, що не була вона змалку вередлива чи неспокійна, а навпаки спокійна, необтяжна дитина. Вона добре розвивалась, добре спала та іла з великим смаком. Була дитина гарна, товстенька, рум'яна, очі мала великі, затінені густими віями, а на чолі вже в колисці зарисовувались темні брови. Темне волосся на голові, з яким дитина народилась, скоро викачалось і на його місці наросло пухке русяво-золоте в кучериках волосся. Маючи мамку і няню з двірської служби, дитина багато часу перебувала в тому середовищі, звикла до нього і полюбила людей. Виростала прихильною, сердечною дівчинкою. Змалку стала заступницею всяких провинників на кухні. НакоТЬ, було, якась дівчина, поб'є тарілку чи що, то зараз до Маші і Маша печалується та доносить сама на себе — карайте, мовляв, знову розбила тарілку чи там горнятко. І горючи того побитого наростили аж поки рідні зрозуміли у чому властиво справа. Але тато і мама зрозуміли шляхотність дитини. Не цінив такої шляхотності тільки брат Валерко, сміявся з сестри, дурною обзвив за те, що ділиться із двірськими дітьми своїми ласощами. А коли співала „хочлацьких” пісень, яких навчилась від діда, Валерко сміявся. Від дитинства той брат був неприхильний сестрі і таким залишився на ціле життя. Все, що вона робила, було йому противне, виріс на завзятого москофіла чи там росіяніна і таким вважав себе зроду.

Маша добре розвивалась тілом і розумом, швидко та легко переймала все, чого її вчили, щебетала по французькі, грава на фортеп'яні, але жадних особливих здібностей не виказувала. Навчилась, маючи добрий слух, багато пісень і радо співала гарним альтовим голосом. Як тільки дівчинка навчила читати на п'ятому році — то почала читати і читала запійно. Читала все, що попадалось під руку, читала і перечитувала, а що того було мало, то Маша упрощувала оповідати кого тільки могла — і рідних, бабусь із села. Слухати оповідання, казки та дійсні події для Маші було невичерпним джерелом задоволення. Вона могла слухати одну історію безліч разів, знаючи напам'ять все наперед. Раннє дитинство Марії було щасливе, радісне, її всі любили, догоджали їй, дітей одразу більше не було, настала перерва у побільшенні родини, тому вся увага була звернена на перших. Взагалі в роді не було багато дітей, як то бувало звичайно у ті часи. Так було у Писаревих — троє дітей, у Мордовиних двоє. Роди Данилових і Білінських не розrostалися звичним темпом. В сусідніх селах жили родичі і до них та до знайомих іздили в гості з ріжних нагод — іменини, весілля, хрестиини. Все це дітям було дуже цікаве. Було весілля тітки Варвари Дмитрівни, двоєрідної сестри Машині мами. Виходила вона за дідуха Івана Писарєва, а потім у тітки народився синок Митя, народився

також хлопчик у мами і також Митя. Маша тішилась дітьми, брала на руки, як дозволяли, пестила. А потім вдарило родину. На тридцять восьмому році життя помер батько, Олександр Вілінський. Лишилось троє сиріт — брат Валерій, Маша і маленький Митя. Дівчинка ще не бачила смерті зближка, але вона добре знала слово сирота. Вона його часто чула, прислухаючись до розмов двірні. Сирота — синонім беззахистності, убогости. Вона не знала, що сиріт одні жалують, а інші кривдають. І ось це слово, досі далеке, раптом наблизилось, набрало глибоко змісту, стало поняттям, яке пристало до самої Маші. Тепер ти сирітка — казала няня і тішила, що Бог сиріт милує. Горе матері було безмирне. Перед нею стояло завдання бути господинею маєтку, опікуватись дітьми. Управляти маєтком, успішність якого залежала від праці кріпаків, не легко. Треба мати для того відповідний характер, загартованість і досвід. Все — чого не мала молода удова. Її опанував розпач, повна простація і рідня бачила та усвідомлювала безрадність становища. На родинній нараді вирішено, що не може бути Параскева Петрівна сама. Поки тривав час жалоби, почали оглядатись за відповідним кандидатом на одруження, і такий незабаром знайшовся. Був це пан Дмитрій із міста Єльца. Сам удавець із двома дітьми він здавався найбільш відповідним. Чи Дмитрів був в околицях незнаною особою, новий мешканець у Єльці, чи не проявив своєї правдивої вдачі невідомо, тільки він по одруженні виявився неможливим до співжиття і став прокляттям для родини Вілінських. Із дітьми Вілінського говорили тітки і сама мати. Їм вяснили чому треба заступника батька, помічника мамі. Діти Дмитрієва були хороши, подружились із дітьми Параскеви Петровни. Здавалось, що доля дійсно змилувалась над всіми сиротами і всім буде добре. Відбулось скромне весілля. Ілюзія дуже хутко розвіялася. З Дмитрієва не було господаря. Він виявився деспотом і людиною, затяженою налогом пияцтва та картярства. В домі почалось несамовите. П'яні сцени і скандали. До того Дмитрів зненавидів дітей Вілінського. У приступах п'яного роз'юшення доходило до того, що він підіймав руку на дружину. В домі почалось пекло. Діти не могли так залишатись і знову з'їхалась рідня на нараду. Часи були такі, що позбавитись жінці законного чоловіка не було змоги який би він не був. А Дмитрів сам не думав уступати. Він забрав усе в свої руки і розпоряджався, нікого не питуючи. Розкидав і марнотратив дитяче майно, чому не можна було перешкодити. Діти мусили залишити батьків дім. Брата Валер'яна забрав до себе дядько Данилів, а Марія оселилась у тітки Писаревої. Тітка була добра, вирозуміла людина, вона вже мала свою дитину і жалувала сирітку. Тоді вже в душі Марії зародилася свідомість істоти, яка живе на ласці. Вона мусить це пам'ятати і бу-

ти вдячною. До дому мами вона несміла показатись. Побачення з мамою були рідкі і болючі. Параксева Петрівна із чепурної веселої жінки поволі ставалась пригніченою і занедбаною істотою. В домі у неї тепер було вже четверо дітей — син і дочка Дмитрієва від його першого подружжя, малій Митя, і народжена від нового подружжя дівчинка, яка називалась Вірочка. Мучилася мати, мучились діти, що росли в атмосфері вічних скандалів, але ніхто ніяк не міг допомогти. Маєток у Катеринівці занепадав. У дім почали заглядати злідні. Про дітей Валер'яна і Марію не можна було й думати, щоб подбати про їх освіту коли настане час. Вони попали у повну залежність від рідні. Марію вдома вчили гувернантки за стилем доби, вчили всього потрошки, але було тоді так, що вже не вистарчало навіть для дівчинки тільки домашнього виховання. Вже стало принятим закінчувати освіту в якомусь пансіоні шляхтянок. Про практичну доцільність освіти для дівчат тоді ніхто не думав. Для дівчини тоді була тільки одна „кар'єра“ — це більш або менш вигідне подружжя. Про віно у випадку Марії не могло бути й мови. Треба було покладати надії на інше — очаровання, огляду, зовнішність, взагалі уміння подобатись. Треба було вміти грати на піаніно, співати, малювати і бути дуже беззахисною, ніжною істотою. Таких якостей Марія взагалі не мала. Вже у своїх 12 років вона була великою, сильною дівчиною із поважним безкомпромісним поглядом очей. Йї треба було дати огляду в пансіоні для благородних дівиць і тітки вирішили це зробити. Такий пансіон був в Орлі, де жила тітка Марії Мордовина. Здавалось би натурамльним віддати Марію туди, але це було, мабуть, дорого. Натомість у Харкові, де тітки самі свого часу вчилися, був такий пансіон і там були зв'язки. Свого часу думали, що Марія вчилась у Харкові в Інституті благородних дівиць общества благотворення Основ'яненка-Квітки, що постав у 1812 році. Це була добра поступова інституція, основана на засадах європейських жіночих освітніх інституцій, перенесених в Росію Білецьким. Але Марія в тому інституті не була, а в якомусь менш відомому приватному закладі, одному з тих, що їх основували вихованки Смольного чи якого іншого елітного закладу за програмою своєї Альма Матер.

Коли Марія вступила до інституту, програма жіночих шкіл вже була скалічена. Такі інституції по смерті цариці Марії перейшли під протекторат Александри Федорівни, лояльної дружини царя Миколи I. 1839 року в дівочих школах перестали викладти фізику, взагалі природничі науки і геометрію. Otto ж дівчат вчили тільки товарицької поведінки, музики, співу, танців і ручних робіт. Було трошки історії, рахунків, літератури. Велику увагу присвячували удосконаленню французької мови. Директорками і класними дамами в таких пан-

сіонах в Україні були переважно українки, що вчились у московських закладах. Симпатиків української культури було серед них дуже мало. Національно були вони переважно байдужі, а часто навіть ворожі всьому українському. Про якийсь український дух там не могло бути мови, а говорити „по жицькі” не дозволялось. Коли такі спроби помічались, їх негайно викорінювали, хоч у Харкові тоді було вогнище української культури. Там були українські традиції. В роках 1816-1819 виходив „Український Вестник”, орган місцевого українського життя. За Квітки, який був маршалком місцевого дворянства, був там театр. Коли там вчилася Марія, ректором університету був Гулак-Артемовський (1841-1849). У Харкові працював Метлинський, Срезневський, Костомарів. Там в роках 1833-1838 вийшло шість томів „Запорозької Старини”. У Харкові учився і працював Яків Щоголів, на сцені виступав славетний артист приятель Гоголя Михайло Шепкін, дуже прихильний і близький українцям. Була українська атмосфера в цілому. Звичайно, дівочий пансіон жив своїм відокремленим життям, але приглушені відгомони до вихованок доходили і зустрічали відгук, бо вихованки здебільшого були українки. У кожному разі якоїсь ворожнечі до українства в пансіоні не творено. Життя в пансіоні йшло своїм, в основному однаковим для всіх таких закладів, шляхом. Дівчат занадто рано зганяли з ліжок і вони йшли вмиватись у холодній воді, заплітали одна одній коси, одягали свої пошиті уніформовані сукні і парами йшли до їдальні. Проказували і співали вказані молитви, сідали за столи їсти дуже обмежене кількістю і звичайно несмачне снідання. Знову утворювали пари і йшли до класів. Дисципліна в таких установах була строга, порядок касарняний, послух мусів бути безумовний. За найменшу провину карано. Зимою в приміщеннях було холодно, непривітно. У неділю чи свята прикрашували свої уніформи білими фартушками і пелеринами, натягали на голови повторні капори і йшли до церкви, яка часом була в місті. Це звичайно була цікава захоплююча подорож для дівчат, але розглядатись і огляdatись було суvero заборонено. Стегнегли панянок виховательки, ретельні класні дами, переважно старші панни, пригнічені своїм безнадійним дівоцтвам, біdnistю, яка прив'язала їх до нелюбого покликання виховательок. Соколиними очима стежили вони за кожним рухом проти правил.

Марія була в пансіоні три роки і вийшла з нього, маючи 14 років, на тодішні умови готова панночка. У пансіоні з дівчинки стала панна. Це формуючі роки, коли все так живо заприймається і з пансіонів виносять звичайно спогади на ціле життя. Багато письменниць або написали спогади про свої роки в пансіонах, або дали їх відгомін у своїх творах. У випадку

Марії такого не було і ніде в її автобіографічних творах жадної згадки про пансіонерські роки немає. Жадної дружби вона там не нав'язала, видно ні з ким не сходилася, а що сама була мовчазна і стримана, то і не вабила до себе. Вчилася Марія старанно, добре, але визначно не була. Можливо, у тому пансіоні вона була приміщеня за філантропічною засадою, знала це і тому трималась стороною. Однаке з того, що пансіонське життя не лишило якогось виразного сліду в психіці дівчини можна судити, що там все було помірковане — ні добре, ні занадто погане.

На вакації Марію не лишали в пансіоні. Вона їздила до тітки Писаревої так, що повної радості з літа не заживала. Це ж все таки не була рідна хата. Їздила вона на вакації із студентами своєї місцевості. Студенти в дорозі напевно цікало розмовляли на загальні теми, які тоді цікавили і хвилювали громадянство. Марія — молода і несмілива — не могла брати участі в таких розмовах, але слухала уважно.

Виростала з Марії істота скрита, свідома своєї матер'яльної залежності від ласки рідні, без власних грошей, без перспективи стати незалежною інакше як тільки одружитись. А з ким може одружитись дівчина, яка немає посагу, яка навіть білизну і одяг дістає з ласкавої руки від тих, які свої клопотів мають досить.

Тітка Варвара також думала про долю Марії і журилась. У неї росли свої діти, а крім того товариство на селі було дуже обмежене. Всі сусідні дідичі при одруженні обов'язково думали про маєтковий стан дівчини, коли не готові гроші чи окремий маєток то хоч можливість пристати до дому жінки.

Марія жадних таких можливостей не мала. Не було навіть можливості сподіватись гучного весілля, подарунків, або доброї виправи посагом. Писареви не були заможні, мали свої діти, про виховання яких вже треба було думати, а тут в дім прийшла ще одна сирота, дочка сестри Писаревої, Раїса Коренєва. Це було забагато для одної родини. В нарадах із другою тіткою Марії, Мордовиною, яка жила в Орлі і поділяла турботи про виховання Марії, було вирішено, що Марія після закінчення інституту оселиться у Мордовиних. Мордовини були досить заможні люди, мали гарний дім у Орлі. Михайло Савич Мордовин служив і був спритним в улаштуванні справ. Мордовина була свого роду провідницею салону, де радо збирались тодішні інтелектуали та діячі культури, які мали маєтки близько Орла та ріжні інтелігенти, що мешкали в самому Орлі. Розумна, показна дівчина могла легко знайти серед такого оточення відповідного чоловіка на одруження. Крім того Марія могла бути тут корисною. У Мордовиних було двоє дітей, яких вже була пора вчити. Марія могла тим занятись і так би мовити до певної міри платити за своє утримання.

Ото ж Марію виправили до Орла. Там собі з дівчиною великого клопоту не робили. Для неї навіть не знайшлося окремої кімнати. Тай пощо! Вдень їй всюди вільно бути, а переносити вистарчить приткнути десь ліжко. На першому поверсі, типово для менше панських домів того часу, була велика кімната. Там вдень працювали дівчата для панських потреб, товклись слуги, було рушно і повно гомону. Люди робили своє, а при тому спостерігали все навколо, слідкували, підмічали, судили, пльоткували.

В домі панів з'явилася нова мешканка, дівчина як квіт, привітна до всіх, хоч поважна та не говірка. Вона сподобалась службі, а проте бідна родичка, приживалка у панському домі. Пошановання до таких служба не мала, могла жалувати співчувати, але не без присмаку певної погорди. Гіркий хліб таких приживалок, їм не дають забути ласки. Навіть інтелігентні добрі люди підлягають спокусі, а що вже нижчі. Лихого пана можуть ненавидіти, але його шанують, а бідного можуть навіть любити, але не поважати. Немало іронічних поглядів, ущіпливив усмішок, а часом і словечок прийшлося Марії перенести, вислухати, зціпивши зуби.

Але дівчину справді ніхто не кривдив. Дядько Михайло навіть привітний був, тітка то мало зважала, діти були добрі, але у тому всьому не було родинного тепла, зрештою і не могло бути.

Одягали Марію дуже скромно, так що її краса не мала відповідних рамців. А проте задивлялись на її своєрідну мас-статичну вроду, яка тоді була в моді. А надто старші панове, бо молоді у Мордовиних взагалі не бували. Професійні женихи, дізnavшись про маєткові можливості сироти, не шукали знайомства. А хто і пробував з цікавости, то скоро розчарувався. Марія не була панна в стилі доби, не говірка щебетуха, а поважна, схильна розмовляти про поважні справи, допитлива, не вміла легко кокетувати, приваблювати. Подивиться такий паничик і відстане. Старші панове інакші, їм Марія подобалась. Але такі кандидати були переважно вдівці з дітьми, їм треба було господині, матері для своїх сиріт, а Марія на таке не показувала. Не було в ній нічого від господині, матері для сиріт і такою вона залишилась до старості. А того, що в ній перебувало, вона сама ще не знала. Інші гості Мордовиних були заняті світовими справами, станом держави, зовнішньою політикою. На такі теми вони могли говорити без кінця, до втрати голосу. І це Марію цікавило. Вона слухала цілім своїм еством, впивалась покищо несвідомо ідею людянності, мовчки обурювалась несправедливістю, співчувала з упореними, мріяла про волю для людини взагалі і для себе — отут прикованою недолею, без свого кутка, без грошей. А серце вимагало свого. Інколи Марія гостро пристрасно захоплюва-

лась кимось, мріяла, не спала ночами, малювала собі образ щастя на самоті із любою людиною, без ласки. Такі надії дуже хутко погеліли, предмет очарування втрачав барви, виявлявся звичайним, буденним і знову пустка. Марія тоді гризлась до нестями. З її щік збігав густий рум'янець, аж тіні лягали під очима. І не було кому сказати, призватись. Треба було ждати, терпіти. А нащо ждати? Здавалось нема ніде нічого для неї на світі. А потім раптом з'явився хтось такий відмінний від усіх, такий чарівний. На нього жадібно дивились жінки, матері дівчат і панни, з яким Марія як партія на одруженні не могла рівнятись і не сміла. Появився він у салоні тітки, одразу всіх очарував, став центром уваги. Надхненний співак, захоплюючий оповідач, оточений авреолою потерпілого за шляхотну ідею, висланий до Орла за кару із батьківщини. Член якогось таємного товариства Кирила і Методія. За приналежність до того товариства карався на Сибіру натхнений співець уярмлених, співець легендарного козацтва, лицарів і борців за віру Христову, за волю і правду. Дивне містичне ім'я Тарас Шевченко. Його „Кобзар” дорога книжечка нахилення. Марія читала і розуміла. Не дармаж дід вчив її українських пісень.

Марія крадькома дивилась на Афанасія Марковича. Який він інший навіть зовнішністю. Високий, карокий, жвавий, меткий аж горить. Все навколо себе роз'яснює, всіх захоплює. Таким напевне може бути тільки нащадок героїв, які боролись і помирали за славу і волю своєї батьківщини, чудової чарівної України.

Маркович з'явився в Орлі літом 1847 року в товаристві графіка Нарбута. Бути висланим за царських часів за шкідливу для імперії роботу — значило стати парієм, якого всі бояться. В товаристві поступової інтелігенції таких проступників приймали з радістю та симпатією. Вони атракція. Можна було навіть знайти працю, бо всюди були люди, готові допомогти такому вигнанцеві.

В Орлі в той час губернатором був князь П. Трубецький, поступова інтелігента людина. Він прийняв Опанаса Марковича секретарем у свою канцелярію. Було це в липні, а в листопаді Маркович вже був молодшим помічником начальника канцелярії. Маркович мав високу освіту і з нею міг робити добро кар'єру. Під осінь 1849 року він вже старший помічник, а в лютому 1850 року стає титуллярним советником. З того боку все заповідалось добре. В товаристві він був предметом уваги та надії. Дівчата мріяли, матері снували пляни, кандидат з Опанасом був першорядний і власне такого звабила увага молоденької сироти. Очі обох почали зустрічатись... Опанас почав говорити з дівчиною все частіше, почав спостерігати і незабаром добре зрозумів становище Марії в домі, але не пе-

релякався бідности дівчини. Розмови ставали частішими, довіщими. На них почали звертати увагу і незабаром зрозуміли, що тут обостороннє зацікавлення, рідні на втіху, чужим на заздрість. Такого жениха дісталася сирота. Марія поглядала на Опанаса своїми сірими глибокими очима, затіненими довгими віями із захопленням, коли він своїм співом поривав усіх, очаровував розмовами.

Молода його адораторка дуже аж на дванадцять років молода від нього, була ще дитиною, він змужнів. Прожив досить, пережив багато, а вона щойно на провесні. Чоловікові все імпонує спричинити розквіт такого пуп'янка і Опанасові дуже подобався тип такої здорової, повнокровної жіночої краси. Роман розвивається, вже дійшов до місяця, де треба рішати і це звичайно має робити чоловік. А Опанас мовчить, вичікує чогось. Опанас досліджував свою вибраницю уважно, розглядав зі всіх боків. Роман той не був повноцінний, радісний, хутчіш психологічно скомплікований. На таке було досить причин. Опанас бачив становище дівчини і одразу почав брати на увагу її бажання вирватись, а це будило сумнів, кидало підозріння на якість почуття дівчини. В його свідомості ворушилось може неусвідомлене почуття власної нездатності як фундатора родини. Опанас не міг рішитись, зволікав, мучився і тривожив дівчину. Оточення також почало нервуватись, чекали освідчення, а його не було. Тоді тітка рішила вислати Марію з дому аби подивитись, що з того буде, як поведеться Опанас, чи це не прискорить процес сватання.

Душевний стан Опанаса в тому часі ілюструють і вияснюють його листи до Марії під час її перебування у тітки Писаревої. В тих листах є дещо патологічне. Деякі з них такі, що інша дівчина може і відштовхнула б претендента, не зважаючи на те, що з тих листів і видно його зацікавленість та закоханість. Опанас все знає про Марію від дитинства і то, мабуть, від неї самої. Він пише їй з приводу того, що їй у тітки добре, приємно. „Поздравляю тебе з довольної жінкою после вечних сцен своїх і чужих, которымі судьба загоняла тебе с детства”. Отже Опанас був ознайомлений докладно і, мабуть, збирав відомості від інших, знав безвідхиності становища дівчини, малі можливості на відповідне одруження, перспективу бути гувернанткою у якихось незначних дідичів. Для багатьох і з них вона не мала кваліфікації, а на такій мізерній посаді то пониження і можливо зазіхання якого поганенького панка.

Марія зовсім не вагалася приняти пропозицію Опанаса, не було у неї жадних сумнівів, ані вагань. Не було до них в дійсності причин. Кандидат її подобався, об'єктивно вважався доброю партією з перспективами успішної кар'єри службовця. Все залежало від Опанаса, а було кілька разів, судячи з листів, у нього до розриву зовсім близько, наче він вів до

того. Для Марії втрата такого кандидата була цілковито небажана з мотивів практичних і престижевих. Це була б поразка, пониження і вона міцно трималась, ждала, не зважаючи на дивні послання закоханого. Однаке, як видно з листів, Опанас боявся майбутнього. Марія не боялась. В ній була впевненість молодії, недосвідченої дівчини, віра у свої сили. Головним було вирватись, а там вже що буде і чому має бути погано? У всьому був розрахунок, але не цілком свідомий, все було помішане, — захоплення Опанасом, мрія про самостійне життя з чоловіком — захистом і опертям для жінки та непереможне бажання позбавитись опіки рідні. Чи могла вона мудрувати, заглядати наперед? Опанас був такий, що навіть брат Марії Дмитро, пишучи свої спомини, не був захоплений Опанасом і пише про нього таке: „Він був безумовно гарний, мрійник, співак і дівчина-інститутка, не по літах розвинена, могла захопитись”. Це було, так би сказати, у докір тим, які підохрівали Марію у цілковитому розрахунку. Правда, вона не була захоплена до втрати критицизму. Коли Опанас задумав міняти посаду, вона дуже розумно йому радила не робити того. А прихва Опанаса міняти посаду випливала із грунтовно неправильних міркувань. Показалось йому, що жонатому чоловікові така посада не підходить, треба щось солідніше і більш платне. Залишив посаду і пішов шукати іншої, крашої. Не знайшов і аж тоді зрозумів, що весь задум був помилковим. Повернув до Орла, хотів знову стати на стару посаду, але вона була вже занята іншим, який був працею задоволений. Призвав тоді Опанас Марії рацію та вже було пізно.

Марія ждала, хотіла похвалитись тітці, поговорити про Опанаса, але він не визнав її права на таке звичайне дівоче бажання похвалитись. Він пише просто грубо: „Ти краще хвались своє прив'язаністю до мене, аніж моєю”. Взагалі листи Опанаса довгі, нудні, тяжкі до зрозуміння навіть старшій досвідченній людині, а що вже казати про молоду дівчину. Здається, Марія тих листів не зовсім уважно і докладно читала. Опанас в листах згадує минулі суперечки і непорозуміння, нудить, романтизує і передає свої сумніви в образливій формі. Наприклад, таке міркування: „Що ж... коли вона піде за мене з одної честі, вдячності і надії — не бути зі мною щасливою... оглянуся я та вже пізно”.

Певності в любові Марії до себе Опанас не мав, але, думаючи, що вона заслуговує собі щастя, попереджує і благає аби вона тепер (поки не пізно) ... „прислухалась до свого серця, чи, бува, не обмануло воно її, так як колись обманувало”. З того видно як Марія широко йому сповідалась із своїх скороминучих захоплень і Опанас боявся, що таке може знону статись. Отож вона мусить переконатись, що любити його так, як нікого перед ним, іншого любити не може, а тоді, як, що

так: „... не сокрушить нашого щастя ані біdnість, ані недоуміння ... Після охолодження, нудьги і горя боюсь не за себе”. Звучить дуже великудущно, але подумати тільки як молоде дівча могло так далеко наперед передбачати, так обмірковувати? В дійсності Опанас боявся за себе, він наче передчував, що родинне гніздо не буде міцним і старався запобігти, передбачити все, обдумати, забезпечити себе з усіх сторін, виховати свою суджену, наперед відібрати всяку можливість унешасливити його. Насамперед хоче він викликати у Марії повну отвертість. Метода його невміла і від його поучувань часто відгонить несмаком. Йому самому доводилось боротись з поганими думками і він у тому ж підозрівав Марію. Отже перед від'їздом зобов'язував він дівчину сумлінно повідомити його про всі „гріхи”. І Марія слухала. Вона йому призналася, що хотілось їй там подобатись, а для Опанаса це привід до проповіді про суєту мирську. Він хоче докладно знати, як то було, на чому себе грішниця зловила і перечислює всі способи, якими дівчина може оперувати, щоб подобатись. Він їх дуже добре знає, наводить приклади один за другим і так наче підповідає цілу систему як від дівочої безпосередньості вдатись у надуману, рафіновану. Опанас знов, що Марія з тих, які можуть захоплюватись. Думав, що зло можна вирвати з коренем. Були десь між ними довгі розмови вихованчого характеру, дійшло до якоїсь угоди, була свого часу сконстантована благодійна зміна духовости Марії. І ось тепер з його від'їздом наче все попелом розвіялось, вона знову „грішить”. Опанаса охоплював переляк і він пише, що може їй тільки так здавалось. „Благодійна переміна відродила тебе до кращого і вищого життя”. Писала Марія Опанасові ніби на якісь забаві їй не хотілось танцювати. Отже сумувала за ним. Опанас находить це „естественным”. А за тиждень стається інше. Марія вже могла не тільки танцювати, а й щиро бавитись і тішитись своїм успіхом. Вона признається Опанасові, чим знову спричинює йому розpac і гнів. Опанас пише: „Глибоко не розумію захоплення танцями до забуття друга, якого з нею нема”. Дорікши так, Опанас обертає все і хоче довести, що то не докір, а він, навпаки, тішиться. Їй добре після всього тяжкого пережитого з дитинства, але додас: „Хоч, правда, не треба забувати, наприклад, мене та ще того, як каже прислів'я — половина світа скаче, а половина плаче”. Історію із тим танцюванням Опанас драматизує і розвозить. Пише, що він би нікому у світі не повірив, як би розказав таке, але вона сама призналася — отже журба, що недотримала умови, а ще більша, що не зможе він її в таке веселе життя ввести, а вона без нього сама не захоче у ньому бути і це: „Як благословить нас Господь жити разом”. Otto ж майбутнє все ще під знаком запитання, бо не знати чи Господь благословить, а поки що Опанас просить описати

„Діло” та все, що слідувало за ним, а потім розчулюється: „Як подумаю, що голубочка моя сама написала про свій злочин, то так тихо на душі стає, такий скарб серце твоє Маню, Господь най покріпити його у добрих починах тобою в нього заложеніх. Я просив тебе докладно описати обставини і внутрішній зміст як того діла так і інших, якщо вони слідували за ним”.

Нераз послання Опанаса гнівали дівчину, але вона розуміла, що від нього тільки можна їй сподіватись уваги, бажання визволити її від опіки, як тяжила, зобов'язувала, і вона переборювала пориви обурення, змирялася. А Опанас свою чоргою розумів і цінив на свій лад. Ось виймка з його листа, яка ілюструє цей тон у відношеннях: „Так обрекла себе моїму щастю, що вирішила і подолала зломити в собі все нагорожене дурніями, так ніжно вдячна вона мені за щобудь добре, навіянне мною, так благородно довірила мені свою гірку долю, дала мені розуміння жінки, що вона чиста своєю прекрасною природою і навчила шанувати в собі жінку, винищила в мені ображаючі душу забаганки, винищила в мені самолюбство”.

Читаючи зразки листів закоханого Опанаса, заходиш у хапці старопарубоцького дивацтва. Історія з невинним витанцюванням дівчини на якійсь вечірці стає в його уяві драматичною подією, це щось таке: „що іншого звалило б з ніг і розторощило його любов”.

Так було би з іншими, а у Опанаса: „На мене це навівас тільки „роздумування”. А такі роздумування ведуть до дальших предивних сумнівів і підозрінь у нещирості. Він митикує чи то, бува, Марія не навмисне таке вигадала, щоб його подрочити. Але таку думку, піддавши її, він відкидає і знову проповідує про працю над собою обох для приготовання „до великого священного союзу”.

До інституції подружжя Опанас видно ставився з великою повагою, як до нерушимої вартості морального характеру. Як потоптало життя засаду ту на практиці довелось Опанасові зазнати у повній мірі пізніше. Вживас у своїх листах Опанас й іншого позитивного способу виховання-виписує цілий ряд похвал своїй вибраниці і додає трошки покори — як йому її, мовляв, не простити: „який знав себе самого гіршим, поки не освіжила прив'ялий розум, засмічене серце її чиста, моральна любов, висока і ніжна. Тепер я без трепету можу взяти твою руку, моя відривалася від дня нашої розлуки від всього, що зробило би її недостойної твоєї, вона навіть не шукала навколо теплої дружби сердечної”.

Що робив Опанас чи уявляв собі, що робить такого, що треба було йому аж проходити процес очищення, невідомо. Якогось роману отвертого в Орлі ніде не занотовано. В обме-

женому колі невеликого міста це напевне помітили б і роздзвонили б. Залишаються потасмні походеньки, але коли взяти на увагу побожність Опанаса і його поняття про моральність, то у фактичній гріховності приходиться сумніватись. Можливо були неповажні залицяння, забава, добра випивка в компанії і „погані” думки на самоті старого парубка, які лякали його побожну душу.

Маневри Опанаса у плянуванні подружнього співжиття нераз дуже хитроумні і спекулятивні. Ось він розвиває теорію нагороди за добре вчинки і кари за лихі. І це не просто — він хоче вимуштрувати дівчину наперед у переконанні, що за добре вчинки нагороди не жди, бо то натуральний обов'язок бути добрим, а крім того похвала інших пустіша і досадніша своєю скороминучістю як байдужість близьких до наших вальорів. Їх мовчанка голосніша похвалі сторонніх. Отже похвали не сподівається, а докори будь готова приняти смиренно. Закінчує свій трактат Опанас словами: „Слава Богу я сказав, що треба”. Він задоволений своєю проповіддю і ще раз наказує Марії доносити про свої „гріхи”, нічого не затаювати навіть із добрих мотивів з побоювань його потрівожити. Треба писати про нові гріхи, а як нових нема, то про старі.

І смішно, і жалко, і не велике диво, що молоденька дівчина тих посланій не читала уважно тай сама писала мало. Й тяжко було зрозуміти такі трактати на філософічні теми. Листи Опанаса показують його глибоке релігійне переконання, накил до проповідництва. Зміст листів помережаний побожними висловами, всюди в заключеннях стоїть „Слава Богу, да буде Його Свята Воля, дай Бог, нехай охоронить тебе Христос”.

Він нагадує Марії чи взяла вона з собою Біблію, тішиться, що Марія має іхати на прощу, радить читати Богослуження. Коли говорить щось доброго, то обов'язково обумовлює: „Як не позбавить тебе Господь своєї благодаті... уручаю тебе, мое серденько, та єдиному Богу”.

Коли Марія написала Опанасові доброго листа, він не приймає це просто із відчіністю, а філософує трошки по фарисейські. Це ж бо Господь надоумив Марію так написати і то не для нього, Опанаса, а для неї самої. Коли він пише про те, що треба досягти йому ліпшого становища, то також не для того, „що шкода буде позбавляти тебе чого будь, а, що шкода мені представляти тобі свою понуру поставу”.

Передаючи тітці Варварі привіт і подяку „за благосклонне бажання мене бачити... і за прихильний відгук про мое обличчя на портреті”, Опанас не може обйтись без недоречного поучування: „Не думаю, що тобі було необхідно похвалитись моєю прихильністю, краще ти хвались своєю”. Дивує, обурює навіть на віддалі сотні років. А дівчина терпіла і не казала

оточенню всього, боялась, щоб не зіпсувати йому опінії серед рідні, яка мала останнє слово у вирішенні її долі. В родині Писаревих говорили про Опанаса, ждали формального освідчення, робили пляни, а він тим часом писав трактати. Пише, пише, а потім скаржиться: „Голова заболіла від письма”. Чи ж диво коли той його лист займає в книжці вісім сторінок друку!

Щось таке присмне написала дівчина Опанасові, але замість того, щоб безпосередньо тішитись, Опанас понуро дивиться у майбутнє, сподіваючись якоїсь неприємності від підступної долі: „Чи то не пророчить мені нова ласка і радість нової біди, і горя?” І продовжує далі: „Впрочім чи то здоров'a, чи ні, мені від того не гірше, не ліпше, тай не може бути краще”.

Він не вірить у тезу — дух бодр, а тіло немічне, бо чого ж тоді не лишає його усяк „погань”. Замість потіхи в нездоровлю, Опанас мудрує: „Тобі ж погано із нездужанням, високій думці у хворій скроні жити нудно, а люблячому серцю у хворому боці... і я справді був би багато ліпшим як був здоровий”. Сам Опанас був, видно, таки нездоровий, бо завжди скаржився, а от коли Марія поскаржилася то так дивно зареагував. До філософії моральних категорій додаються ще медичні міркування.

В листах Опанаса дійсно стільки всього, щоб образитись і втратити почуття. Тому справді треба подивляти витривалість Марії. Очевидно вона свідомо закривала очі, щоб не сплюхати мрії. Наприклад, хоч би таке пише Опанас: „Мені неможеться, Бог зна від чого, я не хочу Вас бачити сьогодня і певний я, що сильне бажання побачити мене у Вас на останнім місці”.

Звичайно таких листів Марія нікому не показувала, ані не переказувала їх змісту. Оповідала натомість про ті листи, де Опанас казав про свою любов до неї і намір одружитись. Вона питала Опанаса і хотіла рішучого кроку, а він все зволікав. У Писаревих його хотіли бачити, ждали, а він то недужий, то грошей на поїздку немає. Справа висить у повітрі і Марія нервусться. Опанас зрештою поступається із виглядом жертви: „Що робити, серденько. Даю тобі право сказати, що я просив твоєї руки, якщо тобі це буде присмно”.

Такий дозвіл Опанас дав у листі від 20-го червня 1850 року, коли Марія вже мала повернати до Орла і тривожилася, що сказати тітці Мордовиній. Вона хотіла певності, хотіла повернути до тітки вже не як бідна родичка, а як наречена, що вже не потребує ласки. І це зрозуміло, але не для Опанаса. Він дивується: „Невже тобі тепер, коли ми щасливі, тяжить час, тепер, коли ми любим одно одного і розуміємо”. В заключенні того листа він знову повертає до „гріхів”, які його видно дуже непокоїли і наполягає: пиши, пиши!

Замість листів до коханої дівчини, Опанас випрацьовував

еляборати сподівався до них певної пошани і дорікав Марії, що вона іх читає не досить уважно, сама пише мало, видно із поспіхом і навіть само письмо не є задовільняюче: „Почерк інший, мазливий такий, розсипчатий”. Напевне листи Марії з дому тітки до Опанаса були короткі, писані з поспіхом. Марія тоді справді діувала, вільна від обов'язків, окрілена надіями вона могла побавитись, віддаючи данину молодості.

Почуття закоханости вона також не проявляла, не пересилала поцілунків, стримано називала Опанаса другом, а замість поцілунків посилала благословення. Досить дивно для такої молодої дівчини посыкати благословення. Скоршє підходило дістати благословення від Опанаса, на 12 років старшого і дуже релігійного.

Збоку дівчини не відчувалось захоплення, вона видно трактує Опанаса як старого приятеля. Вона напевне і морально сподівалась від нього опіки, захисту та позбавлення від матер'яльної залежності рідні, якщо не добробуту, то звичайного достатку. Вийшло зовсім інакше. В подружжі не було рівнорядності. Опанас, хоч закоханий, вважав чомусь, що робить ласку, ущаливлює бідну сироту. В листі до своєї матері з 28-го липня 1859 року вияснюються деякі міркування: „Як то воно на світі робиться, що зажинуте, знехтововане стає справжнім знаходом, якому ціни немає”. Він відкрив той скарб і щасливий поки, бо то від Бога. А далі знову потопає у туманних міркуваннях, він хотів би інакше: „Щастя без розуму є нічим і що воно багатьох заводить”, а тому хотів би щастя „по заслугах”. Занадто багато думав, розважав. Підсвідомо боявся відповіданості, не будучи певен чи надається на голову родини в такій комбінації. Йому треба було жінки десь із сусідства в Україні із маєтком, як ото мав Куліш, щоб мати гніздо, куди можна повернути з вилемів, на які провокувала його привчаста артистична вдача.

Та вдача і спонукала його на першу капітальну помилку, він залишив добру посаду для того, щоб шукати іншої, країці і зазнав невдачі. Повернув Опанас з тої екскурсії з підбитими крилами, втратив симпатію Мордовиної, бо перестав бути добрим кандидатом на одруження. А тоді все пішло як звичайно. Відмова видати за нього Марію була би для неї ударом, який рідня не могла ніяк винагородити. Це значило взяти на себе знову відповіданість за долю дівчини. Ніхто того не хотів і Марію віддали без гучного весілля, тихо, без радості.

Опанас втратив із своєї вини посаду, одружився та з нічим вийхав на батьківщину. А там його також ніхто не ждав. Марія не хотіла, щоб Опанас лишав посаду в Орлі. Вона бачила від того всі невигоди, бачила розчаровання тітки, а проте вела до кінця. Вона дбала про те, щоб Опанас зробив на тітку добре враження, давала поради як себе вести, про що говорити. Не-

обхідність одружитись і так усамостійнитись дуже стимулювали відносини в родині її матері. Під час побуту у Писаревих Марія побувала в Єльці, де тоді жила із дітьми мати. Це, що вона побачила жахнуло її і додало певності, що вона мусить знайти спосіб помогти. А для того треба одружитись бо як інакше? Вона вирішила взяти до себе молодшого брата Митю. Марія побачила в Єльці запущену хату, занедбані діти, що бігали вулицями без догляду, бруд, убогість, бідну, пригноблену, зdepравовану чоловіком маму. Марія знала, що Опанас сердечний, що він не відмовиться допомогти, і вона отверто йому писала про все.

Опанас поїхав до Писаревих хоч і бунтувався: „Не люблю я того, щоб не говорити, що лежить на серці”. Його до кінця мучать сумніви. Ось він вже іде, щоб зустріти свою долю, а по дорозі коні застригають в заметі і це у нього викликає аналогію із своїм життям. Він пише про те Марії: „Ніколи не загрузав так у своїх помилках. Коли то приїдеш тим шляхом? Непевний шлях до Вас, треба сказати”.

Здається дивно, безпідставно, але була у всіх міркуваннях Опанаса якась скрита логіка, інстинктивне неоформлене почуття невідповідальності вибору. Але так десь було призначене і обов'язки собі назустріч, без огляду на сумніви, но інтуїтивні перестороги і об'єктивні несприятливі умови. Марія воліла жити в Орлі, а Опанас вирішив іхати в Україну. Вона не противилася, поїхала до Чернігова, де нічого для них не було. Зв'язки з ріднію Марія рвала вже заздалегідь, за що Опанас їй докоряв. Мовляв, тітка ще ій може придатися. Та Марія була іншої думки — тільки не вертати до тітки. Повороту до старого нема і не може бути. Опанас знав її становище, сам писав своїй матері — „занедбане”. Нехай що буде, але вона тепер жінка свого чоловіка, якабудь стріха, аби своя.

З Опанаса тепер вже було знято заборону вільного руху. На одруження Марії треба було згоди тіток і Марія дуже старалась, щоб Опанас такий дозвіл дістав. Вона була свідком розмов тіток про невеликі перспективи Опанаса. Він вже перед одруженням втратив авреолю, ріжко про нього говорили і Марія про те нареченому дещо писала. Опанас відповідав: „Ти заткнеш пашці, розкриті мені в осуд”. Марія, очевидно, старалась це робити, не поступившись від свого рішення і от іде в Україну і з ними іде брат Митя, щоб жити разом, скінчити, живучи в Україні, середню школу, слухати безконечні патріотичні розмови в домі Марковичів, де його сестра виховалась на українську писемницю, а самому залишитись зовсім байдужим до народу, на землі якого виховався, і навіть старався вести свій рід від якогось мітичного московського Віліна.

Клопоталась і друга родина. В Калужницях, родовому маєтку Марковичів, також дискутовано подружжя сина. З Опа-

насом все було більше клошту, як з іншими дітьми. Він був дуже відмінний від своїх чотирьох братів, вдався у батька легковажністю, недбалістю у матер'яльних справах, незацікавленням працею для заробітку. Всі ці риси скомбіновано із чулістю і м'якістю матері, склались в істоту слабо пристосовану до життя, в артистичну натуру, здібну захоплюватись і захоплювати оточення, спалахувати і хутко погасати.

З дому Опанас не мав матер'яльної бази. Батько господарював так, що дітям ледве вистарчало на освіту. Залишились згади про минулі достатки, бенкети, балі, музики, а у Опанаса непереборимий потяг до співу, музики, театру. В цілому мистецькі обдаровані людина, без змоги розвинутись. Талантам не було застосовання і все пішло в роздріб — спів для приналігідного товариства, аматорські вистави. Тільки музичність Опанас використав для покладення на ноти записаних ним пісень.

Незрівноваженість характеризувала талановиту істоту Опанаса. Здібності були йому властиві в такій пропорції, що жадна безумовно не перемогла. Артист став на дорозі науковому працівникові, вразлива на красу вдача і прибільшена чуттєвість деморалізували мислителя релігійного напрямку. При сприятливих умовах, можливо, у тій боротьбі щось би остаточно перемогло. Треба було міцної жичливої руки, яка підтримувала б, скерувала. Та доля скерувала інакше і Опанас примушений був взяти на себе незвичну і невідповідну роль опікуна. Збудував він родинне гніздо на розпутті і носила його негода, аж поки не знищила.

**

Опанас був п'ятим сином дідича Василя Марковича, члена великого роду виходців із Сербії. Цей рід розрісся на Лівобережжі в повітах Пирятинському та Прилуцькому. Василь був типовим сином своєї доби і класи. Тоді українська шляхта кінчала процес перетворення себе у службу імперії. Ставала службовою верствою. Такий саме процес переходило і московське дворянство і частинно польське панство. Із самостійних панів вони поволі переходили на становище урядовців. Матер'яльно сильніші залишались ще на місцях, а слабші громадами йшли в Московію розбудовувати її культуру та господарство імперії. Це покоління панів вже не громадило маєтків, а, навпаки, розтрачало спадкові. Психіка була типова для вигбаючих суспільних груп — після нас хоч потоп.

Марковичі мали своїми сусідами таких багатіїв як Любомирські, Дунін-Борковські, Тавологи, Мокрицькі. Всі жили на велику скалю, гуляли, аж луна йшла. Мали свої оркестри, хори, театри, в яких працювали талановиті кріпаки. Інколи вимінювали людей, або купували, змагались у пишноті.

Пан Маркович мав амбіції, любив виставність і блеск, сам сидів у Калужинцях, бо не мав потрібної енергії вибитись назгору і не мав вдачі підпорядкуватись. Проте в залі мастерку в Калужинцях висів портрет Катеринського вельможі Безбородька. Така кар'єра імпонувала. Панство жило, як хотіло, не турбуючись долею нащадків. Зрештою, тим, хто звик до багатства, здавалось, що завжди так буде. Тому більшість жила, не турбуючись майбутністю. Так жили й опікуні Марії Вілінської Писареви і Данилови. Військові, одружившись, жили в мастерках і не перетворювались зараз у дбайливих господарів. Психологічно залишались безтурботними старшинами на ласці уряду. Це не робилось тільки із-за поганої натури, як у випадку вітчима Марії, Дмитрієва, але наслідки зрештою були подібні. Дітям таких панів ледве вистрчало на освіту. І з тій освіченої амбітної молоді, яка мала спадковий комплекс провадити і наказувати, у тій добі творилась нова суспільна верства — спролетаризована інтелігенція. Були це роки 1825 — 1840. У свій час ті кадри знайшли спільну мову з інтелігенцією без коріння, інтелігенцію першого покоління, яка витворилася у наслідок допущення до університетів дітей посполитих, що їх в Росії звали „разночинцями”. Між тими людьми, які не мали чого втрачати, було багато талановитих, ідейних та дуже сміливих. Вони власне почали діяльність, яка пізніше запалала пожежею революції.

В роді Марковичів однаке не було революціонерів. Всі вони до певної міри були традиціоналісти і хоч втрачали мастерки, духом залишались панами. Всі брати Опанаса жили ще як дідичі. Щодо національної свідомості то два старші були цілком байдужі до українства, а два інші — Василь та Іван мали національне почуття. Іван навіть автор доброї праці про Україну під титулом „Географіческос обозреніс Южно-Русского края”. Найближче Опанас жив із братом Василем, бував у нього. З тим братом можна було поговорити на тему улюбленої етнографії свою мовою. Власне син Василя, Дмитро Маркович, написав спомини про свого дядька, якого знав з дитинства. Дмитро Маркович залишив нам найкращий опис зовнішності Опанас. З нього видно, що Опанас і Марія творили добру пару. Дмитро пише так: „Дядько Опанас був високого росту, брунет, з невеликими вусиками, ніс мав доволі значний, але він йому, коли так можна висловитись, підходив, карі очі його ненастально міняли вираз, обличчя було незвичайно рухливим, то воно робилось грізним і я його тоді боявся, то знову прояснювалось так скоро, що переходу від суворого до веселого годі було запримітити, навіть при найбільшій уважливості, і цей вираз покривався щирим задушевним сміхом, обличчя ставало таким добрым, що дивлячись на нього годі було його не любити, не сміятысь разом з ним. Надзвичайно рухли-

вий дядько Опанас цілою своєю постаттю і здавалось був створений на те, щоб поривати своє оточення".

Писала це людина без сумніву прихильна Опанасові, але об'єктивно він поруч із такими чудовими якостями зазначує також несталість Опанаса, невитриманість та вибуховість. Словом, бачимо типового артиста. Буденічина і рутиня нелюбоЗ праці нищать таку натуру. На працю Опанас дивився своєрідно, бачив всі недоліки, його чутлива совість протестувала при найменшій несправедливості, і він кидав працю.

Зібравши всі згадані прикмети, автор інших споминів, який не мав сентименту до Опанаса, брат Марії Дмитро Вілінський, патетично питав: „Чи міг такий чоловік бути, вже не кажу творцем чогось цільного і закінченого, але навіть про відніком Марії Олександровни в її літературній праці? Напевно, що ні!" Це він писав, щоб заперечити підозріння в автентичності „Народіх Оповідань".

Цей брат жив з Марковичами від восьмого року життя. Підмітив він приблизно те саме, що й Дмитро Маркович, але дещо додає цікавого, як опис зовнішності і вдачі. Ось його опис Опанаса: „Був це великого росту чоловік, тип справжнього українця, із задушевним поглядом кудись далеко вперед, що не звертає ніякої уваги на свою зовнішність. Я не можу собі його інакше уявити, як у старому заяложеному убраниі, в обтріпаних штанях і стоптаних черевиках. Він був страшний забудько і дуже невибагливий у звичайному житті... це був ідейний чоловік до самозаперечення, і чесний до глупости. Я не думаю, що він міг на чомусь зосерeditись, крім записування старих дум і ледве чи був до чого іншого здібний. Це він довів цілком своїм життям, тою життєвою безладністю, которая не випускала його з пазурів... він усе роздавав, жив напівголодний і помер злідarem".

Те, що Опанас не залишив праць, на які був здібний, Вілінський приписує нездібності взятись за систематичну працю, упорядкування матер'ялів для видання. Не міг того робити Опанас в силу своєї натури, а до того мав клопоти з утримуванням родини. Його гнітила свідомість, що він не може дати жінці нічого. Це деморалізувало і так слабу волю. Можна з певністю думати, що якби не Метлинський, то матер'яли, зібрани Опанасом, так би і загинули. Метлинський зрозумів і взявся за працю. Так, на велику втіху Опанаса, року 1854 вийшов збірник під назвою „Южно-русская песни". В році 1864 Номис, видавочи збірник, вжив матер'яли, зібрани Опанасом, додав дещо інших збірачів під титулом „Збірник Опанаса Марковича і других, спорудив Номис".

Із згаданих споминів постас перед нами повний образ Опанаса Марковича, який захопив молоденьку Марію Вілінську, що його вона вибрала опорою в життю. Однаке вона тоді

не знала і не могла навіть зрозуміти скомлікованості натури Опанаса. Назовні в тому часі він був блискучим кавалером і про розкиданість, недбалість, забудькуватість нічого не було відомо. За таким чоловіком треба пильно стежити, щоб утримати його в порядку, на що в свою чергу потрібні відповідні економічні передумови. А того не було. Опанас, живучи з Марією, завжди був неожайній. Марія сама не була систематична і у себе в кімнаті мала непорядок. Коли з'явилася дитина, стало ще трудніше. Опанас являв собою непрезентабельну фігуру. Такі риси були вроджені, але не помічались в добі його парубкування в Орлі. Опанас мав одну кріпацьку душу — слугу Івана. Іван дбав про білизну, чистив убрання, черевики. Все було готове кожного ранку і Опанас міг виглядати чепурним. Якщо й були якісь прориви в тому напрямку, то Марія їх зовсім не брала на увагу. Що вони могли значити, коли тут розходилося про щастя цілого життя. Не брала вона на увагу навіть багато поважніші риси морального характеру. Листування Опанаса із своєю вибраницею є справді химерне. Він навіть у зворотах до дівчини не приняв якоїсь усталеної форми. То вона у нього „щасливий друг мой, Манюсенька”, то „добрий друг Маріечка”, або „добрий друг мілая Марія”, є навіть в однім листі Манюпулечка, а в листі з Малоархангельська, куди Опанас іздив шукати посаду, є „мілостівая государіня і мілая добрая Марія Александровна”. Це ніби дрібниця, але характерна.

Сама Марія на листи була скуча, трактати Опанаса не дуже студіювала, що й не дивно, бо його стиль і метода для молодої дівчини зовсім нестравні. Якщо Марія писала до Опанаса, то річево, тверезо. Називає вона Опанаса стримано — друже. Якогось захоплення чи ніжності з листів не видно. Дівчина трактує Опанаса як старшого приятеля, від якого сподівається опіки та захисту. Характерним є її лист до Опанаса, коли вона була у тітки Писаревої і ждала рішення своєї долі. Із села Знаменською вона поїхала на побачення з мамою до Єльця, де все було підготоване, щоб не зустрітися із вітчимом. Це була болюча зустріч. Її мати, яка ще не мала 40 років, була знищена, передчасно постаріла жінка, занедбана, безсила, у поганіх економічних умовах не могла навіть доглянути дітей. Зустріла дочку слізами. В хаті був бруд і пустка. Її брат Митя розплакався з жалю, як побачив сестру. Сестра Вірочка, дитина від подружжя матері із Дмитрівом та діти Дмитріва від першого подружжя — брат і сестра — дивились на Марію із надією. Дочка Дмитріва Аврелія навіть просила Марію забрати її з собою. Серце Марії крівавило, але, що вона могла зробити, сама бідна і беззахисна. Перед нею була тільки перспектива одруження, і від того вона та всі сподівались допомоги.

Про те побачення з рідними Марія писала Опанасові. Це щирий, сумний лист, повний розуміння і співчуття до покривджених, без тіні осуду для старших і особистої гіркоти за те, що їх помилки затруїли її молоде життя. Вона тоді думала тільки про те як допомогти. Для того, щоб помогти, вона тоді постановила взяти до себе брата Митю. Філософування Опанаса просто не могли дійти до неї. Найважніше було практично знайти вихід із становища. Вона відіхнула із полегшою, коли від Опанаса прийшов дозвіл сказати рідним про освідчення. Тепер Марія могла собі дозволити справді бути щасливою, тішитись своїм винятковим нареченим. Всі бачили ту незвичайність Марковича, його очарування, уміння захоплювати. Про те пише симпатизуючий йому небіж Дмитро Маркович і стриманий, без сентименту до Опанаса, Дмитро Вілінський. Те саме зазначавали сторонні люди. В „Київський Старині“ за 1893 рік в біографічному нарисі, підписаному Г. Н. Ш. також є згадки про уміння Опанаса захоплювати інших тим, чим він сам захоплювався. Він пише автор згадки, „чарував людей від першої зустрічі і у нього була душа на „распашку“, кожен почував себе з ним як з товаришем, його зразу знає цілий місто як куди приїздив, ним захоплювались жінки, він так любив говорити, так легко одушевлювався, мав цей дар, котрий може іскру роздмухати в пожежу, він міг розтопити лід, розворушити тих, які здавались нездібними до жадного руху, до ніякого прояву життя“.

Куліш писав про Опанаса в листі: „маючи в серці Божу іскру, оповідав живим словом. Гарно проповідував він Христову правду і так чинив“. Пізніше Куліш, огорчений непідданістю Марії, протиставив її Опанасові: „писала так, а чинила інакше. Скільки у Марковички було запеклого егоїзму, стільки у Опанаса самопожертви і любовної щирості“. Розчарований поразкою Куліш стратив рожеві окуляри, але натомість одягнув занадто чорні. Марія була егоїстка, але не запекла. Описуючи своїх героїв, Марія ніяк не зобов'язана наслідувати їх в своєму житті. Тому твердження Куліша можуть вживатись тільки як певні наслідлення вдачі Марка Вовчка.

Представити образ Марковича взяється також професор Київської духовної академії Микола Іванович Петров. Він пише про Опанас так: „Він був дуже цікавою особою для любителів малоросійського побуту і малоросійської мови. Крім свого інтересного політичного становища... скупчував у собі багато високоякісних душевних якостей, які притягали до нього серця чутливих до добра людей, з'єднували йому любов і повагу всіх, хто пізнавав його високошляхотну душу“.

Оті всі риси, зібрани в чоловікові дуже гарної зовнішності, чарували людей і напевні Опанас мав змогу великого вибору дружини для себе. Видно, що його смак був вбік монумен-

тальної будови. Його вчарувала молоденька Юнона. Що він вчарував її не диво, вчарував і захопив тим, чим захоплювався сам — етнографією, українською мовою, українською минувшиною. Захопив до тій міри, що Марія написала „Народні оповідання”, завдяки яким стала українським класиком. Свого часу підозрівали, що оповідання не є її творчістю, а Опанасовою. Велика кризда для Марії. Однаке не можна забувати, що як би не очаровуюча, захоплююча особа Опанаса, не було б і „Народних оповідань”, ані українського класика Марка Вовчка. Це було шляхотне захоплення, яке минуло разом із силою особистого очарування. Пройшло воно, минула любов до Опанаса і минуло зацікавлення українством. Марія вернула у свої природні береги, стала знову принадженою до давно зденаціоналізованого роду і класи „рускої” інтелігенції, для якої на першому місці стояло соціальнє визволення поневолених в імперській системі, але ніяк не визволення також і поневолених немосковських народів.

Зі всього видно, що Марковичеві все було легко здобути, але не легко затримати. Це йому не давалось. Не вистарчало в характері витримки. Інший біограф Марковича у своєму нарисі в журналі „Кіевская Старина” (1892, IX) також підкреслює ту нещасливу рису: „не рядовий знаток духовної сторінки народного життя, особливо пильно студіював народну музику. Але завдяки своїй нервовій вдачі... йому трудно було взятись за будьяку систематичну працю”.

Пишуть це спокійні не заінтересовані люди і нема підстав підозрівати їх у необ'єктивності. Таким Опанас був, таким його треба приняти і зарахувати у пантеон незабутніх. І не авторці „Народних оповідань” затъмарювати діяча нашої культури, відданого їй цілим своїм щедрим серцем, цілою свою стихійною українською душою.

Він очарував здібну відчувати розумну дічину, прізвав її за собою, пересадив у чисто українське оточення. Постіяв насіння у добрий ґрунт і з нього виросли проліски — „Народні оповідання”. А тепер Марка Вовчка ославлюють в Україні, улаштовують вечори в її честь; ставлять пам'ятні дошки, основують музеї. Правда, це робиться не в честь української письменниці — її ославлювання має згоду згори і йде під знаком общеосвітськості як письменниці двомовної.

Мало чи такий чарівний образ Опанаса, трудно зрозуміти чому він писав до своєї милої такі нудні листи. Але так було і це одна сторінка Опанасової вдачі. Після спалахань його нераз обсідали примари, жила в нім підсвідома певність, що йде не тим шляхом і не туди, куди належить йти людині з його здібностями і вдачею. Треба було в щоденному житті з родиною практичності, гарту, систематичності, а того не було. Звідси ті вагання перед одружженням. Опікуватись кимось!

В той час як він сам потребував опіки, допомоги в порядкуванні своїми матер'ялами, а тут жінка сама проявила наміри і їй треба було протекції, допомоги. Опанас взявся за це, але занедбав своє. Якби Опанас взяв за дружину когось з рідного оточення, подібну до Кулішевої, ми напевне мали б багато томів цінних праць. З другого боку якби Марія глибоко не перенялась інтересами українського народу і не закортіло їй стати всеросійською величиною, то і вона лишила б кілька томів етнографічник записів і літературних творів на них основаних. Але з виїздом за кордон і розривом з Марковичем Марія легко повернула в загальне річище, стала всеросійською письменницею, дуже посередньою і, зрештою, навіть такою не могла втриматись від конкуренції сильніших. Вона не могла витримати конкуренції нових сильніших та дотримати кроку таким велетням російської літератури, як Тургенев, Толстой, Достоєвський та інші. Зліквідувала одруження із Жученком і нічого сильнішого не написала. Багато іздила, багато бачила, але нічого більше не могла охопити. Як почала так і скінчила в млявому тоні, без концепції. Їй відразу бракувало композиційного хисту і він з роками не розвинувся.

**

Маркович народився 1822 року. Дитинство прожив на рідному маєтку, в атмосфері безтурботності і в добробуті. Товаришами мав братів. Родичі жили із собою в мірі, в домі завжди були гости, розваги і Опанас з ентузіазмом уживав тієї атмосфери. Музика і спів були частиною його душі і на лекціях з тих предметів він мав терпеливість висиджувати та притримував свою рухливу вдачу для вправ. Маючи прекрасний слух і голос, співав у хорі. Українська пісня була йому близька і знайома не тільки по слуху, але з гармонізації. Теоретична обізнаність і тонкий слух вели до диригування і зацікавлення власною працею гармонізації пісень. Коли Опанас вже зацікавився записуванням, то мав змогу сам викінчувати працю покладанням матер'ялу на ноти.

Хлопців учили домашні вчителі, підготовляли до школів іспитів, а тоді за чергою виправляли до Києва. Зима у Києві, а літо в Калужинцях зі всіма радощами сільського життя, з поїздками в гості до сусідів, виправи до лісів, рибалення. Не зв'язані якоюсь дисципліною, добре годовані хлопці виростали статними хлопцями. В домі Марковичів дітей не пригнічували виковавчим режимом, не муштрували, не били, як то було звичайне тоді. Діти виростали сміливими, говіркими, цікавими співбесідниками, веселими вабливими паничами. А всіх затмрював наймолодший Опанас — музика, співак, добрій промовець.

. З дитинства Опанас був відмінний від решти братів нахилом філософувати та особливою побожністю, яка проявлялася навіть у забавах. У своєму автобіографічному романі „Живая душа” Марко Вовчок виводить тип Романа Квача, політичного засланця до міста, де живе геройня. Його переслідували із за непорозуміння. Письменниця описує того Квача іронічно і неприхильно. Згадує як то він вже в дитинстві був святій та божий. Як у забавах із хлопцями чіпляв собі на голову сяйво, оздоровлював дотиком хворих, виганяв бісів. Такий був, що його майже святым вважали. Називає вона його „уцелевішій мученик”, пише, що він попав в число неблагонадійних із-за непорозуміння. Тому Квачеві Марія далі додає ще ріжні характеристики, але певне тільки для затушовання, бо треба думати, що пан Квач то прообраз Опанаса. Десять це він й оповідав в добру хвилину про своє дитинство і вона такі відомості нелояльно використала пізніше. На таке вона була здібна.

З бігом часу життя в Калужницях завмидало. Економічні засоби, систематично використовувані поза можливостями, зменшувалися. Коли Опанасові час був вступати до університету, то вже ледве вистарчало на освіту, а пізніше відразу треба було йти на працю.

У випадку Опанаса Марковича вибір факультету був відповідний до його здібностей. Вчитись йому було легко і присмно. Він скінчив університет 1847 року, діставши наукову ступень кандидата філологічних наук. Мовні студії під добрым керівництвом безпосередньо вели до зацікавлення джерелами української культури. Була це доба зацікавлення етнографією, вона тоді приваблювала молодших людей. Такі ідейні ентузіясти після закінчення університету, розходилися по Україні шукати матер'яли, проникали у відлеглі закутки, у саму народну гущавину, що й негоркнула тодішня культура.

Гурток таких ентузіястів створився і при Київському університеті. До того гуртка належав Опанас. Він і товариші думали про поважну організовану працю в рамках університету. До такої праці все було підготовано, вироблено пляни під керівництвом професора Костіря. Молодь мала вибратись на досліди мовних особливостей Київщини, Полтавщини і Чернігівщини. Здавалось, діяльність для абсолютентів філології цілком відповідна. Однак царський уряд думав інакше. Уряд був напрочуд чулий і підозрілий до того, що задумували в Україні. Що іншого в Московії, а в Малоросії такі досліди здавались зловмисними і підозрілими. Пошто досліджувати те, що приречено на загин! Зі всіх наук тоді вибрано такі, які не викликали сумніви щодо непорушності і варгості імперії. Плян організованої експедиції не було сквалено, залишалось робити щось самому на власну руку. Так робили всі зацікавлені й

Опанас з ними. Це була плідна виправа. Опанас записав і поклав на ноти кілька сотень пісень.

А потім було викрито Кирило-Методіївське Братство. Організаторів суворо покарано, але Марковича помилувано. За ним не було іншої вини, як тільки приналежність до Товариства. Зв'язки родинні та молодість Опанаса облегчили обвинувачення і справа скічилася порівняюче добре. Опанаса із Нарбутом не вислали на Сибір, а зовсім близько, до Орла під нагляд поліції. І то навіть з правом працювати. Але й така легка кара заподіяла Опанасові велику шкоду, викликала надлім у молодій душі. Його відірвано від природного оточення, від любої праці. Однаке в Орлі Опанасові не було погано. З ним був товариш Нарбут, знайшлися відповідні знайомства, товариство. Та проте кругом було чуже оточення і він морально опинився на острівці серед чужого моря.

Таких засланців, як Маркович, не боялись. Догляд поліції не дуже перешкоджав. Можна було заробити на прожиття, бо у такому місті завжди було кілька поступових людей в адміністрації, які не звертали уваги на урядову опінію про засланця і часто симпатизувало з протестантами. Їх уважали певного роду героями, які потерпіли за вищі ідеї. Губернатором Орла був тоді князь Трубецької, людина поступова і аристократ у повному значенні того слова. На службі в канцелярії губернатора Маркович вже у своїх 28 років дістав титулярного советника. Щоб так піти вперед, засланцеві без зв'язків і без маєтку, треба таки попрацювати. Кидати собою і нервуватись Опанас почав після рішення одружитись. Майбутнє його лякало, пригнічувало почуття відповіданості. Опанасові почало здаватись, що його становище непідходить для жонатого чоловіка. Праця зле платна. Це перевокання захитало й так нестійку різновагу. Крім того Маркович не був з природи урядовцем. Під час урядування часто доводилося натрапляти на безглуздя, несправедливості. Це глибоко вражало чутливу душу. Все таки праця в Орлі була досить відповідна. Там за губернаторства князя Трубецького найменше відчуваались хиби режиму. Все таки Опанас кинув працю і почав шукати іншої та не знайшов. З того почалось мандрівниче життя — найти працю, побачити на практиці недоліки, кинути і шукати знову іншої. Наробити боргів у зв'язку з переїздами, улаштуватись на новому місці, знову борги. Це стало типовим явищем для молодої родини.

Опанас рішав сам, а молода жінка слухала й покірно йшла за ним. Та й що вона могла зробити? Не такого сподівалась. Перед одруженням в час залишання все вказувало на інше. Опанас був гідним претендентом, якого заздріли, а тепер... Добре, що рідня не може бачити. І хто би міг подумати! Опанас в Орлі виглядав на першорядну партію. Міг вибрати

і багату, і вродливу, а от вибрав сироту з кількома суннями посагу. Опанас — прикраса сальону тітки Мордовиної, залишивши посаду, втратив пошану тітки і вона до нього прохолода.

Марія хотіла жити в Орлі. Там було їй цікаве середовище. У тітки збиралась еліта околиць. Бував у Мордовиних етнограф Якушин, дивак із виглядом занедбаного дикуна-мужика, з торбою за плечима мандрував з села до села. Бував там наїздами зі свого маєтку Петро Кірсевський, який також збирав народні пісні і цікавився українською народною творчістю взагалі. Приходив письменник Лесков. Тим людям було про що поговорити, дечого навчитись. Слав'янофіли, западники, розходження між ними, розколи в групах. Опанас там був як риба у воді. Він там міг поговорити і про своє, що його особливо цікавило. Було кому послухати й оцінити не тільки його спів, читання, але також ідеї, які він так красномовно вмів викладати. Там розуміли й знали українську мову, читали Кобзаря і мали Історію Русов, видану Бодянським.

Марія пильно слухала і почуте попадало на добрий ґрунт. В її душі родилася симпатія до геройчного українського народу, пригнобленого російським імперіалізмом, до поета, який карався в Казахстані за своє полум'яне слово протесту. Опанас наче ілюстрував свою особою геройчу історію народу козаків, поетизував її, оспіував. І той чарівний Маркович звернув не неї увагу, говорив з нею. Це бачили і заздріли уваги. Розмови Опанаса з Марією правда хутко набрали відмінного характеру, стали виховавчими. Вони її нераз дошкуляли, але вона навчилася скривати свої переживання. Роман був тривожний. В ньому було більше сумнівів, як щирої радості. Все ж обое йшли собі назустріч. Обоє були по своєму самотні. Опанас тому, що на чужині, Марія тому, що жила з ласки в родині тітки. Чекання формального освідчення було для Марії тривожним періодом, а для Опанаса мукою нерішеності, тяжких сумнівів і поганого передчуття. Опанас почав нервуватись, кинув працю, втратив добру опінію в рідній Марії. Всеж треба було якось справу вирішити. Рідня вже знає і без огляду на погані провісники, не ставить перешкод. А Опанас мучиться до кінця і затросює дівчину. В його листах до Марії повно коробливого нахилу аналізувати вигадані гріховні нахили дівчини, а наліт підказувати їй погані думки. Все ж Опанас був закоханий, тужив, не міг спати і бачив, як то вже буває, погані сни. Діло відоме, і про нього краще мовчати. Але Опанас мовчати не міг і писав Марії про свої сумніви, недуги, прагнув дівчини і одночасно боявся, вимагав самокритики, бо, мовляв: „нема ліпшого ножа для душевних вередів, як свій”. Згубні клітини заздрости лежали в глибині і вже давали про себе знати. Прийшов час, коли Марія попала у круг яскравого світ-

ла слави, її істерично вихвалювано захопленими адораторами. Ті моменти врешті привели до знищення подружжя.

Побут у тітки Писаревої був затрусний побаченням з матір'ю, виглядом її убогости. У брудному розтріпаному хлопчику Миті Марія побачила схожість із батьком. Всім вона помогти не могла, але цю дитину Марія вирішила вирвати з кігтів нужди, атмосфери сварки, яка з причини вітчима постійно була в родині.

Опанас, хоч сам не мав ґрунту під ногами, погодився взяти хлопця. В домі Дмитрівих у Єльці вже не було слуг, іх не було з чого утримати. Але вони приходили з села подивитись на Марію, подивляти її вроду, зітхали і плакали, як ото стара няня. Серце Марії кривавило, дивлячись на дітей. Всі вони очима благали порятунку. І Марія пише Опанасові як вечером при свічці в убогій кімнаті читас дітям Євангеліє, а вони уважно слухають. Що більше Марія могла зробити як приголубити і пожалувати, а матері обіцяла забрати Митю.

Марія не затаювала від Опанаса становища, не соромилася своєї біди, вірила, що він розуміє і схоче допомогти. Його почування і філософування здавались їй беззмістовними теоретичними вправами перед таким конкретним горем.

Опанас не залякав Марії своїми дивними листами. Повертати до тітки на ласкавий хліб здавалось страшним, понижуючим. Марія тішилась, що з одруження настане кінець того періоду. Нехай гірше, аби інше. Якщо не дійшло б до одруження, навіть коли б рідня на те погодилась, становище Марії стало б ще гіршим. Вона не вміла затримати кандидата. Чужі то вже просто злісно тішились би. Ото ж коли Опанас дозволив Марії сповістити про рішення одружитись, Марія виїхала від Писаревих щасливою нареченкою. Тітка Мордовина, вже розчарована Опанасом, зробила скромне весілля, спростила Марії мусілінову сукню, прикрасила голову нереченої серпанком, віночком, по шлюбі зробила приняття в родинному колі із свідками.

В Орлі Опанас вже не мав що робити, праці не було і не передбачалось. Період заслання скінчився, можна було виїхати. Опанас не вагався куди? Натуральним для нього було їхати в Україну. Трохи грошей на переїзд було і він скерував свій шлях на Чернігів. Там також нічого не було, але там все таки батьківщина, знайомі, отже якось буде. Весілля було в січні і молоді по зимовій добрій дорозі вибралися у подорож тільки не поцілюйну, для розваги, а з необхідності, з невигодами.

Перша зупинка була у матері Марії, тепер в Катеринівці. Треба було показатись, попрощатись, а головне забрати Митю. Молоді приїхали з початком, хоч які бідні. З ними їхав слуга Опанаса Іван — єдина його кріпацька душа. Опанас, демократ

з переконання, свого слугу можна сказати здекліясував. Він навчив Івана грамоти і допускав його до дискусій на біблійні теми. Не вважав Івана слугою, а ніби братом.

Приїзд молодих у Катеринівку викликав велике враження, навіть сенсацію. Дмитро Вілінський, пишучи свої спогади на схилі літ, згадує ріжні подробиці тої події її цілої подорожі. Діти звертають увагу на інтригуючі справи і пам'ятають їх ціле життя. Пригадує Дмитро як кріпаки в Катеринівці приходили поздоровляти молодих і як вони пізніше міркували між собою, що чоловік панночки хоч і хохол, але людина як слід. Від себе Дмитро зазначає, що слуги погодились на Опанаса тому, що той добре говорив російською мовою. Зате Іван, пише Дмитро, був „невиданим тут типом сущого хожла”. Де б Іван не опинився в дворі зараз чомусь розносився регіт. Можна думати, що Іван відріжнявся не тільки мовою та убранням, а взагалі був дивак. Віріжнявся він зростом і поведінка його для московської челяді була незрозуміла. Іван був вже конгломератом кріпака й пана, до певної міри штучним витвором. Жадних артистичних талантів він не мав, не мав почуття вищості, але мав знаки дивної мішаниці пана й слуги і це якось відчував.

Цей велетень був відданий Опанасові, покірний мов ягня, а з малим Митею заприятелювався, опікувався ним, дбав як тільки міг.

З Марією сталося інакше. Іван її не приняв, одразу не злюбив свою молоду пані. Він не міг служити жінкам. Його душа протестувала проти всього, що Марія робила, що вона загадувала. Іван бунтувався проти чужинки аж до кінця свого побуту у Марковичів. Іван часто не міг втриматись перед спокусою грубо відновісти Марії, не послухати, змірити згірдливим поглядом. Марія дивувалась і нераз плакала, а Опанас вислухував скарги дружини і нераз бив Івана. Марії не судилось володіти навіть одним кріпаком. Та вона того й не хотіла. Коли їй з дому хотіли дати на послуги дівчину-кріпачку, Марія відмовилася з ідеологічних причин. Але й практично вийшло добре, бо при таких матер'яльних гараздах не було заціо утримати дівчину. Іванова душа не витримала упокорення служити чужій пані і він втік та пропав без вісти.

В Катеринівці молоді пробули кілька день. Невідомо чи тоді там був вітчим, але коли й був то Марія вже не боялася зустрічі з ворогом. Дуже подібно, що його там не було, бо ніякого непорозуміння чи неприємного виступу вітчима за час відвідин не занотовано. Прощання з матір'ю було болісне. Матія дала в дорогу синові тільки вузлик з убранням. Сестра Аврелия дивилась крізь сльози. Вона лишалась у безрадісному домі, а Міті здавався страшенно щасливий, виїжджаючи з того пекла.

Сум, сум. Марія лишала рідний дім, де не зазнала щастя дитинства, де пережила страшне горе втрати доброго батька. Підїхали сані, на них поклали кілька кошиків із майном молодих, клунок річей Міті з парою старих штанців і сорочок, решту одягли на хлопця, закутали, перехрестили, мати заплакала, плакав і малій дитячими негіркими сльозами. Він залишив маму, сестру, але перед ним стелилась цікава дорога у невідоме, де він вже не буде третміти перед відчимом. Новий дядько дивився ласково. А Іван сумно кивав головою і як вмів показував співчуття. Іван одразу узяв малого під свою опіку, дбав про його вигоду, розважав і довіз Митю до Чернігова своїм вірним приятелем.

Дорога була добра, коні бігли жваво, весело дзвонили дзвоники під іх шиями, бадьоре повітря било в обличчя, щоки горіли рум'янцем. Опанас дивився на свою дружину, тішівся і пишався — ось яка вона — кров з молоком. Неодмінно треба похвалитись приятелям. Для того треба зайхати до Мотронівки до Кулішів. Часу досить, поспішати нема куди. Марії не хотілось знайомитись саме тепер з новими людьми. Вона почувала себе ніякovo в новій ролі тай одягнена бідно. Але Марія не перечила.

Про відвідини у Кулішів маємо відомості у спогадах Ганни Барвінок, писані кілька років пізніше. Спогади об'єктивні і не викликають підозріння у сторонності. В тій порі Ганна Барвінок була щаслива із Кулішем і не прочувала майбутніх душевних бур, в яких гратиме ролю Марковичева.

Олександра Михайлівна Кулішева, рожена Білозерська, була на шість років старша Марії і жила на своєму родовому маєтку Мотронівці під Борзною. Вона походила з української родини, яка не вирікалась традицій і мови. Першим вчителем Лесі був кріпак, великий традиціоналіст і почав вживати різки. Родичі це заборонили і мати сама почала вчити дівчинку.

Леся як і Марія втратила батька, коли їй було сім років, а в родині вже було восмero дітей. Лесю дали на виховання і утримання приятельці матері Олені Іванівні Козіковій. Там вона жила до дванадцятого року. Вчилиася вона вдома, читала книжки в тому її українські, тому виховалась на українку, з роженої на свідому.

Коли та прекрасна приятелька померла, аж тоді Леся повернула додому. Дома було багато роботи. Леся виявилася доброю помічницею, охочею до господарства. Мати Лесі була характерна, зарадна жінка. Вона не думала про нове подружжя, маючи кілька дітей. Домом рядила сама. В дочці Лесі вона мала добру помічницю.

Із Кулішем Леся зустрілась у 1847 році, коли їй було 19 років. 1850 року на хуторі Мотронівка уперше перехрестились шляхи діючих осіб пізнішого дивного роману. Ніхто тоді не

передбачав, що та жінка майбутня письменниця і що Куліш її виведе у світ та сам зловиться в тенета її творчості та жіночості.

Куліш тоді мав 30 років, Опанас Маркович 28, Кулішева 23, а Марія Маркович 17. Кожен мав за собою досить пережитого. Куліш два місяці тюрми і три роки заслання до Тули за участь в Кирило-Методіївському Братстві. Молоде подружжя не зазнало щастя на волі. Куліш готувався до педагогічної кар'єри. Тепер йому заборонено працювати в Міністерстві Освіти. Він вже почав працю як педагог, учителював в одній з петербурзьких гімназій та викладав московську мову студентам-інородцям в університеті. Гірше того — йому було заборонено писати та видавати. Все таки талановитість Куліша звернула на себе увагу і його послано закордон для підготовки до професури славістики. Безглуздість режиму замкнула всі двері вродженому вченому. Так само закінчилась його праця у журналі „Современник”, де Куліша влаштував власник журналу Плетньов. Там друкувались перші розділи роману „Чорна Рада”.

Той самий вітер змів кар'єру етнографа Марковича. Своє легке заслання в Орлі він відбув без драматизму, проте намічена кар'єра вченого-етнографа залишилася нездійснена.

Леся також мала свої тяжкі переживання. Вона гостро переживала всі негоди Пантелеїмона. Марія, хоч як молода, була вже затрусна людською злобою, і вражена несправедливістю.

Долі і характер обох жінок дуже відмінні. Ганна Барвінок устакована, послідовна, посидюща. Вона народилась у Могронівці і там померла 1911 року. Все життя була вірна своєму Пантелеїмонові, не зважаючи на всі негоди і заколоти та його захоплення. Ніколи не подумала про те, щоб його покинути. Її родина була вартісна, без нахилу до пригодництва. Батько мав почесну посаду предводителя дворянства, мати була з доброго козацького роду, дочка сотника. Брат Василь, член Кирило-Методіївського Братства, діяч і культурний працівник. З роду сестри Надії вийшла Надія Кибальчич і письменниця Любов Яновська.

Леся, крім доброї домашньої освіти, вчилася також у пансіоні Козакової в Кропивному, Прилуцького повіту. Цей пансіон мав славу приязної до українства установи. По смерті Козакової дітей з її пансіону переведено до пансіону Прінсляйна в Конотопі і за рік його закрито за „мазепинство”.

Після побуту у Козакової в пансіоні Леся у 14 років була вже вдома. Куліш гостював у Могронівці і писав там свою „Чорну Раду”. Перше сватання було невдале, але перед виїздом Куліша закордон, мати погодилася.

Ганна Барвінок мала дуже вірну вдачу, раз поєднавши своє життя з Кулішем, була з ним разом в добром і злому. Під час духових криз і блукань ставилась до чоловіка лояльно і з пошаною як за життя та і по смерті. Вона навіть знайшла можливість перенести хату, де Куліш писав „Чорну Раду”, у маєток Кочубейів.

Зустрівшись з Марією, Кулішева ніяк не могла передбачати, що ця жінка власне буде автором „Народних оповідань”, читання яких навівас їй думку спробувати самій. Однаке вона була своєрідна і не наслідувала чужого. Писала інакше, по своєму, більш життєво. Спільне — тематика з селянського життя. Писала вона також і по російські оповідання етнографічного типу. Таких оповідань усього шість. Українських творів багато. Найліпше виходило, коли Ганна Барвінок в основу клала народне оповідання.

Не зважаючи на тих кілька оповідань московською мовою, Ганна Барвінок була і залишилась українською письменницею, а не всеросійською, як Марко Вовчок. Свою данину окупанта в культурі всі так чи інакше приносили, але співграця не була ідеологічна та органічна, як у Марка Вовчка. Крім того, Ганна Барвінок мудро робила, коли не писала романі. А Марка Вовчка потягнуло до того роду творчості, що було для неї не під силу. Крім того вона взялась за романі проблемні, що вже ніяк не відповідало її характерові і талантові.

Куліш, як і його товариш Маркович, мав також певні труднощі з одруженням. Він не мав жадного маєтку, а це тоді було перешкодою. Воно означало залежність від служби, відсутність власної хати на випадок втрати праці. Мати Лесі була проти одруження. Однаке перед Кулішем стелився шлях наукового робітника. Його на державні кошти вислано поповнювати студії закордон. Ото ж мати врешті погодилася і молоді побралися. Непорозуміння засягнули молоде подружжя пізніше.

Кар'єра Опанаса як урядовця спочатку також розвивалась надійно, але він сам її знищив. Це мало тільки матер'яльне значення, бо Опанас не був урядовцем з природи як також не був цілковито вченим. Якщо б його не заслано до Орла, він в Україні знайшов би можливість поєднати вченого етнографа із артистом. Тепер кару відбuto, обидва приятелі починали новий період життя. Тільки що Куліш мав свій куток, ерудицію, упертість і повну підтримку дружини. Маркович починав як перекотиполе, не мав точки опертя. Марія була занадто молода, дуже бідна і крім турботи про себе додала ще журбу про утримання та виховання свого брата.

Від Кулішової довідуємося також про зовнішній вигляд Марії в часі відвідин. Кулішева гарно одягалась по модному та зачісувалась. Була типова пані. Марія відріжнялася і звер-

тала на себе увагу зовнішністю та убраним. Марія не носила модних кучериків, була гладенько причесана з товстими ко-сами, уложеними на потилиці. На косах був пов'язаний очіпок, який не пишався коронками й стрічками. Звичайно дівчина, як виходила заміж, діставала кілька гарних суконь, якісь прикраси і одягалась гарно йдучи в гості. Нічого такого у Марії не було. Сукня на ній була більш як скромна, з переливою, щід якою, як пише Кулішева, Марія ховала великий бюст. Ріст Кулішева визначає як середній. Такою могла бути Марія у сімнадцять років, була ограйдана, але в тому віці ще можна рости і Марія розвинулась у високу монументальну жінку.

Можливо такий скромний одяг у порівнянні з елегантно одягненою господинею впливув також на поведінку Марії. Вона була дуже стримана у розмові, сама ніколи не починала і відповідала ляконічно. Дивлячись на неї Кулішева не помітила нічого, що виявляло би щастя молодої жінки, чи навіть задоволення. Вона видалась Кулішевій пригніченою і навіть заляканою. Опанас мав доброго язика і часто говорив те, про що країце помовчати. Він сказав Кулішам про минуле Марії, про її становище бідної сироти-родички і дав зрозумілі, що він її спаситель. Це запало в пам'ять Кулішевої та виринуло у відповідний час, знайшовши відгук у споминах. Марія не виглядала весело в тому їй зовсім чужому оточенні на перестанку в невідоме.

Куліш тоді не звернув особливої уваги на Марію. Звичайно він помітив її настороженість і навіть назвав вовчком. Так твердить Кулішева і вважає, що псевдо Марко Бовчок походить з того джерела. Однака така теорія сумнівна. Якщо такий випадок й був, то з роками з бігом часу про нього можна забути. Походження псевдоніму невідоме. В тому напрямку можна тільки здогадуватися.

В Мотронівці Куліш був від Різдвяних свят 1850 року, коли скінчилось його вигнання. Він вже мав працю в Петербурзі над дослідженням життя і праці Гоголя, готовував видання „Запісок о Южной Росії”, писав оповідання, вірші, словом розвивав вже свою подивигідну діяльність з властивою йому ерудицією і динамікою.

Гості на хуторі завжди бажані, надто зимою, зокрема такі, як приятель Опанас, говіркій, цікавий у всіх відношеннях, співучий. Гостей радісно вітали, прýмали, але Марія не тіцилася, не бавилася. Тут все було інше, як у тіток. Марія в такому товаристві чула себе чужою. Пані Кулішева не викликала у неї симпатії чи довір'я. Це була чужка пані, а для Ганни Барвінок Марія була одразу чужинка-московка і також залишилася назавжди.

**

Чернігівщина однаке не була для Марії далекою чужиною. Вона сусідить із Орловщиною. Перехід є повільний. Відділена від Київщини Дніпром, розляглась по ріці Десні. Після татарського лихоліття попала під вплив Литви і Польщі, а з „присоєдіненiem Малоросії”, відійшла до Росії у році 1654. Року 1686 була за Росією остаточно утверждена, а 1708 року приписана до Київщини. 1781 року було утворено чернігівське губернаторство. Коли Марковичі приїхали до Чернігова, місто вже було губерніальним формально, а на вигляд малим по-вітовим містечком. Мешканців було в ньому на ту пору 25.700, будинків 2.200, церков 27, один костел для польської частини населення, одна синагога і порівнююче багато шкіл, щось біля 50. Місто не було показне, мало погано бруковані вулиці з малими, переважно одноповерховими будинками. В одному з таких будинків Опанас знайшов мале помешкання. Грошей не було і відразу прийшлося позичати у знайомих, щоб хоч як обставити помешкання. Поки Опанас вже улаштовував, Марія жила в гостинниці. Не було великих кімнат як у панському домі в Орлі, не було саду і вигляд з вікна кімнати в гостинниці був непотішаючий. В помешканні, куди перебралися, було тільки саме необхідне, випадково настягане, але Марія нарешті була господинею дому. Мітя мав маленьку кімнатку, Іван отаборився на кухні, а Марія з Опанасом мали спальну і гостинну кімнату. Опанас оббігав знайомих і знайшов собі працю коректора „Чернігівських Губерніальних Відомостей”. Посада була мізерна, мало платна, зате у Опанаса було багато часу на побачення з приятелями і знайомими, на безконечні розмови і принагідне збирання етнографічних матер'ялів.

„Чернігівські Губерніальні Відомості” виходили раз на тиждень від 1838 року по 1885. Біля газети, як звичайно, гуртувались передові люди. Були то переважно освічені українці, люди тої самої духової сфери, що й Опанас. Для Марії це не було відповідне товариство, тому вона з радістю припала до жінки Білозерського, яка з роду була росіянка. Тоді в Чернігові були Ращевські, Вовки, та Ілля Дорошенко, який став приятелем родини Марковичів на довгий час. Дорошенко, великий адоратор Марії, утримував з нею зв’язок також по виїзді Марковичів, сподівався їх поверту в Україну і болів руною подружжя.

Господарство в домі Марковичів не могло йти успішно через те, що платня Опанаса була невистарчаюча, а до того Марія сама нічого не вміла і взагалі була до домашнього господарства непідготована панянським вихованням. Тай не мала до того вродженого хисту. Господарство лягло тільки на Івана. Він мусів робити в домі все, бути за єдиного слугу. Він радо все робив для мужчин, але бути для пані покоївкою було

невиносимо. Пані, яка нічого не розуміє в господарстві, для слуг завжди є предметом погорди. Щоденщина в тодішніх часах була неестетична. Іван не міг витримати. Він уклав плян, у який втаснив малого Митю. Йому він був від початку ширим приятелем і дбайливим опікуном. Іван надумав втікати, а на цю справу треба було грошей. Іван не мав грошей. Він вирахував, що на втечу йому треба три рублі. Сам таку суму не міг здобути. Митя був йому відданий до самопожертви і погодився допомогти, пішов на „злочин”, щоб порятувати приятеля. Митя розумів, що Іванові тут нема життя, ото ж треба помогти хоч і як шкода розлучатись. Змовники тільки вичікували нагоди, і ось вона прийшла. Миті дали три рублі і послали на пошту надати гроші. Митя гроши взяв, пішов, тільки на пошті гроши не побували, а опинились у Івана в кишенні. Про справу забули і зникнення Івана ніяк не в'язали із трьома рублями, аж поки не розкрілось, що гроши не вислано. Почалось слідство і Митя признався.

Опанас звичайно не бив хлопця, але на цей раз злочин його обурив і за правилами тодішнього виховання Митю треба було покарати. Отож Опанас узяв доброго шнура і змолотив Митю. Марія переболіла ту історію, залляла жаль сльозами. Але Вілінський згадує той випадок у споминах без гіркоти.

Так Марковичі втратили слугу. Опанас переживав ту подію не так матер'яльно. Своїм вчинком Іван занапастив християнську душу. Що сталося з Іваном і його душою невідомо, пропав наївки. Про цей випадок згадує Куліш, але він думав, що раб обікрав свого пана.

По втечі Івана Марії стало трудніше, бо наняти прислугу не було звідки, а треба було якось дбати про те, щоб нагодувати родину. Однаке у тому було і позитивне — ходження на базар було цікаве і зовсім нове. Вона приглядалась до барвистого натовпу, прислухалась до мови. Про свої товари вигукували дівчата і молодиці. Марія привчилась говорити до них, почула як та мова ріжиться від досі принагідно чутої свою співучістю, як вона ріжиться від московської мови. Оце спрівіді дійсний український народ, нащадки козаків, гайдамаків. Тепер у Марії було багато матер'ялу для розмов з Опанасом. Аж тепер Марія зрозуміла як багато Опанас знає, аж тепер почала приглядатись із свідомою цікавістю до його праці. Яка це цікава праця — записувати живе слово. Мова сама входила в її чуйну свідомість і вона з радістю почала її вживати в розмовах з жінками, сама шукала тих розмов. Так і купити було легше. Жінки зовсім мінялись, коли до них заговорити по їхньому і широко. Стaють такими прихильними. Життя Марії ускладнювалось, а разом з тим збагачувалось досвідом, пізнанням. Тепер вона осміліла, почала брати участь у розмовах, оповідала про свої враження, заглядала в записи

Опанаса і побачила там багато захоплюючого цікавого. Така безліч пісень, слова повні почуття, а мелодії за серце беруть як сумні, а веселі то хоч кого розважать.

Господарство Марії не клейлось, часто доводилося брати обіди в гостинниці, або ще частіше мати на обід тільки ковбасу і чай. З тим так мало клоуноту і Опанас сам вже постарається про кільце, той гостям те саме. Бідно, але вільно, весело. До ковбаси чоловікам чарка і все видається легшим.

Опанас має нахил вибухати, але так само хутко гасне. В хаті знову сонячно. Марія тоді не вміла сваритись. Опанас гвалтує, а вона тільки гляне своїми величими виразними очима, і він заспокоїться. Бідно, але є свій дах над головою і ні-хто за тобою не слідкує. Читаєш, або підеш з Митею на прохід. Треба виховувати брата, вчити і Марія робить це охоче, терпеливо і з любов'ю.

Співжиття з чоловіком дивна річ, щось несподіване для необізаної з життям людини. Марія приймає все спокійно. Так має бути. Захоплення Марія не виявляла, була стримана. Діти не обсліни одразу. Минуло кілька місяців аж Марія завагітніла. Тоді вона обернулась у велику огryдну молодицю. А проте, коли прийшов її час, вражало чудо: подія не відбулась легко і Марія після породу довго хворіла. Вона була дуже здорова і жіночими недугами пізніше не хворіла. Незабаром мала другу дитину без будь-яких ускладнень. Можна думати, що хвороба після першого породу була спричинена більш нервовим шоком. Марія мала дуже чутливу нервову систему і від моральних переживань вона часто цілковито хворіла.

Дівчинці, яку пестливо назвали Лялечкою, однак не судилось жити. Дитина померла немовлям, невідомо від чого, чи то невправний догляд недосвідченої мами, чи яка інфекція. Тоді люди мали багато дітей, але й смертність була велика. Породити багато дітей, а виховати кількох було тоді звичайним явищем.

Смерть дитини страшенно вразила батьків і зруйнувала їхнє господарство. Треба було дитину поховати, а вже порід і недуга Марії виснажили обмежені можливості Марковича. Дитину не було за що поховати. На могилці не було за що навіть поставити хрестика. 1857 року Марія проїздом була в Чернігові і ледве відшукала в кутку цвинтаря зарослу бур'яном могилку своєї дитини.

В Чернігові прожили Марковичі півтора року і з полегшою залишили місто, де їм довелось пережити таке горе. Поплішти порушеній бюджет на мізерну платню коректора не було виглядів і Опанас оглядався за ініцію працею. Він мріяв про Київ, де вчився, зазнав веселих студентських днів. Чернігів його вже знудив одноманітним провінційним життям. В Києві напевне знайдеться застосування його силам, тепер,

коли з нього знято догляд поліції. За Черніговом не було чого жалкувати, маленьке господарство було легко зліквідувати і рушити в світ.

Весною 1853 року Марковичі вже були в Києві і Опанас легко знайшов працю в Палаті державних маєтків. Він був тоді титулярним радником, то ж і платню мусів мати відповідну. За таку платню напевне можна прожити, але Марковичі мали борги, які треба було віддавати. Ані Опанас, ані Марія не були господарні, не вміли вираховувати. Ціле життя — чи жили вони разом, чи окремо, але мали борги, які робили їм багато клопотів, псували відношення з людьми. З того постала ін'юки погана і часом зовсім не відповідна опінія.

У Києві Опанас отримував 1000 рублів на рік. Це не така вже погана платня, коли взяти на увагу, що маленький урядовець отримував 25 рублів на місяць. Отож можна було жити, бо й ціни тоді були дуже низькі. Однаке злидні й тут обсліни Марковича. Опанас всім скаржився на недостатки. Про бідне життя Марковичів згадує і Чалий. Він тоді був у Києві. 1854 року Опанас запросив Чалого до себе в гості і той опинився в бідному помешканні, без тепла і затишку. Незаможність кидалася в очі. Подружжя не вміло господарювати, гроши легко розходились, а було їх обмаль.

Марковичі жили у дивоглядному будинку на Болодимирській вулиці. Був це пережиток старого Києва, затиснутий між новішими домами, меблі бідні, тільки необхідні речі. Гостя зустріла господиня із дитиною на руках. І мати, і дитина були свіжі, гарні, але в хаті відбивалась нужда, брак родинного тепла, не видно було сліду жіночої руки.

**

Рік 1853 знаменний для російської імперії. Тоді почалася кримська війна. Імперію струснуло, хвиля патріотизму знялася високо. Ніхто нічого не розумів у міжнародному становищі і не усвідомлював собі можливостей держави. З переконанням у легкій перемозі, під патріотичні вигуки, чванькуваті фрази як от „шапками закидаєм”, на південь сунули колони військ. Почалася севастопольська „страда”, а шляхи туди вели через Україну, яка мусіла постачати харчі для війська, корм для коней, підводи й погоничів. Україну переходили війська ожебрачували, знесилювали. Ніби саранча налітала. Народ терпів, годувава військо, поставив транспорт, віддавав своїх синів на приречену справу, можна сказати на бойню. Війна була безнадійна і її, маючи трохи здорового глузду, можна було уникнути. Але у Москві був патріотизм, там був здвиг, а в Україні розуміння безнадійності, переконання в прогрі.

Там тільки ждали кінця побоювища за чужу і безнадійну справу.

Всюди пристрастно дискутовано війну. Чи вигра, чи програ, — що вона дасть народові? Були такі, які сподівалися на випадок перемоги піднесення престижу Росії і як той престиж упаде на випадок прогри. Зрозуміло, що в Україні перемога Росії нікого особливо не обходила. Але стала дивна річ, певний феномен у самій Росії. Інтелектуальна верства хотіла, щоб Росія, а власне уряд програв. Тільки поразка принесе народові полегші. Питання шкідливості кріпацтва вже давно дискутовано. Думки поділилися на протилежні — прихильників і противників кріпацтва. Невдачі на фронти, чутки про зловживання, масові жертви, неорганізованість постачання все тепер клалось у вину системі.

У Марковичів питання війни також дискутовано, але сама Марія 1853 року була занята іншим. Питання загальні великої масштабу не торкалися її свідомості. Марія була занята новим материнством, яке ждала із страхом і трептом. Перше материнство було тяжке — недуга, смерть дитини вставали у свідомості, лякали. Мати не могла забути як виносили з хати маленьке сцепеніле тіло її першої дитини. Марія тоді вміла молитись і гаряче благала Бога не допустити нового лиха. Часто плакала, хоч видимих причин до нервування не було. Вона почувала себе добре, дитина не турбувала її млостями як перша. Обзвивалась тільки поштовхами, які чомусь Марію не трівожили, а, навпаки, радували. Яке ж воно живе, наче по-переджує — ось йду, стукаю у браму життя. Опанас вірив, що все буде гаразд. Дивись! ти як маків цвіт. От буде козак напевне, то ж назовемо його Богданом. Марія не перечила, аби вже був хлопчик тут. Але ім'я їй видалось чудним, чужим, але прегарним. Богдан, Богдансь пестливо повторювала. Це Опанас хоче назвати сина в честь славного гетьмана Богдана Хмеля. Нехай, аби вже був.

Коли прийшов її день — все було не так, як першого разу. Налетіло як буря і промчалось. За пару годин повитуха поклала біля мами сповите немовля — хлопчика Богдана. Чудовий прегарний хлопчик для мами. Вона пригорнула дитину без тривоги, якось серцем знала, що дитина буде жити її на радість. І так було.

Ріc Богдан, добре розвивався, став мудрим розважливим хлопчиком. У школі добре вчився, завжди був вирозумілим сином. Цінив та шанував пам'ять матері і по її смерті.

В державі тим часом відбувались загрозливі події. На фронти були величезні втрати вбитими, масово помирали ранені без опіки. Країна хвилювалась, але Марію це не обходило. Вона була занята материнством, годувала дитину своїм молоком, а потім треба було дбати про відживлення, радитись

із досвідченими людьми як треба хоронити дитину від недуг. Пильнувала, доглядала. Тепер вже у них була ціла родина. Митя ходив до гімназії, прибігав зі школи голодний, треба було і про нього подбати. Для Марії, непридатної до господарства, це була неабияка праця. Треба молока, яєць. А яблука дешеві то чого дітям більше треба. Росли здорові на радість Марії. З початку місяця як Опанас дістане платню, поласують, а потім вже дуже скupo. Війна продовжувалась і непосидючий Опанас навіть спричинився до неї. 1854 року йому запропоновано зорганізувати „Валову полубрігаду і конную роту подвійного магазіна дійсностюх войск”. Він успішно виконав завдання та навіть заслужив „височайшу” подяку від царя. Після цього „героїчного” вчинку Опанас цілий рік сидів без праці. З народженням сина Опанас змінився. Центром життя став син і на портатів у власних переживаннях вже не було часу.

Коли Опанас повернув „з війни”, все було за тим, щоб сидіти на містці, працювати, дбати про родину. Але Опанас не мав спокою. Всюди і все йому здавалось не таким як треба, але не до тої міри, щоб лишати працю і шукати іншої, може гіршої. Казав про це Чалому, хвилювався і таки кинув працю. Було на думці щось цікавішого. Опанас улаштувався на працю у дідича Тарнавського. Він мав завдання зробити статистичний опис добр панів Тарнавських. Звичайно на таку працю не можна розраховувати як на постійну, але Опанас з ентузіазмом вхопився за неї. Знову треба було ліквідувати зав'язки господарства, улаштувати Митю. За два тижні по тому як Чалий побував у Опанаса на Володимирській, з'явився він до Чалого із проханням взяти до себе Митю і пропримати хлопця до вакацій. Чалий мав можливість послужити, погодився і то навіть без платні. Марія не протестувала. Перспектива вихати на село і пробути там літо усміхалась. Крім того, вона ішла на все готове, не треба господарити, а страва у панів буде добра. Отже відпочинок на свіжому повітрі, без турбот про завтрашній день. Статки Марковичів було легко і не жаль ліквідувати і ось Марковичі вже на селі Качанівці. Там Марія уперше побачила українське панство, справжніх магнатів. У величезному домі були цінні мистецькі збірки, велика бібліотека. В домі збиралась справжня еліта — учені, письменники, артисти. Там із зrozумінням говорили на всі біжу чі теми, про культуру, про мистецтво. Там читали твори Шевченка, там можна було багато наслухатись і навчитись. Марія спостерігала, порівнювала. Тут все мало такий високий стиль, повагу. За стіл щодня сідало чисельне товариство, страви подавались вишколеними привітними слугами. Тут не було нічого дешевого, дрібного. Це був чудовий час для Марії і Богданчика. Всюди привітні обличчя і ласкова увага до хлопчика. Він був

такий чудовий, милій. Ним всі милувались і це давало Марії нагоду спинятись, поговорити із слугами. Жінки дуже радо вступали із привітною панею до розмови, а Марія пильно слухала їх барвиstu мову, а потім записувала і ділилась своїми спостереженнями з Опанасом. Опанас був їй тоді найближчий, бо з панством Марія не сходилася. Була там гостем і все таки чужинкою. А Опанас сіяв. Він був цілковито у своїй атмосфері. Здавалось би щануватись, але Опанас був тільки сам собою і більше дбав про те, що його безпосередньо цікавило, не про працю. Він бігав по довколішніх селах та збирав етнографічні матер'яли, а робота собі лежала. Є дві можливості оцінити здобутки Опанаса на роботі. З однієї сторони випадає, що він не виконував своїх обов'язків. Сам він пізніше казав Чалому, що точно загаданої роботи у Тарнавських йому не було. Можливо, що Тарнавський якось почув про турботи Опанаса і запросив його за засадою меценатства. Так чи інакше чудове літо окінчилося, і Марковичі знову опинились у Києві.

Чалий пише, що він нічого не зінав про поворот Марковичів. Він цілком випадково побачив Марію у вікні Московської гостинниці. Попікавився тоді і дізнався, що у Тарнавських вже кінець роботі.

Марковичі спочатку мешкали у гостинниці, а Опанас шукав посади і не знаходив. Гроші, які були, витрачено, за гостинницею не було чим платити, дешевого помешкання не траллялось. Родина опинилася у жахливому становищі — на передмісті Києва Куренівці у розваленій хижці.

Про цей період однаково пише Чалий і брат Марії Дмитро. То був час найгірших злиднів. Хатинка, в якій Опанас оселив родину, не мала навіть дверей, а замість них висіла якась ряддника. Чалий вжахнувся. Треба було допомогти. То ж молода, добре освічена людина опинилася вже на самому дні занепаду з якого її самотужки не вибралась. Знайшла щаслива нагода дедлікатно допомогти. Чалий побачив у кутку хатинки купу книжок і запитав, що це таке. А це були авторські примірники збірника, виданого Метлинським, в якому було багато матер'ялу, доданого Опанасом, а також дещо від Марії.

Чалий одразу запропонував Опанасові продати йому книжки. У нього є змога тим занятись. Опанас погодився і Чалий одразу заплатив йому 30 рублів. Це дуже придалося. Якийсь час не треба було журитись щоденным хлібом. Можна було спокійніше шукати працю.

Опанас бігав по Києві, шукав праці, протекції, пожичок. А Марія сиділа з дітьми і ждала живителя родини з чим то він прийде додому. Та Опанас прибивався до бездверного порога у ріжному настрої. Нічого не вдавалось. Все частіше Опа-

нас був перевтомлений, первовий, а вдома ждав пильний погляд чекаючих очей. Може в них нераз був і докір, а може так здавалось Опанасові і він тільки ждав, щоб вибухнути гнівом. Тоді до нього не було приступу. Марія мовчала, Митя щулився, навіть маленький Богдан дивився перелякано.

Але Опанас не вмів довго гніватись і бушувати, надто, коли на нього дивився малій Богдан. Буря хутко минала і в бідній хаті знову мир. Якось то буде!

А інколи Опанас прибігав у піднесеному настрої, веселий, повний надії, обвішаний пакунками. Це значило щось таке намічається, а до того пощастило позичити. Відбувається бенкет, всі наїдалися лакоминок і на хвилю можна було забути лиху.

Було літо у прекрасному Києві. Марія була молода і не тяжкодум, коли торкалось матер'яльних негод. Були і свої приємності за життя в Куренівці, були приязні люди, а Марія не цуравася простих людей і вони й за те любили. Особливо були до неї привітні жінки, зичливі. Якось не погорджували вони збіднілими панами і хотіли допомогти. Пані була така незвичайна, вона все розпитувала про їхнє життя, уміла уважно слухати. І розкривали перед нею свої довірчі немудрі серця молодиці з Куренівки, ділились своїми маленькими радощами і величими печалями. Поділиться молодиця своїм горем, а там, дивись, і прийде з кошичком, а в ньому кілька яєчок, грудка сиру чи то масла. Марія вміла це приняти без фальшивого вдавання чи погорди, отак просто по сусідські. То ж для дітей гостинець. Не горда була пані. Попросила молочарка сина до хресту тримати, погодилася одразу, пішла і на гостині сиділа привітна до всіх. Подобалась людям всім і жінкам, і чоловікам, що не вистроєна пані, не носить штудерних кучеріків, а обвиває тяжку косу навколо голови. Подобалось і те, що така вона дебела, не зашнурована, і сонця не боїться, словом жінка як належиться, як Бог велів. Такій пані допомогти годиться. В хаті у неї нелад, дитина на руках і то найщлась і зголосилась дівчина Текля. Вона хоче працювати у пані і не дивиться в руки коли заплатять, за добре ласкаве слово працювала. Полюбила Текля всіх у родині, широко рада для них вік працювати. Всі хороші, добрі, а пан як і кричить то не страшно. Знаєш, що ось-ось подобрі і в хаті наче зразу сонце засяє. Жартує, співає і все по своїому, по нашому, як казали. Серед тих простих духом Марія почувала себе добре, не була зв'язаною як за життя перед більш щасливої рідині. Тут й любили такою як вона була і шанували. А щодо Опанаса то він ніколи не мав комплексу винності або меншеварності. Всюди перед всяких обставин почував себе паном. Не соромився зліднів, легко позичав гроши з певністю, що він їх поверне, в переконанні, що йому вірять. В обтріпанім убранині, стоптаних черевиках чув себе незалежно і так поводився.

Привівши Чалого у Куренівку, Опанас також не соромився, що завів родину у сліпий кут. Комбінація з книжками його дуже підбадьорила, відсунула щоденні клопоти бодай на час. Тепер можна було спокійно шукати праці. Вигляд Опанас мав тоді не презентабельний. Ліпші речі пішли в заставу. Взагалі це не так вже й важливо, але при шуканні праці все ж краще пристійно одягтися. То ж із грошей за книжки треба неодмінні взяти частину і трохи причепуритись. І він це зробив — вірити Чалому, чи сумніватися? Але Чалий пише у своїх споминах несамовите, однаке подібне на Опанаса. А пише він таке. На другий день по його відвідинах в Куренівці до хати Чалого з шиком підіхала гарна коляска, запряжена баським конем. І хто б то приїхав таким дорогим візником!? Напевне, якийсь заможний пан. Але ж ні. Чалий очам своїм не вірив. З коляски вийшов Опанас. Веселий і моторний із ціліндром на голові від Огюста. (Огюст дорогий модний заклад), в бузкових рукавицях — останній крик тодішньої моди. Чалий нічого не сказав, тільки в уяві порахував ціну надбань Опанаса та зробив висновок, що з 30-ти рублів небагато залишилось.

Таке трудно вигадати тай для чого? У спогадах Чалого щось є. Опанас був настроєвий чоловік, бо сталого замилування у пізнішому житті в гарній одежі ніде не зауважено. Навпаки, помічалась недбалість. Так він і перейшов у історію в обтріпаних штанях і стоптаних черевиках. Видно, згадались Опанасові у той тяжкий час парубоцькі гаразди, коли він мав зацю одягнутись, і був Іван, який дбав про все.

Чалий не кваліфікує поступовання Опанаса і не пише про своє відношення до подій. Можна тільки здогадуватись, що йому було неприємно і досадно за таку легковажність. Не тільки наробив дурниць, потративши непотрібно гроші, а ще й приїхав показатись. Щось найвне і обеззброююче було у тому поступку. Тоді Чалий переконався, що треба рятувати родину. Він спинився думкою на шкільництві, де працював сам і мав зв'язки. Опанас скінчив університет, отже мав підстави бути гімназіальним учителем. Чалий звернувся до знайомого і відомого своєю сердечністю та вирозумілістю директора гімназії в Немирові, пана Тулова, і почав клопотатись. Йому пощастило. В немирівській гімназії найшлася вакансія і Опанас дістав призначення. Київський період скінчився. Опанас з нього виніс документ про свою діяльність на „благо родині”, Марія винесла щось цінніше, а власне досвід із простою українською людиною. Той досвід їй пізніше знадобився. Взагалі ці роки від одруження були періодом набирання досвіду засвоєння живої української мови, розуміння психіки жінки з народу.

Немирів тоді був малим містечком, власне посадом у Брац-

лавському повіті Подільської губернії з населенням щось біля сьоми тисяч, майже на половину жидівського. Навколо була українська народня стихія, а над нею переважно польське панство. Серед народу жила українська геройка, знали про ватажка Саву Чалого, який перейшов до поляків і командував їхньою міліцією та за перекиньчицтво убитий 1741 року Гнатом Голотою.

Марковичі приїхали до Немирова на початку 1855 року, наняли помешкання і почали жити. В гімназії при бурсі було помешкання і для вчителів, де можна було столуватись. То ж Марковичі при першій нагоді переїхали туди. Для Марії це було дуже вигідно, бо зменшувало господарські клошки.

Учні гімназії здебільшого були діти українських і польських панів. Платня за утримання та науку була не однакова — від 500 до 700 рублів. Для учителів було вигідно істи у спільній кухні. Все добре складалось і Марія мала багато часу на проходи для спостережень і нагод іх записувати.

Крім згаданих вигод, було тут відповідне товариство. Тоді в Немирові вчителював Ілля Дорошенко, якого Марковичі пізнали ще у Чернігові. Дорошенко сердечно прив'язався до родини Марковичів, дуже полюбив малого Богдана, а сам попав під очарування Марії і був їй без краю віddаний. Колеги-вчителі були українського роду, прихильні і зичливі. Крім математика Дорошенка був там історик Антін Теодорович, мову й літературу викладав Микола Борщевський. Створилось добре товариство, в якому можна було про все вільно говорити. Це товариство у своїх споминах згадує Дмитро Вілінський. З його споминів видно, що це були народники-демократи, як каже Вілінський „в ширшім значенні“ і не мали „обмежених думок“ про відродження України. Мова у тому товаристві була московська, що є правою. Господиня ж була чужинка, в школі панувала також московська мова і до того звички. Так було і ще й досі трапляється між українцями, не захопленими ідеєю відродження. Мова була московська, але напевне пересипана українськими словами, а часом славне товариство напевне цілком переходило на рідну мову. Словом дух був „малоросійський“ і то з обережністю. Школа була державна і вчителі були дуже обережні. Від них сподівались не тільки лояльності, а й праці над „обрусенісм“ краю. Того хотіли від учителів і священиків в Україні аж до революції. Інша справа, що того порядні люди не робили, уникали якось і навіть, бе-ручи платню за „обрусеніс“, не тільки не виконували завдання, а навіть ширili симпатії до українства і зацікавлення мовою народу.

У кожному разі товариство у Немирові було подружжю Марковичів мише і приязнє. Там про все можна було говорити. А говорити було про це. Наблизався кінець кримської війни,

в імперії кипіло, всі думали та обмірковували який то буде кінець, які будуть наслідки трагедії. Ніхто у тому товаристві не болів труднощами влади, ніхто не бажав успіху війни, прагнули кінця і вірили, що з ним настануть вимріяні реформи, магічна зміна вбік добра.

Польська інтелігенція була натурально настроєна проти Москви. Психологічно вона вже готувалася до повстання. Марії польська справа була мила. Вона вважала, що в ній є струм польської крові від бабки Радзівіл. Польську мову Марія хапала на льоту та з приємністю засвоювала.

В хаті Марковичів збиралось товариство і у тісному колі провадились безконечні розмови, обговорювались всі пекучі справи. Хвилювання з центрів розходилося все ширшими колами.

На кримському побережжі відігравалась крівава трагедія, були страшні втрати і жадні успіхи. Обиватель імперії про-кідався, усвідомлював собі, що не все так непорушно твердо стойть, як звиклось думати. Ставилось питання чому при такій героїчності війська неуспіх? Вироблялась відповідь — все зло у системі кріпацтва. В ній корінь зла і той корінь треба вирвати для оздоровлення цілості. Думка про зло кріпацтва давно вже жила і розвивалась у певних колах інтелектуалів, а тепер це почало вже захоплювати ширші кола.

В товаристві Марковичів таке зло бачили в системі і Марія була переконана, що то так, спостереження з народного життя свідчили про те — несправедливість, зловживання, беззахисність упокореної людини. Все укладалось в уяві у свій спосіб, накликала до чину, а з її сторони той чин можна було виявити тільки словом. Перед нею в уяві поставали долі людей з народу, такими якими вони витворились у даній системі. І це вже не були герої шевченківської натхеної поезії, а близькі, живі істоти — засмучені обездолені жінки, занедбані по-сиротілі діти, самозалежні відані матері й сестри. Слухаючи їх оповідань, вона не сприймала їх як щось від неї недосянно далеке, вона усвідомлювала собі тверезим розумом, що ті переживання не так вже ріжнуться від її власних. Дивлячись через призму власних переживань, порівнюючи долі вибраних і упосліджених, Марія все більше підходила до правди, до переконання, що люди рівні від природи, тільки ріжнуться розумінням, знанням і маєтковим станом. Власне ті гірші згори вирішили, що сила ім дає право влади над життям і смертю інших. Шевченко, той знов, оспівував ту абсолютну правду, перед якою розсипались беззварціним трачинням всі упередження, зникали клясові ріжниці, залишалась людина, яку обставини утворили такою чи іншою, залишався поділ на добрих і злих згори до низу. Розуміння ідеї рівності людини навіяли Марії наміри показати людям образи упосліджених.

Для своїх портретів Марія брала живу натуру, трохи підмальовувала і образи промовляли до людей своюю безпосередністю. Багато жіночих доль пройшло перед Марією з оповідань і у трагізмі тих доль переважно була винна система. Людина так мало могла на місці під'яремної впливати на формування своєї долі. Нею розпоряджались її володарі. Не тільки витягали силу для свого добробуту, а й особистим життям рядили — де жити, з ким дружитись. І поділити родину було не гріх, і єдиного сина до війська віддати. Марія слухала, жалувала, але ж того було мало. У неї назрівала думка дати іншим, багатьом знати, щоб почули як ті люди самі оповідають. Тоді, хіба, кожне серце, у якому живе крихта людянosti, перейметься жалем. Марія часто в Немирові, маючи досить часу, перебирала свої й Опанасові записи та находила в них цілі теми — тільки от написати у формі оповідання. Перед сном перебирала в уяві теми, думала, чи сказати Опанасові, чи самій зробити, а потім . . .

Думає отак і в присмерку від світла малої лямпочки, гляне на Опанаса. Він спить тепер, такий гарний, спокійний. Чорніє на подушці крило бліскучого волосся, гордо випинається великий ніс, чорні малі вусики. Прегарний чоловік її Опанас, як би тільки не такий вибуховий. Розгнівається — то не підходить. І таки непоміркований тоді. Тільки Богданчик його найлегше умиротворить своїм мудрим поглядом. Що за люба дідина! і таке ж воно притульне, ласкаве. Батько пропадає за ним, тай інші люблять широ. Навчив Опанас Богдана балакати по своєму. Чим не козак! Як одягнути йому вишивану сорочку — серце сміється. Окозачився зовсім і навіть з нею вже по своєму балакас. Дорошенко то як батько рідний до хлопчика, радіє з кожної нової його мудrosti, переживає. Любить Дорошенко Богдася, любить і її.

Обсідають Марію чорні думки — от вмре вона. Шо тоді станеться з Богдаsem, тож сирітство страшне лихо, вона знає його, а батько хоч як адорує сина, Марії все ж здається непевним захистом. Нехай Бог не попустить! Але як би... Тоді Дорошенко напевне захистить, найкращий опікун, йому би тоді вона доручила сина. Вона вже казала про це Іллі, він знає. Думка про те, що Богдась може посыротіти от як і з нею сталося, жахала. Від думки огортала розпуха. Її ніколи не турбувала думка втратити Богданового батька. Вона якось відчувала, що тут головне вона. Опанас хоч який добрий, люблячий, захоплений батько та чи на нього можна покладатись? Таки Дорошенкові довірила б сина...

Вони удвох з Опанасом ніби сполука всього потрібного дитині. Вони і виховують Богдася козаком. Нехай! Чим же не козак! Марія задивилась у куток, де стояло дитяче ліжко. Як на те Богдан раптом прокинувся, застогнав, заговорив

щось здавленим голосом. Марія зсунулась з ліжка, підійшла до дитини, стала над сином у довгій білій сорочці, із косою нижче паса як монументальний янгол, нахилилась. Чого то ти, любий? Приснилось що? Заспокойся, мама тут. Богдан прокинувся, отримавши. Мені снилось страшне, що Катерина, вражена маті, в москалі мене загнала.

Марія мусіла засміятись. Ото оповідають дитині премудрі. Це Опанас розвиває всякі історії. Заспокойла малого. Не думай про таке, і Катерини вже нема, і не можуть тебе нікуди загнати, бо ти не кріпак, а вільний козак. А чому я не кріпак? — запитав вже зовсім отриманий Богдан. Ну що відповісти йому. Чому не кріпак? Міг би бути кріпаком, а вона матір'ю-кріпачкою, безсилою захищати сина. Присіла на ліжечку, пригорнула дитину, приспала. Чому не кріпак? Справді — чому і де визначено божеськими, природними законами, що одні мають бути кріпаками, а інші їх панами? Чи не могла і вона от з таким саме розумом, відчуттям правди і кривди народитись в родині якого кріпака? Сталось таке із Тарасом. Могла вона і сина такого маті, і могли його забрати від неї до панських локів бути слугою упослідженям і навіть битим. Господи, Твоя воля. Як страшно! . . .

Такої ночі вона всім серцем погодилась із розумовим висновком, що є певні речі спільні всім людям, які всі однаково відчувають і вільні, і кріпаки, і освічені, і темні неграмотні. Ось вона маті, її син почався і народився як у темної селянки, і серце її прикипіло до дитини так само, і відрвати його можна тільки з кров'ю. Бідні жінки, запряжені в ярмо праці, яким хочеться вигоди, розкошів. Не можуть вони доглянути своїх дітей як слід, а вигодує, виростить — заберуть, як хочуть обернуть долею, можуть продати як худобу, можуть на життя в солдати загнати, а потім на війну, на побойовище, для добра держави, яка не платить за службу, не дбає про калік, про вдів, про сиріт.

Оповідають їй про свої жалі жінки так просто, покірно, без нарікань, як про щось неминуче, що мусять терпіти. Згадалася її маті. Шляхтянка випещена, вихована для безтурботного життя, а що зробило з неї життя і жіноче безправ'я. Тут хоч і пані, та не порадиш — сила по стороні чоловіка. А Дмитрів і пан, а хижка звірюка, і не можна жінці позбавитись такого, бо закон по його стороні. Молода, гарна жінка пішла за нього, сподівалась допомоги, опіки, а що вийшло? Породила йому хорошу дитину, милу сеструньку Вірочку, а після тої священної містерії лаяв матір послідніми словами і навіть руку на неї підіймав. Скільки несправедливості про яку треба кричати на весь світ. І країні люди вже думають про те, і пишуть у захист жінки, але вони мають на увазі жінку із вищих кіл суспільства, а там інше, там є можливості хоч якось захи-

щатись, тай від самої людини багато залежить, а у закріпаченої жінки нічого нема, її за людину не вважають. Маєткова одиниця, закріпачена душа. Треба, щоб і про неї подумали, треба сказати людям про те, що вона почула від простого люду, нехай люди почують те безхитросне слово.

Оповідає така жінка і закінчує покірним — Божа воля! О, як Божа воля, то чому ж вона така? Ні!, таки не мав тут Бог слова, все то воля людська. Приняти, що то все воля Божа — значить не боротись, але ж у людини є воля, вона вирветься до світла сонця, ото ж звідки це? чи то також не дано людині вищою силою? Тільки треба вжити даної сили, треба боротись, а не приймати покірно і ждати самому на милості Божі. Зніміть з людини ярмо і вона буде інакшою, просвітленою, щасливішою. Кожна людина має своє нещастя, з якими треба жити, а коли до них додається ще рабське ярмо — як жити??!

От скільки ій довелося з Опанасом зазнати всякого і зліднів, і його вдача багато спричинилися до гіркоти, а проте у тому нема упослідження. Опанас добрий, щирий, вибухне, перекипить і знову в хаті ясно. Добрий Опанас, тільки незрівноважений юн, розкиданий. І яке щастя що малий Бог дась перебрав від батька доброту і щирість, а до того він має від неї спокійну наполегливість. Краще, мабуть, йому буде у світі, як родичам. Поглянула знову на Опанаса, пробігла в уяві співожиття з ним. Ні, не отікун він родині, артист, бурлака. Треба більше ій самій думати про майбутнє. Чує Марія, що має те, чого інші не мають, якісь незвичайні сили. Треба тільки зрозуміти, найти місце де і як їх здійснити. Вона не знає ще напевно, але здається їй, що мусить вона свої думки виявити. А як? Хіба перенести їх на папер — це вона може, є думки, є слова потрібні, в уяві є стільки тем із її власного досвіду і у записках Опанаса, яким вона все цікавилась, треба тільки оформити оповідання. Як це її так зворушує, то інших мусить розворушити, кожного, хто має чule серце.

Такі думки обсідали Марію ночами і дозріло у неї рішення написати оповідання — отак як чула, так як оповідають самі люди. І почала писати. А Опанасові покаже пізніше, тоді як вийде щось, чим вона сама буде задоволена. А він вже зрозуміє і скаже свою думку. Коли вийде добре, коли пощастиТЬ надрукувати, тоді для неї не тільки моральне задоволення, а й можливість матер'яльної бази, яка буде основана на її власній праці. Вона зможе щось зробити і не бути залежною тільки від заробітку Опанаса, бо він не є із тих, що роблять добру службову кар'єру.

І також була в Марії свідомість загальної потреби усамостійнитися жінці, щоб не бути приживалкою в родині, яка тяжиться тим, і найти пристосування своїх сил, там де вони

можуть бути корисні. От тепер поїхала група жінок до Севастополя, там є велика потреба відданих людей доглядати ранених. Такого ще не було, це нове і це мусить продовжуватись, розвиватись. Оповідають, що там на фронті робиться, які страшні жертви, як гинуть люди, як гниють живими від ран, як котять їх заразливі хвороби. Якби вже кінець тій безглуздій війні, нехай і поразка аби кінець. Воюють, мало їм тих просторів, де стільки праці жде щоб людям стало легше жити. Ненаситні. От Кавказ... „За горами гори хмарами повиті, посіяні трупом, кровлю політі...“ Тарас — мученик за правду. Пан Енгельгардт продав святу душу, торгувався як за худобу... А чи не міг це бути її Богдан при інших обставинах?...

Одного ранку після таких роздумувань Марія прокинулась іншою людиною. Була радісна, сконцентрована, рішена, відчуvalа, що перед нею інше життя. Перед нею виростали її майбутні героїні, підходили впритул, з об'єктів спостерігань ставали живими людьми, дивились благально, ніби ждали від неї захисту.

Народ український, підбитий Москвою для зиску, для використування. Народ, від якого все забрали і нічого не дають. Вже давніше, ще в домі Мордовинних чула вона про той народ у зв'язку із Шевченком, однаке це тоді мало в собі щось від легенди, а тепер стало реальним. Ожило — у Чернігові, в Києві на Куренівці, в Качанівці у Тарнавських, а тепер у Немирові. Вона побачила, що це не тільки народне малоосвічене море, а що це повноцінний народ, який має свою вищу верству, більш аристократичну і традиційну як Москва.

Марія часто бувала сама. Опанас бігав десь. Митя був у школі, Богданчик як не спав, то тихесенько бавився й зовсім мами не обтяжував. До Марії в такий один спокійний день підійшла перша героїня її оповідань і почала оповідати вже не уривками, а плинно, послідовно. Марія наче чула її і так легко було записувати. Марія писала і відчувала, що це передаватиметься іншим, була в тому певна.

Щодня сідала до столика, писала, не признавалась аж тоді, коли кілька оповідань були готові, не могла далі стримуватись і призналася Опанасові. Хотіла показати, але соромно чогось було і страшно, а що як згудить! Або як не прийме поважно, засміться. Як це зробити, як показати? Може самій прочитати? Ні! Того вона не всилі зробити. Краще просто дасть зошиток Опанасові і скаже так між іншим — я тут дещо позаписувала, прочитай чи варто чогось. Трудно і страшно як засмітися. То ж на сторінках того зошитку не одна сльоза присохла! Писала про всіх обездолених, писала і про свою маму і про свої переживання гіркі. Ні, не витримати її злегковаження. Показати кому іншому — Дорошен-

кові? Ні, то ще більше неможливо. Опанас таки найліпше зрозуміє. Як скаже, що добре, то справді є добре.

Марія рішила показати Опанасові оповідання. Вибрала гарний погідний день, взяла Митю і Богдана на прохід, а виходячи сказала Опанасові так, як обдумала. Ось прочитай, я дещо тут записала.

Ходила з дітьми вулицями міста, де життя ледве ворушилось. З малесеньких крамничок виглядали пейсаті жиди, працює в своїй малесенькій хатині швець Купцевич, який направляє її взуття. Жовтий він як віск, недовго йому, мабуть, жити. Запрацювався півголодний завжди, оточений зграбою голодних дітей. У дворі гончаря Торбінського сидить за станком сам майстер і з віртуозністю вправного викручує глечик. Бідний Торбінський незвичайно, хатина його довга, горбата як повзуча гусельниця вросла у землю, блимають над самою землею малесенькі вікна, але коло хати чудовий садок. Там розрослися солодкі як мед груші, сливки-венгерки, яблука літні і зимові, рум'яні і сочисті. Хтось завів той садок давно, коли рід Торбінських був шанованим, заможним. А тепер хати тримаються страшні злідні, а проте Торбінський заражовує себе до шляхти. Торбінські католики і своїх дітей навчили при костелі грамоти, щоб вміли молитись з молитовника. Католики Торбінські і поляками себе вважають, а мова в хаті українська, хоч і взяв Торбінський жінку польську із Варшави, де вона служила у панів. Та давно то було і Михайліна також говорить по українські, бо хоч і є в місті досить поляків та то все заможніші і нема Михайліні до них приступу. То ж українське народне море поглинуло її. Діти у Торбінських гарні, рослі, видно в них добре походження. Вони ченці, тримаються остроронь від кляси, до якої їх привела бідність. Марія завжди спиняється тут поговорити — і присмно, і сумно невисловно. Це ж родовиті українці, здеклісані, ожебрачені. Дивиться Марія як працює Торбінський, як розмальовує свої миски, бачить вона, що перед нею мистець, а от на цю йде уміння і не можна з нього навіть мати необхідного. Про таких зайджених зліднями влада знала тільки тоді, коли податки треба стягти та синів до війська брати, а як виростити їх не турбується. Імперія — безсердечна абстракція. Не кріпаки Торбінські, а їм хіба ще гірше. Ніхто не подбає про дах над головою та про хліб щоденний. Бідні, страшенно бідні, а проте живе в них амбіція, не гнуть вони ший перед багатіями і з Марією, коли розмовляють то як рівний з рівним. Марія та родина дуже присмна і вона завжди дас Богданові торбінку з цукерками, щоб він частував молодших дітей і тактовно дас Михайліні щось зі своєї одежі під претекстом, що поправилася то тісне, або схудла то велика. Уміла вона подарувати, добре пам'ятала сама як то брати щось із ласки.

Зустрічалась Марія з ріжними людьми, своїми посполитими знайомими спинялась говорити, але сьогодня робила це якось механічно, напів притомно. Всі її думки були вдома, разом із Опанасом вона перечитувала свої маленькі твори, слідкувала в уяві за виразом його обличчя. Воно таке рухливе — всі враження, всі думки на ньому читаєш. Що ж на ньому тепер — іронічна посмішка, погорда, чи, може, розчутення? Він так вміє розчуюватись.

Вертала Марія, наче на суд йшла. Діти побігли наперед, а в неї ноги наче в землю вrostають. Діти раніше забігли в хату, а Марія, підходячи, почула Опанасів голос піднесений. Він гукав: Де мама? Давай її сюди таку сяку! Від серця Марії відлягло. Вже знала, що іспит зробила.

Опанас вхопив її в обійми і поцілував. Не тільки йому подобалась Маріїна творчість — він був цілковито захоплений, очарований. Коли Марія війшла, то одразу побачила, що її зошиток у Опанаса на столі розгорнутий. Вона підійшла і стenuлась — сторінки аж рябили від якихось поміток. Що це значить? А воно нічого такого. Це Опанас виправляє помилки — вже почав. Скільки ж їх! Граматичні і цілі речення переставлено, переміщено, перебудовано зовсім. Марія почала переглядати, що він зробив? Та ж вона все так передумала, так старанно укладала. І побачила Марія, що поправки були тільки у записаних текстах. Все одно. Нехай так, бо вийшло чудово. Опанас був захоплений, але недоліки одразу побачив. Марію навіть трошки зашкрябало і підносилось почуття образи. Але вона не виявила того. Головне, що в основному, в цілості Опанас схвалив з ентузіазмом. І він загадав писати далі треба, на його думку, готовати матер'ял на збірку. А тепер, те що вже оброблено, виправлено треба гарненько переписати і пустити одразу в світ. Є ж у нього вірний приятель — однодумець Пантелеїмон Куліш. Кому не як йому надіслати. От як приймуть до друку! Куліш знавець, він же отаточно виправить. Ще виправить? вжахнулася Марія. Й здавалось, що виправки Опанаса залишили тільки стрижень і що можна міняти після такої екзекуції?! Однака більше досвідчений Опанас казав, що так завжди, коли річ йде до друку, навіть із відомими визначними письменниками. Автора, рішили однозгідно, поки що не прозраджувати. Нарікли автором якогось Опанасового мітичного знайомого. У обох була думка, що як би одразу виявити, що автор жінка, то може Куліш і читати не скоче.

Марія боялася, що забракує і разом з тим мріяла, що прийме і надрукує. Тоді вона письменниця. Чудо, справжнє чудо! Знала Марія завжди, що вона інакша від всіх, але не знала чому. Тепер їй стало ясно чому молоді кавалери не гналися за нею, чому її тягнуло до поважних людей, чому вона із захопленням слухала їх розмови, які молодших не цікавили.

А крім того це ж може бути заробіток. Марія писала із захопленням, поспішала, складала збірку і вже спекулювати почала. Українські оповідання хіба Куліш видасть, а більш куди з ними, а от як російські напише то у кожну редакцію можна звертатись. Їх є багато і там платять, а це так потрібно, щоб трошки розгорнутись, одягтись, поїхати куди, щось до хати купити.

Спочатку уплянувала Марія українські оповідання перекласти на московську мову, а потім почала писати одразу. Вона цілком щиро думала, що так треба, так навіть ліпше, бо хто по українські читає, а буде в московських часописах то читають їх вже тисячі, там більше користи морально, бо більше людей переймається. Писати двома мовами то не навина, так пишуть й інші українські письменники.

В голові Марії роїлись теми. Живучи в Орлі, наслухалась від двірських жінок. Сидять вони за вишивками чи мереаживо плетуть і весь час балакають. Працюють вони вже так механічно, що їх увага до роботи мінімальна. Легенько постукують дерев'яні валочки з навинутими нитками, зручно переставляють шпильки звичні пальці на твердій валкуватій подушці і в ритм роботи гудуть балачки. Працюють і оповідають ріжне. От про дівчину, яку пані подарувала дочці своїй як забавку. Ось про уперту дівчину, яка так і не пішла на працю до панів. Викрутилася.

Прийшла відповідь від Куліша. Щастя Марія повне — прийято до друку. Треба викінчувати, упорядкувати і тепер праця піде скоро, краще, бо вона має дорадника. Опанаса. Опанас її критик, порадник і коректор мовний, як йдеться про українські тексти. Марія забула про вибухи Опанаса, про часом несправедливі докори. Це поверхове, а в ґрунті речі він золоте серце і він батько Богдана, того ясного промінчика. Ось вона нагорода прийшла за все пережите на ласкавому хлібі, вона тепер має чим похвалитись, що от із — обтяжної сироти вироєло. Зрештою, і та рідня не така вже погана. Так нещасливо склалось все, а вони хотіли добра. Тепер, коли вона стала чимсь — можна і треба їй до них поїхати, щоб і Богдася того чудового побачили. Нехай пабачать всі — від „благодітелей“ до слуг, які бачили її залежність, її безрадність.

А тим часом писала Марія і так легенько це їй давалось, особливо коли від першої особи писала. Тоді так вживалось. І здавалось їй, що сама про себе пише, нераз сльози набігали від широго жалю. Добре виходило і Опанас хвалив. Це у тебе від Бога — сказав.

Коли кілька оповідань було виготовлено, їх запакували і Опанас заадресував на ім'я Куліша. Вислали і почали ждати. Тепер Марія писати не могла, розпочате лежало в шуфляді. Вона нервувалась, від певності переходила до надії, від надії

до зневіри. Числила дні — от вже дійшов пакунок, ось читас вже Куліш і хто зна може посміхаться собі в ус: Куліш, якого обличчя ледве собі пригадувала з відвідин у Мотронівці, і може та пані, його жінка, читас, може вже висміяли ті рядки, такі дорогі для Марії. А може і не читас Куліш, він має стільки своєї роботи. Може засунув десь у куток, а вона жде, мучиться. Опанас захопився, хвалив, але Опанас... Чи ж не знає вона як він здібний захоплюватися.

Тепер головною подією дня став прихід листоноша. Він став самою важливою особою, очікуваною з надією і страхом. Він має принести вістку про перемогу чи поразку. З його рук могло прийти захоплююче щастя і його рука могла нанести рану, сама того не хотячи і не знаючи. Сам листонош, звичайно вусатий, простий духом чолов'яга, якось змінився — то він страшним видавався, то чудово мильм і йому в роззвіті надій обіцяно в душі нагороду.

Лист прийшов. Легенький лист. Отже рукопису не повертає. Могла Марія відкрити той лист, бо то напевне про її твори, а проте не могла. Страшно — що там у ньому? Може пише — не докучайте мені своїми писаннями, не маю я часу і не цікавлюсь. Марія тримає лист у руках, обертає — відкрити? Ні! Поклала на стіл Опанасові, а сама, як тоді, пішла з дітьми. І так само, як тоді Богдась побіг наперед — тепер вони разом вибігли ій назустріч. Опанас обняв, закрутів — слава! Нехай живе нова письменниця! На душі стало так радісно, ясно і разом з тим було здивовання своєї попередньої непевності. Вона ж знала, що добре. От вони муки творця. А в душі вже інше ворушилось — то ж тільки початок, а далі, далі... Аж голова закрутилася. Хто міг подумати. Оповідання подобались, вони будуть надруковані. Марія Вілінська, бідна сирота, тепер багатша за всіх. Не грішми, а своєю особливою вартістю. Тепер треба пойхати до рідні. Таким синком, як Богдась, можна похвалитись, але сина кожна може мати, а того, що вона має — таланту то таки ні.

Марія аж зовнішньо змінилась. Вона сіяла, цвіла, перевинилася житливістю до всіх, а що Опанаса то вона ніколи так не любила як тепер. Він зрозумів одразу, напутив, поміг. А як би за якогось з тамтешніх панів пішла, сиділа би десь на бідному маєтку, загрузла в господарських клопотах, і знova притгадувалася нещаслива доля матері.

А сам Опанас який гордий — пишається. Тепер, каже все піде інакше, кінчився перід провінційного життя в маленькому містечку. Тепер доля усміхнулася, все буде інакше. Тепер злидні і горесті, пережиті разом, якими інакшими здаються. Були це роки науки часом гіркої, а проте вона ось принесла плоди. І без Опанаса вона ніколи не оцінилась би в тій чудовій країні, не пізнала би тих хороших щиріх людей, не наслухалася би

про минувшину країни, її геройку. Ні, так було добре все. Мудро доля керувала. Тепер вона не сама. Крім добрих людей і приятелів у неї є ще світ її геройв. Тепер може і практично буде ліпше, тепер вона зможе помогти Миті, а може й мамі. А Митя зовсім інакший як була Марія в дитинстві — нема у нього потягу до простих людей і ніколи до нікого не заговорить по місцевому, навіть чарівному Богданеві, як жебонить він по українські, відповідає московською мовою. Не хоче навчитись, сидить у ньому відраза до той мови, навіть ворожість. Сама чула, як він висміює Богдася, називає хохлом як ніхто не чус...

А Марія любить тепер той народ від близьких до далеких, від давніх предків до сьогоднішньої упокореної людини. Порадилася Марія з Опанасом і вирішили справити Богданеві український національний стрій — замовили сорочину вишивану, шаравари. Гордий він, називає себе козаком, москалів кацапами. Вимуштували Опанас і Дорошенко, тішаться, сміються аж захлинаються. Марія не противиться, хоче від себе додати, оповідає місцеві казки і задумує написати для Богдася той для інших дітей буде.

Марія почала вибиратись у відвідини до роду. В державі відбувались динні процеси, старе ломилося, щось нове зав'язувалось, але життя котилось, і не зачеплені війною безпосередньо пережили її, були раді, що вже кінець. Почалася нова доба. І в тій добі знайшла своє місце нова письменниця Марко Вовчок.

**

Росія, в якій народилася і виросла Марко Вовчок, була глибоко відмінна від тієї Росії, коли вона вийшла на поверхню культурного процесу країни. Зміни не були поступові, як перед Кримською війною. Вони стали раптовими, засягнули глибоко верстви суспільства і спричинили революцію в думанні людей.

У вісімнадцятому столітті книжка ще була в пошані, тоді не було видавничої зливи. І критика інакше сприймала книжку. Про незначну книжечку писали величезні статті.

На час виходу в світ „Народнік оговідань“ української критики як такої можна сказати не було. Критики — українці працювали на загальній імперіальний ниві. Свого окремого тону вони не проводили. Що ж таке була критика, яка ретельно занялася Марком Вовчком на початку її письменницької праці?

Літературна критика в Росії мала зовсім відмінне значення і завдання, як в інших країнах і функції її були окремі. Основником поважної критики був Полевий. Він, а пізніше Надеждін, прийшли до переконання, що критика не повинна, як було досі, займатися тільки естетичною стороною твору,

але також його ідею, філософією та соціальним призначенням.

Полевої був проклонником Гюго і Байрона, які голосили в своїх творах вищі ідеї, а тому він був проти земного наставлення Гоголя й Пушкіна, які внесли в літературу реалізм і натурализм.

Белінський після короткого періоду ідеалізму перейшов під впливом Гоголя до реалізму і підносив його під небеса. Основний камінь для розбудови критики він поклав у статті „Нариси Гоголівського періоду російської літератури”, видруковані у „Современнику” в роках 1855-1856. Ставши на плятформу реалізму, Белінський почув себе покликаним виховувати, поучувати і справді став вчителем певної досить численної групи покоління. Із авторитетністю, властивою недозрілим і не-глибоко освіченим інтелігентам першого покоління, він із переконанням і апломбом висловлювався про всі теми — мистецтво, естетику, політику, соціологію і філософію. Сам вірив та іншим вмів вселити віру в істину, ним облюбовані, чи ним викривлені, чи, навіть, ним вигадані.

Самим капітальним і пристрасно-злосливим винаходом хворої фантазії Белінського була теза про беззвартісність „племенних культур”, особливо української. Його думки стали основою для інших адептів матеріалізму. Критики тієї школи почали трактувати герой творів як живих, дійсних осіб. Їх судили — схвалювали, адорували, гудили, ненавиділи і проклинали.

Попередник Белінського Чернишевський в критиці вже задав тон. Він вважав, що мистецтво треба поставити на службу практичних завдань моменту. „Мистецтво — писав він — існує для людської душі, воно висловлює її вічну сутність у вільній творчості образів... воно існує само по собі, для себе, як і все органічне, але душу і життя має своїм органічним змістом”. Одним із його завдань є пояснювання життя і в тому воно ніяк не відріжняється від ученого трактату, хіба тим, що може бути більш ефективним, легше може дійти до людини, як учений трактат”.

Отже — душа, вільна творчість, існування для себе. Мішанина, яка ще не пройшла через аналізу, ще не класифікована. Щось не в порядку було із тодішнім матеріалізмом. Але в тій порі неузгодження не помічалися, така мішанка смакувала. Так Белінський оснував, Чернишевський утверджив, а Добролюбов розвинув історичну критику. Вони стали критиками Марка Вовчка. Її творчість їм відповідала і про неї можна було багато писати у всіх напрямках.

Питання якою має бути критика виникло і в інших середовищах. Всі розуміли важливість критики і кожна група хотіла під неї покласти свої ідеологічні основи.

Павло Аненков відстоював естетичну критику такою,

якою вона була спочатку. Цей напрямок від автора вимагав у першу чергу об'єктивності, герой мусів говорити сам про себе. Про народність думали, що вона належить не до літератури, а до етнографії. Мистецтво мусить творити вічні вартості.

Критиком консервативної течії того періоду був Аполон Григорій. Він хотів об'єднати обидві течії. Він був переконаний, що мистецтво то не образ життя, але і не є суд над ним. Воно вже по суті національне, а суть є творення типів. Тип це щось конкретне і складне як само життя. Мистецтво має провадити життя. Таку критику Григорій називав органічною в протиставленні до естетичної. Ця система найкраще продумана і виказує, що Григорій стояв вище всіх шукачів способу критики. Але мода була інакша, її адепти були в перевазі і жвано опанували поле.

Дружінін, якого не любили поступові, думав, що критику треба звільнити від дидактики і тенденційності. Тенденція, казав він, не є надхненням, а дидактика не є література. Дружінін був проти вглиблювання у психіку нещасних, вважав це дріб'язковістю і погонею за темами. Він був також проти такої сваної „направленщини”. Про сатиру, яка тоді вже приспівилась, він думав, що вона не може бути домінуючою в літературі. Треба, щоб була правда.

Не вглиблюватись у психіку нещасних! І яка би була та література беззбарвна, а мінус ще сатира! Справді виглядало на те, що література має бути ні соленою, ні солодкою беззбарвою юшкою.

Дружінін виступав проти захоплення „Мертвими душами” Гоголя як вихідного для всього. Він писав: . . . „Не можна всій літературі жити на „Мертвих душах”, потрібна поезія”. Коли ж росіяни не мали нічого такого у своїй рідній літературі, щоби їм так відповідало, як власне „Мертві душі”! Їм тоді було не до поезії.

Дружінін був естет і його мучила аналіза темних сторінок життя. Він хотів ясності і заликав до Пушкіна, до якого, зрештою, російська думка і вертала повсякчасно.

Досить правильно думав Дружінін, твердячи, що критика 40-х років перешкодила розвиткові літератури, зв'язуючи сили утілітарними категоріями. У тому є доля правди хоч така критика може зв'язувати маленькі таланти, які своєю власною силою не можуть здобути славу.

Такий погляд страшенно обруював поступовців. Наприклад, А. Скабічевський називав це викривленням всіх сторінок літературних даних і так думали всі поступовці, які ціло ненавиділи Дружініна за його погляди. А Дружінін інакше не міг думати, бо з природи був естетом. Літературі тоді надавали величезного значення як провідниці ідей і такого від неї вимагала критика історичної школи.

Цей напрямок запанував у російській критиці майже на 50 років. Отже література в імперії переняла на себе завдання публіцистики. Вона займалась соціальними і політичними питаннями, чим на Заході займалась політично-соціальна публіцистика та журналістика. Тому література ніде інде у світі не займала такого важливого місця і не мала такого впливу на суспільну думку. Власне тому політичні групи змагались за душу письменника. Революційні групи мали досить чисельні кадри критиків. Вони були дуже активні, безоглядні, зарозумілі, грубі у виразах. Ця критика жалила, ображала, ранила. Її боялись і том увласне вона не опанувала геніїв чи навіть великого таланту. Її письменниками були ідейні, добре розвинуті інтелектуально люди, але як мистці слабі. Це письменники другорядні.

Під крилом такої каритки найшла притулок Марко Вовчок, коли почала писати українською мовою, коли її „Народні оповідання” перекладено на московську мову і вона заманіfestувала себе оповіданнями з російського побуту вже як імперська письменниця. Завдяки такій критиці література в російській імперії майже півстоліття була виявленням політичної думки.

Критика лівих кіл, до яких належала Марко Вовчок, при розгляді твору, писаного українською мовою, не брала під увагу мову, а тільки зміст — як він може служити ідеї. І в оцінці „Народніх оповідань” мова розглядалась тільки як засіб дійти і поширитись серед маси населення „Юга Росії”.

Коли „Народні оповідання” вийшли українською мовою, а потім їх перекладено на московську мову, критик „Современника” Добролюбов не зареагував. Цей проводир літературної критики був безкомпромісним матеріалістом, вважав себе демократом чистої води, але так само як Бєлінський не призначав народам, підбитим Москвою, права на будьяку автономію.

Збоку росіян українським письменникам закидали, що вони пишуть ними вигаданою мовою, мало зрозумілою народнім масами. При тому із присмішкою зазначалось, що самі українські письменники, коли починають полемізувати, закидають це один другому. Роблено певно виключення у першу чергу для Шевченка і Марка Вовчка. Їх мова, мовляв, проста, але дуже барвиста. Все ж вона, звичайно, не може вистарчати на всі потреби духового і розумового розвитку. Так думали освічені люди і таке наважувались писати. Ото ж українцям визнавано право писати тільки для мас. Було б, здавалось, логічно для тих, які вважають мову не досить розвиненою, порадити українцям розвивати її, але такого ніколи наших „сусідів” не стало — нашо, мовляв, розвивати своє окреме, коли ми даемо вам готове. Тільки користуйтесь і не вигадуйте.

Критикувати оповідання Марка Вовчка могли і мали право тільки дві особи — Шевченко і Куліш. Критика тих двох велетнів одразу пішла у двох напрямках — від Куліша поміркованого ліберала і від Шевченка — палкого революціонера, але сила захоплення була одинакова.

Куліш представив Марка Вовчка Шевченкові як незвичайне явище. Ще не знаючи хто автор, Куліш писав в листі до Шевченка: „Некто назвавший себя Марком Вовчком, пріслал мене тетрадку... Читаю і глазам своїм не верю — у меня в руках чистое, непорочное, полное свежести художественное произведение”. Це виміки із статті, написаної Кулішем по виході збірки в журналі „Русский Вестник”, у XII книжці за 1857 рік.

Шевченко був так само вражений і розчулений. Цей стан розчulenня посилився у обох, коли виявилась стать молодого автора. Ось Куліш пише Шевченкові: „Які то дива творяться. Де ж пак не диво, що московка переобразувалась в українку та такі повісті вдарила, що хоч би тобі, мій друже, то прийшлося би вміру”.

Видання книжечки оповідань Куліш вважав великою своєю заслugoю. Він признавав це такими словами: „Ізданієм етой маленькой книжечки я горжусь гораздо более, нежелі ізданием сочиненій Гоголя, ібо один я мог єй випустіть в таком обработаном відб. Я бил вместе с тем редактором етих, ні с чем несравніших повестей, которые показывают, что будет южно-русская словесность в развіті”.

Захоплення тес виливалось і перед дружиною. Ось він її пише у Мотронівку: „Получіл я от жени Марковича новый рассказ із народной жізні... Нічого подобного не било еще в літературе нашей... какой язык! Какі форми! Не говоря, что это золотое дно для будущих малоросійских писателей... Так должно рассказывать о народной жізні. Жена Марковича ето геніяльна актріса. Одні толькі пеесні лучше”.

У своїм захопленні Куліш був таким самим непоміркованим як пізніше у знецінюванні і заперечуванні.

Ось він романтизує: „Намістник Шевченка Марко Вовчок ізріс... у чужій науці, а перелетів чужі гори — порвав усі пута, не стомились молоді крила у молодого орляти і став він на чесну і просту дорогу, дійшов до самої душі народної. Спасибі незлічиме нашему Маркові молодому, да тільки його кругосвіт не маленький, його крила широкі, — не стас йому всіх пір до льоту, яко бажає... Марко Вовчок наша надія — все може”.

Ну, як не закрутитись голові, прочитавши таке??!

Шевченко, хоч як захоплювався і розчулювався до краю,

все ж не заносився так у похвалах. Він найкраще зі всіх одразу зрозумів можливості письменниці і скеровував її на правильний шлях порадою занятись українськими казками, триматись ближче до джерел, з яких виплинули її оповідання. Ці оповідання — продукт перетворення етнографії і така праця була Марко Вовчкові найвидовідальніша до її здібностей і самого характеру як людини. Однак, відійшовши від українства, вона захотіла пристосувати свої творчі сили до іншого жанру, захотіла стати романісткою. Романісткою вона не могла бути — не хватало ерудиції, барв, перешкоджала до певної міри з'язність ідеологією і біdnість її московської мови.

**

Немирівський період був самим нормальним в житті Марка Вовчка. З народженням Богдана Опанас трохи зрівноважився. Здоровий мудрий хлопчик став його втіхою і розрадою, та не тільки його — колеги — вчителі дуже любили хлопчика, були широко прив'язані до Опанаса і адорували Марію. Може життя так би йшло рівно далі, як би збірка оповідань, висланих до Куліша, не зчинила переворот у психіці Марії та Опанаса. Літо виходу збірки було найщастильніше в житті подружжя. Такого успіху не сподівались і він ім обом ступив у голову. Бути справді письменницею! Здійснення мрії, яку вилекала, мрії, яку навіяли збірки матер'ялів Опанаса, розмови з простилими людьми із доброю ласкавою панею, яка не чепурилась, не гордувалася, вміла слухати і відповідати своїм рідним словом, пожалувати. Марія слухала, записувала як було щось вражаюче. З того всього вона нарешті скомбінувала свої безпретенційні оповідання. Опанас захопився і взявся опрацювати мовно. І ось Куліш пожвавив, взявся видавати окремо книжечкою, хоч посыпали іх Марковичі з думкою випркувати в журналі.

Думка Марії про себе набрала певності. Вона сама по собі вартісна, а не тільки як чоловікова жінка. Тепер вона це зможе довести всім, що її недооцінювали, нехтували сиротою. Тепер вона доведе і чужим, і своїм. Вона письменниця, твори якої прийнято до друку, вона здійснила себе як жінка, у неї чудовий синок Богдансь. Вона певна сил, пишина і ваблива жінка.

В такому настрої і за таких обставин треба їхати до рідних — показатись, є ж бо чим і пишатись. Отож в половині серпня 1857 року, коли збірка вже була здана в цензуру, Марія вибралася в гості до Орла із малим Богданом. Іхала Марія через Київ, де побачила знайомих і зустріла жінку із передмістя Куренівки — куму. Цю зустріч вона дуже сердечно описала в листі до Опанаса — як кума зраділа, навіть не дбала про го-

стинець для похресника, така була втішена побаченням і любою панею. Побувала Марія і в Чернігові, де була рідня Опанаса, потім поїхала на Глухів, Ніжин, Борзни.

В листі від 29-го серпня Марія повідомляє, що бачилася із Кулішем. По одруженні вона бачила Куліша під час зупинки в Мотронівці, але тоді в неї залишилось хвилеве враження без сліду. Тепер вона наче уперше побачила Куліша із добрим настановленням наперед. Враження було дуже добре. Ось вона пише: „Що то за душа мила”. Марія пізнала Куліша одразу, пізнала і жінку Куліша Ганну. Був у Мотронівці тоді Василь Тарнавський і всі вже знали, що вона автор незвичайних оповідань. Марія пише Опанасові як воно все виглядає. Всі проявляють увагу, просить читати, а ій не сила — ще не смілива була, соромлива. Просять читати, а з нею таке”... як туман мені пав на очі, не можу тай не можу”. Марко Бовчок ніколи не могла читати свої твори.

Писала Марія і про думку Куліша про самого Опанаса: „Він тебе лічить за великого критика, що в тебе єсть чутка якіс ніжна”. Під час тих відвідин Куліш поводився цілком нормальню, сердечно, уважно. Про якіс амурні настрої не було і знаку тоді.

З листа Марії до Опанаса з того періоду виявляються найкращі відносини в подружжі. Це турботливість і ніжність щасливої своїм материнством жінки до батька чудового синка Богдана, такого щирого і доброго як батько. Крім того цеж ніхто інший як Опанас оцінів її перші літературні спроби, порадив напрямок, вказав шлях до здійснення ще навіть у неї самої не оформленої мрії. Це завдяки йому вийдуть друком її оповідання. Вона писала їх щирим серцем, з любов'ю і розумінням до людини з народної маси, яку пізнала, полюбила за безпосередність, зичливість, вдачність за людське відношення. Писала і не знала, що вийде. І ось Опанас, а тепер Куліщ, які розуміють, старші від неї на багато років, досвідчені, оцінили її намагання. Її серце переповнювало радість, гордість і любов до Опанаса, до Куліша. Які вони хороші і як вона їх любить. Забулося все гірке, злидні, вибухи Опанаса. Залишилось у пам'яті і серці найкраще. Змінилось і в особистому житті, і взагалі.

Помер деспотичний цар, ослабли тяжкі пута цензури. Тепер можна було сказати слово правди про утиск, упокорення беззахисної, поневоленої людини. Минула доба каменування пророків. Повернув чудовий Шевченко, слово якого вона так любила. Тепер українська література буде жити, розвиватись вільно і в ній вона займе належне місце, яке визначив знаючий, розуміючий Куліш.

Треба працювати, писати, треба виховувати малого Богдана на доброго українця. Це вже почав Опанас і широко сердеч-

но підтримували товариші-вчителі. Тепер вона сама буде продовжувати започате діло. Марія в листі до Опанаса пише, щоб допоміг, подав відомості із історії України для Богдана. Мало того, вона сама думає писати спеціально для Богдана „...щоб легше було мені розказувати по писаному, тай надалі нехай йому зостанеться”. Такі добрі пориви сповнювали душу молодої Марії.

Богданськ приїхав до Орла щирим українцем. Він говорить тільки по українські і оточення примушує його так говорити. І оточення говорило, щоб догодити малому. Говорили з Богданом по українські, бо могли так говорити, бо не були москалями. З дороги Марія пише гарні турботливі листи до Опанаса і обіцяє для нього щось написати. Везе молода гарна мати синка показати рідині і старається навіть про виряд для нього, щоб українцем показати вповні. З Орла у одному з листів пише вона Опанасові: „Богданськ тепер справжній запорожець в червоних штанях, широких як Чорне море, і в чоботи штани, а чоботи нові із закаблучками, з червоною випускою, є у нас і сині, і чумацькі з пістри, що як надінє то кажуть — коли б дьогту трохи та зараз як з Криму повернувся.

Марії страшенно приємно, що син її в центрі уваги, вона повсякчас оповіщає батька про сина і сама підчує його — оповідає Богданові про гетьмана Дорошенка, про Богдана Хмельницького. І малий так перенявся, що аж налякав маму — купи, каже, ножа, буду воювати з москалями. Богдан маніфестувався тоді своїм українством перед рідними і чужими. І хто би міг подумати, що пройде два роки і цей період скінчиться, і українство Богдана буде відцілнуто від пня, як зайній пасинок з рослини. Син залишиться з матір'ю, розчарована у всьому, зв'язаному з українством. Поведе вона сина іншим шляхом всеросійського громадянства, яким і сама пішла неухильно аж до кінця якиття.

За кордон вийхав Богдан українським патріотом, а повернув юнаком вже навіть не малоросом, без думки про своє походження. Гостювала Марія в Орлі як почесний гість. Минули і призабулися всіми дні, коли вона жила там на становищі бідної родички-сироти. Нею пишались, їй годили, розважали, вона це приймала, а проте і за домом була туга. Коло приятелів, серед яких вона жила у Немирові, було вже близьче, як рідня. Вона пише Опанасові: „Як мене не розважають, а все мені бува сумно, що й не сказати”. Опанас її потішає і уговарює: „Ти не журись прошу тебе, не сумуй, а краще як будеш ще й мене лаяти за те, що сумую”. Ідилічні відносини. Здавалось, що бурі раннього подружнього життя минули і настане мир назавжди. Батьківщина Марії вже була Україна. Люди, які найкраще цінять, розуміють і люблять, залишились в Немирові. Українці — вчителі, милі щирі люди, з якими так легко

жилося. Ілля Дорошенко вірний, віddаний приятель. Як він любить Богдана, як із Опанасом вони не наговоряться, а що Марію, любить Дорошенко то з кожного слова і кожного погляду аж переливається тепле щире почуття. Хороший . . .

**

Відвідини Марії у Мотронівці не були тільки приемні, це був повний тріумф. Згадуються перші відвідини, коли вона була замкнутою в собі, бідною, уласкавленою одруженням із близьким молодцем Марковичем. А тепер! Тепер вона письменниця, вона мати чудового сина, в розцвіті жіночості. Було чим захопитися, а проте з боку Куліша відношення нормальне. Ця колись затурканана сирота виявилась талановитою письменницею, а він ось став її протектором.

**

Був це рік 1857. Не пройшло й року, як у листах Куліша вже слідно подратовання. Марковичі його видно обтяжують. У листі до Маненецького із 3-го липня 1857 року Куліш пише: „Не всю же мене разривається із за великудущія”. У серпні того ж року Куліш знову пише: „Но право било би странно пріостановіть мене работи, щоби опять весті писателя, которому уже отворени мною настеж двері і показана дорога”.

Богдан Лепкий у своїй монографії про Марка Вовчка, спирається на цих словах у докір Кулішеві, що він жалував часу на редагування творів Марка Вовчка, що це не витрата часу, а велике історичне літературне діло. Однак тут треба розуміти Куліша, а коли так то симпатія по його боці. Куліш сам переводив гігантичну працю і кожна хвилина часу йому була дорога. Він дійсно відкрив шлях, показав як треба поступати далі. Однак для Марковичів те, що робила Марія було найважливіше. Подружжя було дуже захоплене писанням Марії. Сидячи у своєму Немирові, не видно було цілковито процесу, який провадив Куліш, втрачено почуття поміркованості. Так воно буває із починаючими письменниками — своє видається головним і запрягти приятеля до праці видається натуральним. Те, що Куліш вченій великого розміру, який помог Марії на початку навіть коректую і ставленням наголосів, не здавалось дивним, не думалося, що така робота мало відповідна для вченого. Подратовання Куліша у тому періоді, здається, не мало під собою особистого підкладу заінтересованого кавалера. Спалахнення пристрасти припадає на час побуту Марковичів у Петербурзі в році 1859. На це у Куліша склалось кілька моментів. Він був у віці перечулленого реагування на жіночість. Марії тоді було 25 років. Кулішеві 40. Отже він був у віці роз-

квіту „другої молодості”. Навколо Марка Вовчка у Петербурзі створилася дещо ненормальна атмосфера, певна гістерія. Мала громада українців у Петербурзі, зокрема старші панове, так перенялися творами Марка Вовчка, що коли побачили автора, то попали в екзальтацію. Жіноцтво захвилювалось, почались поговори. До того тоді у Петербурзі був Іван Тургенев. Чулий від природи на жіночу красу, а також набагато старший, він опинився в колі поклонників молодого таланту. Непомірно захопився, почав приділювати письменниці більше як належить уваги, а крім того почав акцію втягання її в російську літературу, давши своє ім'я на переклад Оповідань на московську мову. В дійсності виглядає так, що ці оповідання вже були перекладені самою письменницею, а він тільки їх майстерно обробив, надавши характеру московській мові Марка Вовчка, яка ніколи не була досконалою.

Життя Марковичів стало пекельним. З однієї сторони претензії Куліша, а з другої загальне захоплення і до того увага Тургенєва. Опанас, артист від природи, дуже перечулений не-вротик, попав у розпuku, зненацька почув себе зайдим. Куліш також побачив конкуренцію до своєї літературної похресниці. Його батьківські почуття почали переходити матеморфозу. Марія опинилася у тяжкому становищі. Недвоячні залияння Куліша, який їй ніяк як мужчина не імпонував, а з другого боку сцени ревнощів Опанаса. Життя стало невиносимим. Всі знають, що робиться, і жалують її. Як можливо щоб таке чудове, талановите соторіння так терпіло! Вже Шевченко був висловився про необхідність для молодої письменниці побачити широкий світ, а тут підсунувся Тургенев і націптував спокуси. Треба побачити світ. Йому легко було так казати, бо він був багатою людиною і міг, за модою тодішнього часу і власним бажанням, курсувати поміж батьківщиною та чужиною.

Вертати у Немирівську сторону, в глупину, здавалось неможливим, злочинним супроти таланту, який треба розвивати. А такий талант, як мала його Марія, міг цілком добре розвиватись у Немирові в нормальному оточенні близьких приятелів, серед української стихії. І була б Марко Вовчок доброю письменницею такого роду, для правильного відживлення потребувала етнографії. Але фіміям вступ у голову. Там за кордоном культура Заходу. Всі визначні люди їздять за кордон, там можна познайомитись з новими ідеями, поширити духові обрії. Створив же Гоголь за кордоном свої *Мертві душі*! А Тургенев — той весь час їздить.

Непосидючий Опанас почав непокоїтись у Немирові вже давніше, а про Петербург мрії почалися після успіху Оповідань. Пишучи Шевченкові про улаштовання справ з Оповіданнями, Опанас висловлював думку, що Вовчкові: „Добре би світа і людей побачити . . .” Причина ще одна: „Щоб розгляді-

ти Вас віч-на-віч, подякувати за зроблене і порадитись за себе надалі". Однаке зриватись зовсім Марковичі не думали. Опанас взяв собі відпустку з роботи і до того різьб'яні вакації — і так подружжя виrushило. В дорозі вони не поспішали, спинялись у рідні погостити, похвалились успіхами. Заїхали тоді до Опанасового брата Василя у село Локотівку Сумського повіту на Чернігівщині. Там Опанаса пізнав його небіж Дмитро і добре запам'ятав у своїх споминах. Слідуюча зупинка було в Орлі у тітки Мордовиної, потім побували у Москві, де Марія познайомилася із Аксаковим. Там Опанас улаштував, так би мовити по дорозі, одно отповідання жінки. З Москви поїздом поїхали до Петербургу, куди прибули 23 січня 1859 року, не підозріваючи, що це межовий рік в іх особистому житті і в письменницькій кар'єрі Марка Вовчка. Спинились вони, мабуть, в гостинниці, а може спритний і досвідчений у таких справах Опанас заздалегідь через когось улаштував переселення, бо видно клюпотів із тим не було — вже на слідуючий по приїзді день Марія відвідала Шевченка. Марія знала твори Шевченка, глибоко його шанувала і брала у приклад. Тому так поспішала побачити поета, про якого наслухалася досить. Про поворот Шевченка із заслання вона довідалася за свого побуту в гостях у тітки в Орлі. Писала про те Опанасові як про визначну подію. „Пан Тарас у дорозі, іде у Петербург, а може ще й на Україні буде. Що ти скажеш на те?” Пошана і любов до поета була у Марії вихована відношенням до нього людей і читанням творів. Шевченко глибоко зворушував Марію своїми поезіями, а пізніше так само вона торкнулась душі поета своїми оповіданнями про українську закріпачену людину. Не дарма поет адоптував Марію як свою духову дочку. Він написав їй вірш, а вона присвятила Шевченкові свою повість „Інститутка”.

I Шевченко власне вказував Марії єдино правильний шлях в її письменницькій праці, радив звернутись до казок. Вона була готова послухати ради, а тоді все виглядало б інакше. Та поїздка до Петербургу, чому Шевченко частинно спричинився, як і Куліш і також Опанас, підрізала молоді паростки і скерувала долю на інший шлях. Правда, Марко Вовчок не думала бути тільки українською письменницею і це тоді не диво, бо майже всі українські письменники писали обома мовами, щоб друкувати свої праці. Однаке це була тільки форма для української суті. У Марка Вовчка одразу було інакше. Вона рівнобіжно до „Народних оповідань” написала „Разкази із русского народного біта”, які і привезла до Петербургу.

В кінці 1858 року з листа Опанаса до Шевченка видно, що Марія писала для російської літератури. Опанас пише: „А на тім тижні, як Бог благословить, пошлемо „Панночку”, або і дві панночки, тобто український текст і російський „Інститутка” була написана російською мовою і подружжя перекла-

ло її з російської мови на українську. У тому самому часі перекладено також з російської мови на українську оповідання „Ледащиця” для „Галицької Правди”.

Для Марка Вовчка одразу було важне — друкуватись і діставати гонорари, а якою мовою все одно.

Рік 1859 це рік руїни, перевороту у психіці, в напрямку своїх здібностей і можливостей. Тай до певної міри не дивно. Коло Марії такий крутіж зчинився, що трудно було їй устояти. Опанас втратив зовсім рівновагу, Кулик дихав нехітто і задрістю, Тургенев нашпигтував легенди про широкі перспективи, Білозерський також думав, що Марії треба змінити оточення і стиль життя. Біля неї справді робилось несамовите. Опанас, Кулик, Тургенев — старші панове, а вона ще така молода і недосвідчена, із головою, запамороченою фіміямом похвал.

Був один чоловік щирий і відданий цілою душою, який зізнав, що Марковичам треба повернати на батьківщину, в Україну. Безнадійно, платонічно закоханий в Марію вчитель математики Немирівської гімназії Ілля Дорошенко. Він зізнав, сподівався повороту, але не діждався. Не встояти було Марії проти спокус, не усміхалось її повернути на провінцію у вузькі рямці маломістечкового життя. А з чого жити то не турбувало — великий успіх перших спроб запевняли майбутнє. Треба іхати!

Відношення Кулик — Марко Вовчок

Тим відношенням звичайно надають великої ваги в романтичному аспекті. Був момент, коли Кулика несподівано влучила стріла амура, а в його віці це не могло не вражати, тим більше, що люди ласі на такі прояви і критикуючи їх, забувають свої гріхи. Було захоплення і воно загralo у Кулика певну роль у зміні оцінки Марка Вовчка як письменниці. Було навіть заперечення авторства „Народних оповідань”. Безумовно, Кулика дратувало абнормальне захоплення молодою письменницею по її приїзді до Петербургу. Він тоді опинився в тіні, який відкрив її шлях в літературу, так старанно опрацював „Народні Оповідання”, написав до них чудову передмову, і ось тепер письменниця привезла із собою ровесників „Народних Оповідань” — „Разкази із русского народного біта”.

Після того як Тургенев своїм „перекладом” спопуляризував Народні оповідання, Марія стала центром уваги і поклоніння в українській громаді, а це дратувало Кулика. Марія свою молодість, на той час модною поставою чарувала сама по собі, а тут ще авреоля письменниці. Люди у своєму захопленні трохи перебільшували і Марія очманіла від фіміяму, про який так ущіпливо згадує Кулик. Опанас розплачав, почалися сцени за-

здорости, життя ставало неможливим. Треба було думати про зміну, треба було повернати в Україну, де Опанас прийшов би до себе, заспокоївся. Але Марія вже засмакувала іншого.

Лист Куліша до Марії з 24 лютого 1860 року з Петербургу. Куліш пише до Марії по російські, дуже коротко про плян праці, про те, що жадного журналу з українською тематикою тепер не дозволяється. Пише про видання альманаху „Хата”, який весь буде на українській мові. Хоче, щоб дала свій портрет для серії популярних видань. Для доброго діла: „Можно и Вам, кажется мне, виявить свое лицо миру с подписью Вашей руки Марко Вовчок... если еще и мы станем отнесиваться от общего дела по домашним, так сказать, причинам, тогда именно будет капут украинской народности”. Преданий Вам Куліш.

15-го березня знову про портрет. Видно, Марія не хотіла послати, хоч він пише, що для такого святого діла. Видання „Народних оповідань” тепер не вигідне, хоч Марія хотіла дати половину прибутку для видання популярних книжок. Куліш каже, що треба додати щось нового. Згадує про непорозуміння з Білозерським, що той хоче „Основу” в дусі „примирення з панами”. „Он присваивает себе право второй цензури, хочет ублажить панов и полюбится им своим журналом, тогда как панское негодование против Колии я считаю заслугое украинской литератури про преимущество демократической”. Просить Марію дати щось для альманаху „Левада”.

А Марія багато пізніше оповідала з обуренням „о пламенних обяснениях Кулиша” по приїзді Марковичів до Петербургу...” и негодовала, что тот женатий человек, преклонявшийся перед чистотою народных нравов, сам бил способен делать нежния признания жене своего приятеля”.

Святе обурення!

Епохальна книжка була розміром мала і виглядом скромна. Всього 189 сторінок малої вісімки. Дозволено цензурою 1857 року, друковано в друкарні П. Куліша на розі Вознесенського і Єкатеринінського проспектів. Шрифт добрий, читкий. Слово від видавця — чотири з половиною сторінки. Передмова видавця дуже обширна із прославленням нового автора. Куліш пробує знайти місце для Марка Вовчка серед інших письменників, які також писали про народне життя. Він порівнює Марка Вовчка із Квіткою і знаходить ріжниці. Квітка дивиться на все, що трапляється в народному житті із готовою філософією. Поезія Квітки „есть хліб насущний... поезія Тараса вино, веселяще серце. Пан Марко Вовчок добру дорогу собі вибрав. Він оповідає від інших... всяка річ у нього правдива, наче чуши і бачиш перед собою тих, хто говорить. Пан Марко Вовчок розказує про народ, люблячи його і шануючи його чоловічу істоту”.

З листа Куліша до Т. Шевченка: „... Які то дива творяться, дяж таки не диво, що московка преобразовалась в українку та такі повісті вдарила, що хоч би тобі, мій друже, то прийшлось би вміру”. (Кіевская Старина).

Оповідання було послано до „Запісок о Южной Росії”, про, що Куліш згадує: „... Некто, назвавшій себе Марком Вовчком, пріслал одну тетрадку... читаю і глазам своїм не верю — у меня в руках чистое, непорочное, полное свежесті художественное произведение”. (Русский Вестник, 1857, кн. 13).

Спочатку Куліш не зінав від кого оповідання, приняв їх без упередження і з надінніям, а пізнавши автора зовсім розчулився. Писав до дружини, яка тоді була в Мотронівці: „Получил я от жени Марковича новый рассказ из народной жизни... ничего подобного еще не было в литературе нашей... какой язык! Какие формы!... Не говоря, что это золотое дно для будущих малоросийских писателей... так должно рассказывать о народной жизни. Жена Марковича это гениальная актриса. Одні только песні лучше...”

„Ізданием етой маленькой книжечки я горжусь гораздо более, нежелі ізданием сочинений Гоголя, ібо один я мог випустить всю в таком обработаном віде. Я бил вместе с тем редактором етих, ні с чем несравніміх повестей, которая показывают миє в зернах, что будет словесность южно-русская в разнітії”.

З листа Куліша до Аксакова з 4-го січня 1858 року. „Намісник Шевченка Марко Вовчок ізріс далеко від батька у чужій науці, перелетів таки чужі гори, порвав усі пута, не стомились міцні крила у молодого орляти і став він на чесну дорогу — дійшов до самії душі народної. Спасибі незлічиме нашему Маркові молодому, да тільки його кругосвіт не маленький, його крила широкі, — не стас йому всіх пір до льоту, яко бажає... Марко Вовчок наша надія — все зможе”.

Критика про Марка Вовчка

Борщак не погоджується з критиками, які відносять Марка Вовчка до Квітки і знаходить більше спільногого з Тургеневим. Але є й ріжниці поміж Тургеневим і Вовчком. Тургенев майстер оповідання від автора, а М. Вовчок оповідає устами персонажів. У Тургенєва незабутні портрети, у М. Вовчка — загальний опис. Такими твердженнями Борщак сам себе заперечує, бо з них видно, що у обох письменників нема нічого спільногого. Для порівняння із Тургеневим треба брати твори М. Вовчка московською мовою, споріднені тематично. На тому порівняння мусить скінчитись, бо сила обох є така ріжна, що і порівнювати не можна. В порівнянні з Тургеневим М. Вовчок слаба.

Слабо також в'яжеться порівняння з Квіткою. Квітка компонував, а Марія брала природний факт і розвивала в дусі сентименталізму, що правда багато ослабленому живими типами герой. Це властиво сентименталізованій етнографії.

Шелгунов в „Новом Русском Слове” про повість Марка Вовчка „Глухой городок”. Критик думав, що тут, як і в повісті „Тюлевая баба” малює мурашок, що іх вже давно описано і вони нікому не цікаві. Критик хотів ідейності, а в повісті був побут. Однак не так тут важливі які теми письменниця вибрала. Цікавіше те як вона з ними собі давала раду. Вона наподіблювала інших письменників і на це власне треба було звертати увагу критиці. Критика мала керувати молодою письменницею. Стало зовсім навпаки. Письменниця засвоїла собі погляд, що неприхильно про неї пишуть не з об'єктивності. Ганять її тільки вороги із заздрості.

Шелгунов був „сердитий”. Народники засуджували повість „Глухой городок”, а Скабічевський хвалив у статті „Противоположения крайности”. Він стверджив, що в повісті добре зображене життя глухого малоросійського закутка, без будь-яких зацікавлень в лінощах та обжерстві. Було б цікаво, коли б в повісті не був присутній Гоголь, його непереможний вплив. Є там дурень городничий під патинком Глафіри, с жид, який ніби продав Глафірі погану муку і за те його рік тримали у в'язниці. Є поміщик, який звів Варку і тішиться тим, як ідіот. У Марка Вовчка виникла навіть немудра ідея написати варіант „Мертвих душ” — Гоголя. Їй часом приходили в голову немудрі ідеї і то досить безцеремонні. Задум Марія Вовчок не зреалізувала, але Засенко твердить, що рукопис знаходиться в архіві.

Влучна критика Скабічевського з'явилася в дуже тоді модному журналі „Бібліотека для чтення”. Рецензент — Скабічевський починає компліментом. Марка Вовчка не можна не любити. А потім таке: „Говорячи без перебільшення, книжка втомлює руского читача, не захопленого національною красою мови, якої в ній, за словами малоросів, дуже багато. Коли читася окреме оповідання — насолода, а коли разом, то із полегшенням відкладаєш книжку. Оповідання дуже одноманітні. Але „національна краса викладу” пояснює величезний успіх творів Марка Вовчка між малоросами, в той час як руский читач залишається зовсім холодним, не вважаючи на відгуки ділетантів і всі намовлення доброчесної критики”.

Скабічевський називає Марка Вовчка „уроженцем Малої Росії”, який досконало знає свій край. Таким чином критик, сам того не знаючи, призначав нам Орловщину.

Критик дуже добре розуміє чому Оповідання мали такий успіх в Україні і серед українців. Він писав: „Малорос сам доповнює кожний натяк, розіграє цілу фантазію на мотив чи

то уривок мотиву... Ми цього зробити не можемо... Ми цінимо і любимо поезію Малоросії так як вона нам являється у істинно наджнених оповіданнях Гоголя, де живе і давне життя народу вповні розвивається перед нами, сповнене гумору, одчайдушності, величності і наївності... а для оцінки таких уривків в одному мінорному тоні ми не надаємося... в справі вияснення малоросійської поезії натяків п. Марка Вовчка нам замало".

Скабічевський виріжняє оповідання „Сестра”, дорівнюючи його творам Гоголя. Одночасно критик побоюється, що станеться з талантом Вовчка, коли йй треба буде сильнішого голосу, бо вона вже зривається навіть в оповіданнях „Козачка” й „Одарка”.

Все влучно аж до висновків: „П. Марко Вовчок занадто розумний і чистий для того, щоб погрузати в задиркувату літературу, рамці його оповідань затисні для великого образу, талант його занадто об’єктивний для повчаючого ліризму”.

Не вгадав критик про вгрузання у задиркувату літературу. Пізніша діяльність письменниці вже на всеросійському полі показала, що їй власне подобається вгрузати в „задиркувату літературу”.

Рецензент правдиво закидає Вовчкові безапеляційний по-діл дієвих осіб на овець і вовків. Перші — типи з народу, другі пани. В своїй пізнішій творчості Марко Вовчок навіть в одному середовищі проводила різку межу між ідеальними типами і негативними. Тільки біле й чорне, а посередині нічого. Є у мистецтві межі для сентиментального прибільшення. Найкраще вдаються письменниці ті місця, де вона показує горе і щастя людини. Вона так просто вміє поглянути на життя руського селянина. Більша частина оповідань Марка Вовчка говорить нам — „не судіть тих бідних простих людей тільки за зовнішністю, подивіться на їх людську сторону, у них таке ж серце, як у вас, з тим самим правом на життя... дайте їм право жити серцем і шукати свого щастя. Автор малює так, як воно складалось в дійсності. У ньому при тому нема жадної задньої думки, не видно навіть знетерпливлення як то виходить у багатьох інших, співчуття тут являється само собою, з тої правдивости з якою ведеться оповідання... Подякуймо ж Маркові Вовчкові за його прекрасні оповідання і побажаємо, щоб він продовжував свою працю...” На закінчення Скабічевський висловлює переконання в тому, що „Tot же Тургенев не откажется перевести их. Своим художественным переводом он сделал услугу нашей литературе”.

Скабічевський ціле життя був малоросом. Не мав ворожості до свого роду, але й ніколи не шукав зв'язку із свідомими українцями. Коли писав свою рецензію, він ще нічого не зінав про Марка Вовчка, не цікавився оригіналом „Народ-

ніх оповідань”, український народ називав у статті рускім. Він оцінив оповідання чуттєво, але цілком правильно як безпосередній плід щирих почувань автора, не перейнятого ще теоретизуванням ідеологічного характеру. Звичайно, він іх перецінив, сподіваючись, що такий колос, як Тургенев буде і далі займатись молодим автором як помічна технічна сила. Тургенев зробив своє — ввів Марка Вовчка у російську літературу і на тому скінчилось.

Скабічевський, видно, не знав, що Марко Вовчок одразу хотіла бути двомовною письменницею. Зрештою його така справа зовсім не цікавила.

Щоб уявити собі який переполох спровали оповідання Марка Вовчка в таборі противників введенням в літературу герой з простолюддя, добре прочитати одну з рецензій на „Народні оповідання”, в якій автор опонує ворогам письменниці. Автор її під псевдонімом Пірятин помістив статтю у журналі „Руский Інвалід” в 1860 році.

Редактор журналу „Бібліотека для чтення” Дружінін був дуже інтелігентним і розуміючим, але він сам і його оточення були проти реалізму в літературі. Дружінін був естет, який не хотів дивитись в літературі на похмурі образи, тобто правді в очі. Естети хотіли, щоб людина знаходила в літературі відпочинок від реального життя та задоволення в красі.

Із статті Пірятини видно, що Дружінін мав дуже багато однодумців. До його негативної оцінки Оповідань радісно прилучились ідеологічні противники тематики, выбраної Марком Вовчком. Для них це звучало образово — не тільки дорівнювати кріпака до культивованої людини, а навіть осіпіувати його!

Критика демократичних кіл виносила Марка Вовчка під небеса, адорувала, пропагувала. І от знайшовся Дружінін, який сказав: „Ваш Марко Вовчок не більше як посередність й писака”. Такий вирок страшенно подобався. Пірятин пише у своїй статті „Марко Вовчок, как народний малоросійський пісатель”, що „Редкая статья имела такой успех у большинства нашей публікі, как статья в „Бібліотеке для чтення”. Бібліотеку пересилалі тогда із дома в дом, возілі с собой...” Це для того, щоб показати тим, які захоплювались Марком Вовчком. У додаток до статті були усні напади, безцеремонні, грубі, несправедливі під всяким оглядом. Оповідання боляче вдарили у слабе місце і зчинився крик. Пірятин захищав. Він твердив, що письменниця мислила категоріями пригніченої людини, розуміє малоросійський народний характер: „і владеет всеми тонкостями народного языка у Марка Вовчка неподражаемо верно. Вслушайтесь только в одни мотивы голоса при разговоре малороссиянок, вы уже почувствуете особенную теплоту в сердце. Вслушайтесь в песни их — это сердечная музыка, самий нежний

цвет чувства. Ні в одном народе нет такого обілля песен, етіх звуков душі”.

Критика, проти якої виступав Пірятин, була критикою єгоблі. Оповідання було там названо „мерзостно отвратительнимі епізодами”. Богдан Лепкий у своїй монографії про Марка Вовчка наводить дещо із статті Дружініна, але по тих вимках відношення того критика до письменниці не виглядає таким нетерпимим. Можливо то була якась інша стаття, про яку писав Пірятин, бо такий тон не був властивий Дружініну.

Пірятин твердить, що вплив Марка Вовчка на суспільство був дуже великий і не дарма вороги так пінилися. Не одному з них була противна не тільки провідна думка Оповідань, а й сама мова їх, мова рабів, недавно запряжених у ярмо.

На „Народні оповідання” знову звернув увагу 1868 року А. Скабічевський. В журналі „Отечествення Запісі” за червень 1868 року була поміщена його стаття з приводу нового видання Оповідань у перекладі Тургенєва. Видав цю збірку Пипін у 1867 році. Стаття ця велика, дрібничкова, претензійна і не все обґрутована. Скабічевський, сам того не усвідомлюючи, заражував Оповідання до новелі — зовсім нового типу літературної творчости. В основі кожного оповідання лежить велике питання нашого суспільного життя, або загально-людського значення. Далі, хоч сам Скабічевський заражував оповідання до новелі — ставить до них вимоги як до повістей. Скабічевський закидає письменниці, що вона не має фактів для підтвердження своїх дедукцій. А якщо і має, то вони одночасні. „Вона — пише він — замість цілих творів дас їх короткі програми”. Критик закидає письменниці часту повторності кольорів, особливо в образах козаків і козачок з їх любовними — як пише — „походженням”. Письменниця вносить в народне життя „елементи там неможливі і не властиві тому життю”. Це романтизація людей і переживань. Критик спиняється на оповіданні „Козачка” і приходить до переконання, що письменниця з козачки зробила „плаксівую, ексальтированую, нерезную баришню”. А цілому оповіданню надала „плаксівий, кіслий, сентиментальний колоріт, ви відіте зде з какіх то буколіческих пастушков”.

До таких творів Скабічевський відносить „Сон”, „Чари”, „Пройдисвіт” і каже, що в них є тільки зовнішня мистецькість, а по суті вони беззмістовні.

Добролюбов рішуче виступив проти тих, що пробували заражувати Марка Вовчка до „облічителів”. Заявленням письменниці він вважав знищення залишків кріпацтва. У тому Добролюбов вважав Марка Вовчка майже першим і вправним бійцем. Далі він дас оцінку селянства в Московії. Там, за його поглядом, селянина вважають або нижчою істотою, або його

ідеалізують. Це розповсюджується на Малоросію, Білорусь і всі інші слов'янські племена.

У 1857 році, коли було підписано перше розпорядження про знесення кріпацтва, все геройство приписано вищій клясі, покликаній провадити мужика, і що мужик до того дуже надається. Сконстатувавши ці речі, Добролюбов виявляє більше нам цікаві речі, а власне, що в Московщині отіння про український народ була інакша. Український мужик вважався за вищого, бо йому ставилось у заслугу боротьба за свою волю і народність. Далі йде винятковий своєю ширістю і найвністю вираз: „Малорос лінівий, упертий, але гордий і незалежний своїм характером”.

Звичайно він знає, що і малоросами треба керувати, але більш обережно як москалями. Давши таке першенство українцям, Добролюбов оцінює Марка Вовчка. Досі, пише він, народом займались як забавкою, а тепер починають ставитись поважно і спостерігають його любовно. І тут чи не перше місце належить нарисам Марка Вовчка. Все було би добре, якби критик тут зупинився, але йому треба було втягнути письменницю у стан єдинонеділімчества. Отож, похваливши письменницю за те, що вона бачить у простій людині повноцінну істоту, Добролюбов притепчатує свої міркування твердженням, що в її оповіданнях чути присутність русского духа.

Правда, він писав про збірку „Разкази із русского народного бита”, але не розібрав одного, а власне того, що ті її оповідання є звичайною реєлікою українських оповідань, перенесених на московську канву.

Бачив Добролюбов і хиби. Марко Вовчок, каже він, не дає нам поеми народного життя, а тільки нариси. Береться він вияснити наскільки вони правильні. Те саме закидав Марії Скабічевський і обидва робили одну і ту ж помилку — від оповідання вимагали широкого образу. Добролюбов разом з тим бачив у нарисах руку вправного майстра і глибоке, важливе вивчення предмету. Подивутідні для критика розбіжності. Далі вважає, що завданням письменниці було притягнути увагу до теми, показати, що народ може обйтись без палиці і що письменність не псує мужика, як тоді багато людей думало.

Висновок Добролюбова цікавий. Він каже, що російська література має ще мало спільногого з народом, бо про оповідання Марка Вовчка зовсім не пишуть російські журнали. Це правда. Про Разкази мало писали, бо в московській літературі на цю тему було вже досить сильніших речей, а оповідання Марка Вовчка без аромату української мови були слабі.

Коли Марко Вовчок нав'язала відносини з Добролюбовим, він зараз відгукнувся і захотів її спопуляризувати як імперіальну письменницю. Добролюбов пізнав Марію в Італії. Вона

вміла очаровувати і Добролюбов з надхненням написав критичну статтю про Расскази із руского народного бита та вислав статтю до „Современника”.

Марко Вовчок очарувала його, сказала кілька компліментів і поставила собі на службу в Росії, куди він вибирався виїхати. А він хворий, загрожений смертю, взявся за її справи, хотів щось робити для Марії, а вона потім писала: „Він навертав мене на свою віру і багато говорив. А про інших говорив він так, що його слова не були сповнені повагою до багатьох з тих, що користуються симпатією російської публічності”.

Марко Вовчок так уміла і слухала терпеливо, наче із зrozумінням, а потім обмовить.

Добролюбов почав свою журналістичну кар'єру ще за студентських часів під чудернацьким псевдонімом Лайбов.

В „Новому руском слове”, кн. X, 1859 рік з'явилася рецензія Де Пулє на переклад Тургенєва оповідань Марка Вовчка. „Поетичні нариси Марка Вовчка накреслені надзвичайно ніжною рукою, хоч твердою і талановитою. Обриси постав, сцен і природи зроблені так просто, що при бажанні їх наподіблювати вийде щось цілком невиразне в чому не буде ніякої можливості розібратись — не барви: справа не в них, а в світлі і в тінях. Але... ми від широго серця порадили б самому талановитому авторові сильніше натискати пензель і не захоплюватись прозорістю обрисів, хоч це йому надзвичайно вдається”.

Критик думав, що „воздушність” спричиняється до однomanітності постав, особливо молоденьких жінок, з багатьох постав в уяві залишається небагато, а інші пройдуть тінями. Але „... в такій книжечці маленький єсть... багато такого, що ніколи не забудеться, це поезія, всюди розлиті чудові образи простого малоросійського життя”. Дійшов автор до таких вислівів — шляхи ідилії і драми... мова автора не проста мова малоросійського простолюддя, це мова народної поезії, легендарна. Однак та мова може спричинити впадання в перебільшення і ложний ліризм”.

На думку рецензента така мова може вживатись у перемішку з літературною, як то робив Тургенев, і тут говіркий рецензент зазначує, що розглядає письменницю як руску, що в малоросійській мові вона є єдиною можливою южно-руською письменницею. Знаменитий мовознавець!

Находить цей рецензент, що на етеричні постави не можна накладати тягар не співмірний до їх сил, а це, мовляв, у Марка Вовчка трапляється дуже часто. Словом, цей критик вихвалює довго і обширно для того, щоб потім виразно показати хиби автора оповідань, а разом з тим свою некомпетентність критикувати такі твори як „Народні оповідання”. Рецензент закідає Маркові Вовчкові, що він в оповіданні „Козачка” переходить

у поучування, у трактат. Таке саме бачить в оповіданні „Викуп” у сцені з писарем. Де Пулс сильно настроєний проти „облічительності” в літературі і це йому не подобається у Марка Бовчка. Критик висловлюється незвичайно урочисто: „Підходячи до храму мистецтва, автор повинен зложити коло порога все зайнве, пристрасне і особисте, без чого жертва буде недостойна святого храму”. Питання — що тоді залишиться, коли себе так розвантажити перед написанням твору. Рецензент хоче бути суверіним до Марка Бовчка, щоб не заслужити докорів читачів і додає, що до Марка Бовчка буде трудно бути об'єктивним. Забагато слів, компліментів і все таки критик не каже отверто свою думку.

Дмитро Писарів, кузен Марка Бовчка, свою журналістичну кар'єру почав будучи студентом в журналі для дівчат „Разсвіт”. В тому журналі мали друкуватись рецензії на книги, авторами яких були жінки. Писарів прочитав оповідання Марка Бовчка в „Руском Вестнікѣ”. Тоді він не мав із Марією безпосередніх зв'язків. Стаття його не велика і він попереджує, що не збирається детально розбирати Оповідання. Він перечислив назви, сказав, що там передано повір'я, теми і старовини, і сучасності — коли „Української ворочалі Москва вмістеся с Польшней”. Писарів відзначає, що національний характер українського народу мало змінився протягом двох століть. Описує геройнь оповідань, їх трагедії, боротьбу із самовідлям батьків. Видно, що молодий автор прочитав оповідання дуже уважно і вибрав все, що може і мусить цікавити дівчат у жіночому журналі.

Головним позитивом Писарів вважає в Оповіданнях простоту сюжетів і оцінив їх високо: „наївність і прелесть народної речі, которую ми встречаем в язике наших старінних сказок і преданий . . .” Марко Бовчок — пише Писарів — прібліжається к народній поезії не толькож винесній формой своїх рассказов, но і всемі своїм літературнимі прійомамі, она разсказиває как простой очевідец, блізкій к ізображаемим лицам . . . она не разкриває непосредственно перед глазами читателей состояніе душі своїх паробков і молодіц, она просто отпісиває . . . Грандіозная простота выражений і строгая істіна ізображаємого чувства глубоко ложітся на душу, но не потрясает, не волнует, а приводіт в какое то гармоніческое настроение тихой і мягкой грусті”.

Беручи на увагу молодість рецензента — 18 років — треба подивляти його вдумливий підхід. Він підмітив підставове і розібрав принятим тоді способом, без надмірного перечулення, без слізного зітхання. В ньому вже тодічувся майбутній реаліст.

„Разсвіт” мав бути журналом для дівиць, які відстали від чоловіків тому, що не мали однакової освіти. Іх треба було

за тодішнім виразом „розвівати”. Студенти „розвивали”, але з того часто виходили неприємності. Дівичі закохувались у бідних студентів. А що до читання відповідної літератури, про яку думав основник журналу „Разсвіт”, то виходило також інакше. Дівчата не думали себе обмежувати і хотіли читати те, що всі, тому журнал не протримався.

Писарів все своє коротке життя залишився великим прихильником жіночої рівноправності у найширшому розумінні того слова — роби все, що хочеш, це твое життя і ти маєш право ним розпоряджатися, не рахуючись ні з батьками, ні із сторонніми, ні з опінією.

Крапоткін, корінний росіянин, про Марка Вовчка згадав у своїй книжці „Ідеали і дійствительность в russкой літературе”. Іздательство „Селятель”, Буенос-Айрес 1955. У своїх споминах Крапоткін пише, що: „Вся образованая Росія упівалась повестямі Марка Вовчка і ридала над судьбою ся геройн — крестьянок”. В тих творах — пише Крапоткін, відчувався глибокий вплив української народної поезії, поетичних пісень України. Але Крапоткіну як чужинцеві не було зможи відчути так, як українцеві. Йому здається, що геройні не були реальні. Однаке він добре відчував атмосферу українського сільського життя і властивий тим нарисам поетичний сум селянства. Це зображене „м'ягким пензлем жінки-мистця”.

Недосконалість Марка Вовчка у московській мові Крапоткін помітив. Опанаса Марковича він називав відомим етнографом малоросійським і письменником. Про Марію знова з центральної губернії Росії і думав, що та з великоруської родини і почала писати по українські під впливом Марковича, а потім повернула до свого.

Із зрозумінням пише Крапоткін про українську мову. Вона без сумніву є окремою мовою. Так само як норвезька чи данська ріжнятися від шведської, так і ріжнятися українська мова від інших слов'янських мов. Цей народ майже п'ятнадцяти мільйоновий мав свою літературу.

Крапоткін як чесна і мудра людина розумів ріжницю мов і добу, в якій виступила Марко Вовчок. Критика Крапоткіна глибока, щира, з прекрасним наставленням до українського народу. У нього нема ані тіні злословності Белінського, чи мудрування недозрілого Добролюбова про злиття всіх слов'янських мов у московському морі. Справді незвичайно думав й казав Крапоткін, в той час, як родовіті українці, часом фахівці літературні критики, як Скабічевський, ніколи не „помилявся” і завжди називав українську мову малоросійською, а українське письменство заводив під рубрику російської літератури із зазначенням, що Марко Вовчок письменниця малоросійська.

Критика Марка Вовчка народниками часом збігалась із

реакційною. Прикладом може бути Шелгунов. У своїй статті „Глухая пора” він твердить, що М. Вовчок ніколи не мала своїх поглядів і завжди пленталась у чийомусь хвості. В тому є доля правди. В основному світоглядово вона було постійна, але завжди писала під чиємось впливом в наслідок щирого захоплення, а часом просто наслідувала, навіть того не розуміючи.

Шелгунов обвинувачував її в неумінні відріжнити головного від побічного і, що вона не мала виробленого характеру. А звідки могла вона його мати? Вона мала невелику освіту, правда багато читала, багато знала, а виробленого світогляду і не мусила мати, і навіть не могла. Вона знала напрямні і того їй було досить. Нові теорії вона приймала чи відкидала в залежності від свого погляду. Політика для жінки в тодішній Росії не була полем для діяння. Вовчок була неокреслено демократична, але до окремої партійної програми приставати не хотіла. Вона не була інтелектуалом, тільки письменницею невеличкого розміру.

Шелгунов писав, що Марко Вовчок залишилась літературним барометром, інакше кажучи вона завжди хотіла бути такою, якою її в свою чергу хотіли бачити люди, чого вимагала доба. Вовчок на все дивилася з утілітарного пункту погляду.

Інший народницький критик П. Ткачов прилучив Вовчка до групи Решетников, Слєпцов, Левітов і Успенський. Таке об'єднання до певної міри можливе, хоч всі згадані письменники сильніші від Вовчка, не мали її сентименталізму і дивились правді в очі, хоч вона їй неприємна.

Успіх Марка Вовчка Шелгунов відніс до феноменів. Феноменом одначе був тільки успіх її українських творів, російські нічим особливим не визначилися.

Українських згадок про Марка Вовчка у порівнянні з російськими незвичайно мало і вони дуже короткі. Так Леся Українка у статті „Малоросійські пісателі на Буковіні” згадує про Марка Вовчка для порівняння із Федьковичем що до стилю і манери: „Твори Федьковича писані гарним народним стилем і зворушливою манерою. Вони нагадують малоросійські повісті Марка Вовчка”.

Ольга Кобилянська згадала Марка Вовчка у вступі до свого перекладу „Максим Гримач” і „Два сини” в журналі „Рутеніше Ревю”. Кобилянська відзначила силу Марка Вовчка, порівнюючи її з оповіданнями найкращих світових письменників про селянство. Відзначила вагу селянських мотивів, бо з них М. Вовчок „піднесла прапор за нещасних невільників”.

Олена Пчілка нарікала на те, що Огоновський назвав її послідовницею Марка Вовчка. Пізніше він на радість Пчілки

перемінив таку думку. Олена Пчілка писала: „бо справді як то було б неславне для української мови і літератури переконання, що ніби то якась перша ліпша карапка, з роду нечувши української мови, ледве захотіла у два дні перейняла мову зо всіма найтончими й властивостями і почала писати по українські — та ще й як — краще від всіх українських повістярів! Ви перший підірвали прилюдно цю думку, чи той почесний вінець прекрасного українського автора”.

Пчілка не церемонилася з виразами і була переконана, що Опанас автор *Оповідань*. Відіпхнула письменницю, яка думала свого часу служити українській справі. А оцінки *Оповіданням* Пчілка дає найвищі і це треба приймати як критку суворого цінителя. Критика О. Пчілки спеціальна — щось середнє між фаховою критикою тієї доби і рефлексами читача.

**

Журнал Марка Вовчка. Цей журнал — „Переклади кращих іноземних письменників” був наслідком зв'язків письменниці за перебування у Франції. Журнал проіснував всього півтора року і припинився у червні 1872 року. Всього вийшло 17 томів. До журналу був додаток „Детський отвір”. Видавець відомий тоді Звонарьов.

Коли Марко Вовчок задумала видавати журнал, то на її заклик до праці перекладання жінки зголосувалися можна сказати масово. „Це якесь поголовне повстання... Всі хотять працювати” — писала Марко Вовчок. Матер’ял для перекладів вона собі забезпечила в першу чергу із групи співробітників журналу Гетцеля „Освіта і розвага”. Вони були її однодумці, революційні демократи. У журналі було перекладено біля 60 назв романів, повістей, оповідань і казок. Головним здобутком Марка Вовчка було отримання виключного права на переклад творів Жюль Верна. З тими перекладами в Росії не все було в порядку і Жюль Верн поскаржився Гетцелеві, а той порадив йому Марко Вовчка. Її Жюль Верн знав особисто. В книжці про Гетцеля, що її видала його онука, згадано слова Жюль Верна. Він не бажає собі іншого перекладчика, як Марко Вовчок. Вона розумна, освічена, тонко відчуває і французькою мовою володіє як свою рідною. Право на друк перекладів було дано Звонарьову.

Твори Жюль Верна були незвичайно популярні і на тому був добрий заробіток. Марко Вовчок цінила ті переклади і ще 1905 року мріяла про їх перевидання. За час від 1869 року по 1876 вона переклала і видала 16 книжок Жюль Верна. Тим вона зробила його в Росії найбільш відомим пропагатором науки, якого дуже цінили поступові кола. Справа з перевиданням творів Жюль Верна не вдалася. Марко Вовчок жила тоді на

провінції і про перевидання просила свого сина, який не міг виконати бажання матері хоч був добрим сином і цінив працю своєї матері.

Ювілей Марка Вовчка в УССР

Столітній ювілей Марка Вовчка в УССР започатковано урочистими зборами дня 7-го січня 1958 року в будинку ч. 7 при Братській вулиці в Києві, де 1854 року жила письменниця. На будинку прибито пам'ятну таблицю. Другу пам'ятну таблицю прибито на стіні колишнього готелю Михайлівського монастиря при вулиці Героїв, де письменниця спінялась 1902 року. На білому мармурі вибито такий напис: „У цьому будинку в році 1902 перебувала видатна українська письменниця Марко Вовчок”. Такі таблиці мають бути поставлені в інших місцях, де побувала Марко Вовчок.

В газеті „Радянська Україна” з'явилася стаття наукового співробітника музею ім. Шевченка „Експозиція для музею Марка Вовчка в Нальчику”. В ній згадується вшанування пам'яти письменниці трудящими Радянської Кабарди в Нальчику. Названо її борцем проти експлуатації і захисником трудящих. На могилі поставлено пам'ятник. Реставровано будинок, де жила письменниця і упорядковано садибу. В честь Марка Вовчка названо школу і бібліотеку, а в самому будинку, де мешкала, також відкрито бібліотеку. В кабінеті заплановано зробити виставку життя і творчості.

Виставку підготовляв музей ім. Шевченка та Інститут літератури. Всього зібрано двісті експонатів і бібліотеку видань, між ними книжка Богдана Марковича „Марко Вовчок на Кавказі”, яку подарував Панч.

До статті Савченка долучено фото образу маляра С. Кіріченка „Зустріч Марка Вовчка і Тургенєва з Шевченком в Петербурзі 1859 року”. Місцевий маляр Балицький намалював образ „Марко Вовчок розмовляє із селянами Кабарди”. Тема ілюструє нерозривність звязку письменниці із народом. Маляр Т. Шап дав образ „Марко Вовчок в редакції Отечественіс Запіскі”. Всі образи бездушні, маломістечкові.

Виготовлено також погруддя Марка Вовчка скульптором Мовчуном. Малярі А. Базілевич, Ф. Глушак і І. Філонов поробили ілюстрації до творів українських та російських. Подано на огляд портрети діячів української, російської і закордонної літератури, мистецтва і науки, які мали вплив на формування світогляду письменниці. Думки наведено у такому порядку: Чернишевський, Герцен, Добролюбов, Писарів, Щедрін, Тургенев, а тоді вже Шевченко, Франко, Коцюбинський, Леся Українка.

райника і Ольга Кобилянська. Зрештою українські письменники впливу на формування світогляду Марка Вовчка не мали.

Історія вшанування зафікована протоколами ініціативної групи в Нальчику і постановою Ради міністрів Кабардинської РСР. В бібліотеці музею книги Добролюбова, Писарєва, Лермонтова, Нечуй-Левицького. Є збірка приказок О. Марковича із висловами, які доказують, що письменниця жваво цікавилася українськими подіями, та „вітчизняною і зарубіжною” літературами. Маючи такий матер’ял, президія Академії Наук УССР не могла нічого кращого придумати, як подарувати музей Кабардинській РСР.

Олекса Засенко дуже сумлінний дослідник Марка Вовчка. Десятого серпня 1957 року він помістив у „Радянській Україні” статтю, написану за всіми правилами советської набундичної стилістики. „Велика любов до народу, палкє прагнення бачити його вільним і щасливим, і в той саме час невгасима ненависть до панівної верстви Росії сповняли художнє слово Марка Вовчка патосом протесту, духом боротьби проти соціальної несправедливості”. Щоб таки не було сумнівів щодо поглядів Марка Вовчка і якогобудь упередження до гнобителів народу, Засенко пригадує суперечку подружжя Марковичів, в якій Опанас ніби то настоював, щоб Марія писала тільки українською мовою. На це Марія ніби то відповідала, що не можна так обмежуватись, бо неволя в Росії скрізь однакова. Нема сумніву в тому, що Марія ніколи не думала про окрему долю для українців. Суперечку згадувала також Єшовська, але що така суперечка була в дійсності ніде і ніким більше не потверджується.

Засенко доводить, що Марія Вовчок українсько-російська письменниця, хоч і без його запевнень таке ясне. Відношення Марії до українського народу Засенко ставить у плян відношення чесного чужинця, який живе серед даного народу. Він пише, що Марко Вовчок могла психологічно бути росіянкою, а походженням мішана і близьча до українського кореня як до російського. Справді, в неї було певне роздвоєння. І так вийшло, що Марко Вовчок почала добу в українській літературі. Була це доба розвитку романтизму. Марія зблизька побачила український народ. Видавався він їй зовсім іншим, як російський і промовила до нього щирим словом. Але хутко зацікавлення українською культурою зменшилося. Марія не думала для українців відрікнися привабливої імперіальної письменниці. Вона одразу почала писати в обох мовах.

Не забув Засенко і про Пантелеїмона Куліша та про його „буржуазний націоналізм”, але не згадує про те, що то власне П. Куліш ввів Марію Вовчок в українську літературу. Послідовники П. Куліша, мовляв, знецінюють творчість Марії Вовчок, писану московською мовою. Зрештою сам Засенко не

такий наївний. Він добре розуміє в чому тут справа. Словом „скачи, враже, як пан каже”.

Трудно повірити в те, щоб поважний дослідник без впливу системи не розумів ріжниці поміж творчістю Марка Вовчка з української та московської мовах. Українські оповідання хаяють за серце, а твори російською мовою ковзаються по позерхні свідомості. Зрештою, Засенко стверджує, що Марія все юла вірна тільки одній ідеї. Вона революціонерка поміркованого типу, без особистого ризика. Не переконують міркування про поворот Марка Вовчка до української творчості. На доказ того Засенко пише, що Марія Вовчок з радістю приняла пропозицію видавництва „Вік” видрукувати її твори у двох томах. Це сталося у Києві 1902 року. Марія Вовчок погоджувалася на передрук своїх творів у журналах з тим, що прибуток піде на громадсько-культурну працю. Але такий випадок не можна розуміти як повернення до українства. Українські твори, про які думало видавництво „Вік” — були старі твори з першого періоду її творчості. Засенко згадує про перерву в українській творчості. Могло бути й таке, бо українське друковане слово знову зазнало переслідувань. Згадує Засенко про зв’язки письменниці з селянами в Богуславі, але це було тільки особисте співчуття.

Коли в статті Засенка відкинути обов’язкове, накинуте системою, то вона має багато цікавого для вияснення літературної постатті Марка Вовчка. Він, наприклад, подає облік її перекладів, яких нараховує 60 назв.

Інша стаття Засенка була надрукована в „Літературній Газеті” 1957 р. Заголовок статті — „Сторінка творчого зв’язку”. У статті він говорить про стилістичні та ідейні впливи Марка Вовчка на інших письменників. Впливи помічає в групах „Хати” і „Основи”, підкреслює велике значення Марка Вовчка для розвитку української літератури на західних землях. Це, за словами Засенка, мало вплив на соціальне й національне освідомлення українських мас, будило почуття історичної єдності з цілим українським народом, братом і другом російського народу. Цей момент і досі в УССР треба постійно наголошувати, себто переконувати в тому чи себе, чи москалів.

Свічення популярності Марка Вовчка в Галичині Засенко наводить на основі листа „ліберально-буржуазного” Климовича. Климович пише Марії про „потребу одного письменського малоросійського язика”. Засенко твердить, що М. Вовчок поєднала у своїх творах Шевченка і Федьковича. Це свого часу зауважила також Леся Українка в статті російською мовою „Малоросійські пісні на Україні”. Леся зауважила, що сентименталізм, пристрасть до демократичної сторінки народного життя, незвичних сюжетів і виняткових натур перешкодила Федьковичеві спинитись на основному. І це саме сталося

М. Вовчкові. Засенко стримано заперечує твердження Лесі Українки, пишучи, що таке було тільки в мотивах кохання і родинного життя. В порівняльній аналізі творчості Засенко вплив Марка Вовчка на Федьковича признає, але застерігає проти такого перебільшення.

Нема куди правди діти. Федькович був своєрідним письменником своєї країни і до його творчості Марко Вовчок немає жадного відношення. Пов'язування двох письменників штучне. У Федьковича творчість була стихійна, відглибна, а струни творчості Марка Вовчка торкнувся головною її чоловік, Опанас Маркович. Це було зрештою у першому періоді її творчості, а потім вона увімклялась у всеросійську течію. І тому нема чого багато дивуватись чи обвинувачувати письменницю. Для неї головним було працювати у видавництвах соціально споріднених з її світоглядом з метою звільнити від гніту всю імперію, а після того все обернеться на добре. І досі знайомі мотиви.

Зразком намагання представити М. Вовчка як ідеального борця за народ у сучасному приписаному згори пляні є стаття кандидата філологічних наук М. Хмелюка „Талант сильний і прекрасний”. За ту статтю М. Вовчок однак не була б йому вдячна, бо за його поглядом письменницю так виховували, так впливали на неї, що основного від неї небагато залишилося. Вона, як і годиться в УССР, полум'яна патріотка, яскравий приклад єдинання двох братніх народів, близьких мовою, місцем проживання, характером та історією”. М. Хмелюк цитує Леніна — (письменниця) . . . показала клясову непримиреність між гнобителями і гнобленими, спрямувала вістря своєї критики проти соціальної несправедливості . . . її герой здатні на рішучі вчинки”. Згадано також Герценя, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва і, врешті Тараса Шевченка. Всі вони формували світогляд Марка Вовчка. Про Опанаса Марковича зовсім не згадано.

Величезне значення надає цей кандидат зустрічі Марії з Добролюбовим в Італії, але в ній не було нічого особливого. Марія хотіла від Добролюбова тільки допомоги, рецензії, на його ідеї не звернула особливої уваги, бо мала свої думки.

Захоплений автор приписує впливам Добролюбова і те, що Марія порвала з лібералами і пішла працювати у „Современник”.

Хмелюк обвинувачує буржуазну критику в тому, що вона хотіла знецінити, зменшити творчість Марка Вовчка. Старались, чи ні, але відомо, що Марія ніколи не займала визначного місця в російській літературі і не тому, що почала писати українською мовою і не через ідеологічні причини, а просто її талант був посередній. Головне, що кандидат хоче довести єдність двох народів і робить більше як того жадають, хоч для такої мети всі засоби добри.

Немирівським періодом занялися два дослідники М. Присяжнюк, викладач Вінницького педагогічного інституту і М. Полупейко, науковий працівник Вінницького музею ім. Коцюбинського. До статті долучено фото будинку в Немирові, де Марко Вовчок жила в роках 1855-1858. Опанаса Марковича згадано як відомого етнографа і вчителя географії. Немирівський період вважають найголовнішим, згадують про спільну культурну працю подружжя. За впливами на перше місце ставлять Шевченка. Згадують про зустріч Марії з Кармелюком, про побут у недалекому селі Вовчкі, що насуває авторам здогад про походження псевдоніму. Пишуть про святкування в честь письменниці у школах в Немирові, про конкурс на твір про неї, ілюстрації до її творів. В бібліотеці школи була виставка фотографій і фотографія Параскеви Вілінської, матері Марії та О. Марковича із сином, фотографії гравюр Немирова. Вирішено на будинку середньої школи прибити таблицю, назвати іменем письменниці вулицю та школу, а в будинку зробити музей. (Літературна Газета 25 серпня 1957 року).

Кандидат І. Проценко спинився на М. Вовчкові як співцеві жіночої долі (Стаття в „Радянській жінці“). І. Проценко аналізує українські та російські жіночі типи. Переклад Тургенєвим „Інститутки“ Марка Вовчка дав привід порівнювати її до Жорж Занд. Порівняння із Шекспіром не витримує жадної критики. Зрештою Шекспір не потребує оборони перед вправами советських критиків. І. Проценко знайшов у Марка Вовчка типи „нових людей“, відомі, зрештою і без того. Закінчує автор обіцянкою, що у вільний сім'ї радянських народів не забувають і ніколи не забудуть талановиту жінку — письменницю.

Кандидат філософічних наук М. Бронштайн написав у „Радянській Україні“ в червні 1957 року бібліографію на шести томове видання творів М. Вовчка. На вступі сказано як глибоко радянський народ шанує свою класову культурну спадщину, як свято оберігає її від всяких фальсифікацій і спотворень, критично використовуючи її для будівництва соціалістичної культури. Далі автор пише про видання класиків, серед яких українські займають по місці. До видань ставляться дуже дбайливо, хоч часом трапляються і недоліки. Властиво цілі статті, написані про Марка Вовчка, не що інше як недоліки. Виданням творів Марка Вовчка автор задоволений. За впливами на творчість Марка Вовчка на перше місце ставить Шевченка. Служила засадам бойового реалістичного мистецтва, мала мужній голос письменника-громадянина.

Справді, автор статті має винятково добрий слух, бо мужнього голосу Марія таки не мала, а такий собі жіночий. Вагата гра на літературна діяльність Марка Вовчка „символізує собою нерушиму єдність і дружбу двох братніх наро-

дів, єдинання їх культур". Бернштайн згадує утиски царської цензури.

Упорядчики шеститомового видання мали ріжні труднощі з перевіркою варіантів творів. В минулому бувало так, що видавці творили свої варіанти. З одобренням пише Бернштайн про „Заліскі прічетника” і знаходить їх видатним антиклерикальним твором другої половини XIX століття. При передрукові шеститомового видання брали за основу видання 1847 року, які найменше засягнула цензура.

Твори Марка Вовчка скеровані проти реакції, а головне проти лібералів, яким вона протиставить героїв борців, що в дійсності Марії найменше вдавалось, бо тип ідеологічного борця був їй чужий, її борці слабеньки.

Бернштайн ставить М. Вовчука поруч із Чернишевським і Герценом. Чернишевський мав сильний інтелект, був публіцистом, а не літератором. Цікаво, що у тому виданні перше опубліковано 76 листів М. Вовчка. З останніх її листів видно уболівання над поразкою Росії в японській війні.

За революції 1905 року М. Вовчок хотіла видати свої твори в користь учасників заворушень.

З метою довести, що М. Вовчок не почала свій відхід від громадсько-політичних заінтересовань в 60-х роках, Бернштайн нагадує листи синові, в яких просить прислати їй текст пісні „Ми жертвою пали”.

В „Літературній Газеті” за серпень 1957 року з'явилось звідомлення про святкування в честь М. Вовчка у П'ятигорську, улаштованого кабардіно-балкарійцями. Матер'ял для місцевої преси дав Інститут літератури. Взагалі було достіть статей. Місцеві поети поналисували вірші, надрукували оповідання „Маша”. Всюди в пресі називали Марко Вовчок славною дочкою українського народу. В Нальчику відбувся вечір, на якому були представники партії та ріжніх організацій. Доповідь зробив поет Шаніхін. Говорилося, як М. Вовчок захищала горців від сваволі князів і урядників та обіцяла, що Кабарда ніколи не забуде М. Вовчка. Було прочитано вірш „Так ніби чуло голос Марка Вовчка”.

В „Кабардіно-Балкарійській Правді” той вірш з'явився в перекладі на російську мову, а не на українську, що здавалось би натурамальним. На могилі письменниці в Долинському відбувся мітинг. Виступив голова АРСР А. Шаганцуков, поет К. Кулієв та А. Хавпачев. Всі нагадували про гарячу любов до творчості М. Вовчка. З українських письменників приїхали М. Стельмах і Є. Кравченко, який дякував за любов до Марка Вовчка.

В „Радянській Україні” в серпні 1957 року була стаття Чернишова під поетичним заголовком „Викривач жорстоких людей”. Любов Марка Вовчка до людини виникла під час по-

бути її в пансіоні у Харкові під впливом студентів. Яка то була любов не зовсім ясно, бо Марія тоді була дівчиною і не думала критично. Зацікавлення фолклором Чернишов відносить на рахунок О. Марковича, хоч його вплив називає тільки „проглибленим”. Заслугою Марка Вовчка вважає „утвердження дружби і єдності великих братніх народів, виступаючи однаково як українська і як російська письменниця”. Даремно, мовляв, українські націоналісти і О. Маркович у тому числі, намагаються відірвати М. Вовчка від російської мови і передової суспільно-політичної думки. У бажанні возвеличити Марка Вовчка Чернишов називає її „найталановитішою із усіх наших белетристів після гоголевської доби і гордістю української та російської літератури”. Що М. Вовчок стала гордістю російської літератури то справді відкриття, про яке досі самі росіяни не знали. Виявляється, що й тепер „ширий і дісвій гуманізм” творів Марка Вовчка озброює радянський народ в боротьбі.

Чернишов основує своє твердження про любов Марії до народу на підставі її вислову — „Я ніколи не заплямувала себе відступством”. Правда, вона не зневажила те, що прославляла. У неї були розчарування у зв'язку з історією в неавтетичності „Народних оповідань”. Напади були зовсім непотрібні і завзяті. Тоді Марія відійшла і не було жалю: „і чого мені було братись за ту українську літературу?!” Вона не знала, що славу їй принесли таки українські оповідання тому, що були сенсом української душі. М. Вовчок була певна, що її сили в літературі незалежні від мови. У тому всьому був парадокс можна сказати безприкладний в історії будь якого письменника.

Про період на Кавказі писала Є. Польська. Вона докладно встановляє і місця перебування М. Вовчка та її спроби для просвіти людей.

Марко Вовчок без нарікань переїздила з місця на місце із своїм чоловіком, аж поки вони не осіли на хуторі Нікольському, де побудували маленький будиночок з виглядом на Кавказький хребет.

Весна 1878 року в Ставрополі, потім у ріжників місцях в „Удельному Відомстві”, маєток Абрау Дюрсо під Анапою, у новоросійському селі Сергіївське, восени 1883 року знову Ставрополь при вулиці Ольгінській до 1885. Сім років прожили в селі Олександровському. У 1904 р. купили дімок при вул. Калініна (теперішня назва), де жили два роки. У Ставрополі під час ювілею найшлися двоє людей С. Ращенко і К. Тесля, які працювали пісьмовидителями у Земського Начальника. Ращенко написав маленький спомін про Марію Вовчок. Він якось говорив з нею про націоналізм, треба думати шовінізм. Марія радила йому читати Ожешко. Ращенко згадував про „вовчаків” — безпаспортних людей. Вони приходили до Марка

Вовчка і довго з нею говорили. Марко Вовчок жалувала, що серед них пропадає багато талановитих людей.

1905 року Марія лікувалась у П'ятигорську. Музей в Нальчику відкрито 1956 року. Повідомлення було в „Україні” ч. 19. Підписані А. Костенко і В. Савченко.

Недзвецький відкрив оповідання Марії Вовчок „Пустякі” і написав про це в „Літературній Газеті” за липень 1957 року. Оповідання друкувались у „Санкт Петербурзьких Відомостях” 1868 року. Тема простенька: Дівчина відмовляється від хлопця, бо він по дурному забрехався. Недзвецький перебільшує значення того, що напочатку 60-х років письменниця утверджується на позиціях революційної демократії, сприймає її етику і естетику.

ІСТОРІЯ ПОВІСТИ „МАРУСЯ”

Історія „Марусі” незвичайна. Написала її Вовчок за кордоном для української літератури як патріотичний твір з ідеєю будити в молодих душах героїчні пориви і готовість приносити жертви для блага поневоленої батьківщини.

Бглиблюватись у студії доби Марія не намірялась і це не було в її натурі, і час був невідповідний, а для задуманого малого твору для дітей це і не потрібно. Для твору вона вибрала добу Дорошенка і представила її дуже слабо й туманно також з огляду на цензуру. Композиційно твір слабий, але написано його щиро, з почуттям і він може впливати на молодь ще до нині.

Інтрига прозора і читач зразу здогадується про героїчний і драматичний кінець Марусі. Вона стане віч-на-віч із ворогом і не прозрадить таємниці. Але кінець не йде по логічній лінії до вивершенні геройчним вчинком. Смерть Марусі від стріли випадкового татарина перериває лінію.

Маруся у своєму оригінальному вигляді довго чекала на відповідне місце. По повороті з Франції Марія занялася перекладами для свого журналу, а разом з тим думала про переклади своїх творів на французьку мову. Вона була усталому зв'язку із Гетцелем, який улаштовував її переклади на французьку мову. Перебираючи свої рукописи, Марія Вовчок вищукала, що можна ще використати із минулих своїх писань і натрапила на повість „Маруся”. Це оповідання вона нашла підходящим для молоді в журналі, який видавав Гетцель. I ось вона доручила свою синові, якому тоді було 18 років, перекласти оповідання. Богдан виріс у Франції, добре знав мову і мав всі підстави виконати завдання добре. Чи сама Марія переглянула переклад сина невідомо, але вона послала його Гетцелеві, той його забракував, зазначаючи недоробки пере-

кладу. Рукопис Гетцель повернув Марії. Вона сама його переглянула, поробила поправки та пояснення. І знову не вийшло. Очевидно переклад не був зовсім поганий і притримувався оригіналу, але для француза там все було неясне, чуже і Гетцель отверто писав: „Це дратуюче і нудне. Це без повітря, без чару, і коли триматись тексту у нас ніхто нічого не зрозумів би”. Але Гетцель відчув дуж твору і геройня йому заімпонувала. Доба у Франції була дуже відповідна для героїчного твору у наміченому тоні.

В серпні 1870 року в битві під Меццом французи в тяжко побито. 2-го вересня Франція трагічно скапітулювала під Седаном. Цісар Наполеон III попав у полон. Франція мучилася палаючою ганьбою поразки, серця патріотів кривавили і всі думали про реванш. Від Франції з кров'ю було відірвано Ельзас та Лотарингію. Гетцель, перечитуючи „Марусю”, подумав про потребу такої геройні для Франції. Ідея оформилася в його уяві і він почав переговорювати з Марком Вовчком про адоптацію твору для Франції. Не будучи белетристом в стислому значенні того слова, він все таки запалився натхнення. Взявся за працю і написав книжку на тему, яку навіяла Марія. Це не був ані поширеній, перероблений переклад. По чужій канві він написав зовсім новий твір чисто французьким духом і багато більший, докладно оброблений. Книжку видано і на окладинці зазначено „За легендою Марка Вовчка П. Ж. Сталь”. (Псевдонім Гетцеля).

Формально Маруся ніби залишилась українкою, а духом широю француженкою. Такою вона і пішла в світ, виконувала і досі виконує почесну роль виховательки молодих французьких поколінь. Книжку ілюстрував Теодор Шулер (1821-1878), ельзасець. Той твір мав винятковий успіх. Постать, створена Гетцелем з натхненням, була поставлена на п'єдестал як невмируща ідея французької національної свідомості. Гетцель глибоко відчував біль свіжих ран, нанесених французькому народові і болів втратою своєї батьківщини Ельзасу. Він і всі французи вірили, що прийде відплата, що французький народ відживе, що відіbrane частини повернуться. Тільки треба пам'ятати про втрату і книжка є запорукою, що молоді будуть пам'ятати і ждати слушного часу, щоб повстати.

Вихід в світ французької „Марусі” припав на відповідну пору так як і вихід „Народних оповідань” в Україні. Тільки, що Франція була самостійною державою і це давало можливість належно оцінити твір. Всі без виключення французи приняли Марусю як символ відродження і належно розповсюдили. Книжку нагороджено французькою Академією як твір виховного значення і вона одразу пішла у шкільні бібліотеки як нагорода учням за успіхи в науці. До успіху звичайно спричинились численні рецензії визначних осіб тієї доби.

Маруся це дивна дитина ментального подружжя Сталь-Марко Вовчок. І такий мішанець зробив блискучу кар'єру. Сталь писав: „Ми писали її удвох, вона наша, але якщо Ви боїтесь подружжя, то я підпишу тільки П. Ж. Сталь”. З того видно, що Гетцель був свідомий своєї ролі і як чесний чоловік пропонував такий плян.

Чому Марія його не приняла не знати. Тож вона вже написала книжку для молоді за спільним підписом „Слизький шлях”. Отже прецеденс був. Але щось стало на перешкоді здійснення такої співпраці. Може все таки Марія була свідома, що українського в книжці дуже мало і, що її участь в праці нікому не цікава. Для французів книжка була чисто французькою. Але якісь непорозуміння все таки були і це видно з листів Гетцеля до Марії. Наприклад, він писав: „Я писав її від щирого серця і не мав наміру шкодити Вам. Навпаки, я прагну додати свої якості до Ваших і якщо досягну успіху, твір буде об'єднаний під обома нашими прізвищами”.

З творами Марка Вовчка часто виходили непорозуміння і неприємності. Історія Народних оповідань одразу вимагала вияснення — в якій мірі і як Опанас Маркович спричинився до оформлення і виправлення мови оригіналу. Безумовно, він радив, помагав і підозріння не виникли б, як би це одразу було сказано. Підозріння ніколи не припиняються, а навпаки ростуть і ось наслідок — заперечення авторства Марії. Автором була Марко Вовчок, а Маркович на авторство ніколи не претендував. Ріжні непорозуміння завжди можуть трапитися і їх краще одразу з'ясувати, але вдача Марії була незгідлива, уперта. Як щось неприємного траплялось, то вона не вияснювала, а все хотіла довести свою версію. І часто на практиці нічого не доводила — залишались невияснені моменти.

Було непорозуміння і з перекладом казок Андерсона. Хтось дав Марії вже відомий переклад іншого автора тих казок. Марія про те не знала, не провірила і пізніше все викрилась. Замість того, щоб з'ясувати справу, Марія зажадала громадського суду. Суд зібрався, справу розглянув, але нічого конкретного вирішти не міг.

З „Марусею” також вийшло непорозуміння, але тут вона невинна. Справа така, що в оповіданні „Марусі” були подібності з п'єсою Дерулєда — „Гетьман”, яку ставили у Франції. Очевидно підозріння були досить поважного характеру, бо Гетцель мусів до справи заняти становище у пресі, захищаючи Марку Вовчка. З вияснення Гетцеля виходило, що Марія не наподоблювала Дерулєда, а хутчіш він її, бо роки показують, що „Маруся” друкувалась у журналі „Темпс” 1875 року, а п'єса Дерулєда йшла в театрі Одеону 1877 року. Гетцель писав: „Це найкраще доводить, що одна і та ж земля може видати

такі плоди і що легенда може бути та сама, а інакше твори цілком ріжні". На тому ніби непорозуміння скінчилися.

Щодо рукопису „Марусі” то первісно припускалось, що він в оригіналі був в українській мові, хоч Марія того ніде виразно не зазначила.

В російській мові повість вийшла в журналі Марка Вовчка в додатку для дітей 1872 року, обсягом 112 сторінок із заголовком „Маруся”, переклад з малоросійського Марка Вовчка”. Хоч, звичайно, в таких випадках пишуть переклад автора.

З „Київської Старини” писали Марії про намір надрукувати „Марусю” у журналі і питали чи в неї немає українського тексту. Марія відписала, що повість „Маруся” це тільки уривок з повісті „Смутное время”, яку цензура напевне не пропустить. На запит про український текст вона нічого не відповіла.

З перекладом „Народніх оповідань” Тургеневим на російську мову також виникли непорозуміння. Він правив тільки мову, але дав свій підпис як перекладчик із симпатії до Марії, яка йому дуже подобалась. Десятки років було так, аж нарешті сама письменниця ствердила, що Тургенев підписав тільки для реклами.

Не кожному письменникові трапляються такі речі, тому не диво, що коло Марії завжди був крутіж підозрінь і упереджень.

На першому виданні „Марусі” Гетцель зазначив „За лє́ндою Марка Вовчка”. Здається, цілком ясно, а проте 1878 року Гетцель захотів докладно з'ясувати справу і навіть плянував видати „Марусю” в оригінальному тексті, який йому дала Марко Вовчок. Це, мабуть, мало свої причини. Очевидно були якісь розмови і хтось, мабуть, обвинувачував Гетцеля в плагіяті.

У вісімнадцятому виданні „Марусі” Гетцель найшов потрібним дати маленьку передмову. В ній він пише: „Праця, яку виконав творець адоптованого твору „Маруся”, натуралізувавши її на французький лад, спричинилася до того, що справжньому авторові малоруської легенди, авторові маленького російського роману, забули віддати належне”. Не залишається найменшого сумніву, що не кому іншому, як Марко Вовчкові належить перший задум чарівного типу, яким я захоплений”.

Марія Їздила до Франції аж три рази — 1871 року з Богданом і Жученком, 1875 і 1877 року сама в справі своїх перекладів, і там були розмови про „Марусю”. Вони скінчилися мирно. Гетцель написав свою передмову, на яку ніхто не звернув уваги, але правда була зафіксована. Відношення не зітсувались із багатьох причин. Гетцель ставився до Марії справді сердечно. Він без сумніву був вдячний за ідею Марії і вважав перерібку своїм найкращим твором. Крім того він був дуже по-

трібний Марії. Гетцель улаштував Марії працю перекладу на французьку мову її творів у Франції. Він був один з небагатьох, якого Марія не запідозрювала у використуванні її в якихось намірах. Гетцель її просто любив як гарну людину і співробітницю.

Обізнаність Гетцеля з Україною була дуже обмежена. Ма-
руся для нього українка, легенда про неї малоросійська, роман
російський. Як бачимо типова „клюкva”.

Тургенев представив Марку Вовчку як малоросійську письменницю. А для французів Малоросія маленька провінція великої Росії, очевидно щось таке як Ельзас чи Лотарингія. Гетцель мав зв'язки із Тургеневим і вважав відомого письменника авторитетом, а Марія видно не дуже бралась усвідомлювати національно своїх благодателів.

Гетцель вислав „Марусю” для провірки не кому іншому як Тургеневу. Взагалі опінія Тургенєва переслідувала Марку Вовчку ціле життя. Оповідання Марку Вовчку завжди супроводились зауваженням, що їх переклав на російську мову Тургенев. Зрештою Марія розчарувалась у Тургеневі і не злюбила цілком не логічно, але можна зрозуміти чому. Були грошеві справи, що утруднили відносини та певна заздрість на славу Тургенєва.

Гетцель подивляв свій твір і перечитував багато разів. Він писав Тургеневу як милується своєю ельзаською Марусею, маленькою Жанною д'Арк, образ якої створила пані Марко Вовчок для України. Це чудо вдалось здійснити Марко Вовчкові — увести Україну до французької літератури.

В одній із вступних статей до „Марусі” було присвячено аж 11 сторінок інформаціям про Україну. У московській мові „Маруся” мала 132 сторінки. Перше видання Гетцеля було у два рази більше. Він брав російське видання за основу у своїй праці. Гетцель навіть зазначив, що у книжечці було десять ілюстрацій Башілова і барона Клодта.

Французьке видання 1878 року мало 312 сторінок і 24 ілюстрації, які показують повну необізнаність з українським по-
бутом та історією.

В Росії „Маруся” не мала особливого успіху, бо українська геройня Маруся не могла промовити до серця московським дітям, але в Україні повість читали з цікавістю, бо тут розуміли недомовлення і натяки. В Україні ця книжка, написана для українських дітей, з'явилась із великим спільненням. Перший переклад зробив К. Подолинський, а переклад Доманицького вийшов аж у 1920 році у збірці творів Української Видавничої Спілки. Особливого захоплення книжка ніде не викликала. Це була посередня річ. Властиву славу їй дала Франція. Вона адоптувала Марусю і виховала на свій лад. Така адопція літературного твору річ не зовсім звичайна, але в Україні вона

не знайшла відповідного розголосу із за малого розвитку української літератури в той час. Марко Вовчок продала „Марусю” за добре гроші. Француз Гетцель дав змогу письменниці працювати, перекладати свої твори на французьку мову та друкуватись у французьких журналах.

Як наслідок ім’я Марка Вовчка стало відомим у Франції як українсько-малоросійсько-російської письменниці. На ту добу то було досягненням. Коли дослідники звертаються до „Марусі”, то не можуть оминути імени Марка Вовчка. Як колись „Народні оповідання” розворушили громадську думку в Україні і в поступових російських колах, так розворушила перероблена „Маруся” французьку думку. Обидві книжки вийшли у дуже відповідну пору.

На початку своєї письменницької кар’єри Марко Вовчок мала велике щастя власне завдяки вчасності, а пізніше стала українським клясиком. Це також незвичайне — бути клясиком в одній літературі, а більшість своїх творів писати в чужій мові. Але й тут нема нічого особливого. Великий початковий успіх таланту без поступових стадій звичайно має в собі зародки пізнішого розчарування. Середній і останній періоди творчості Марка Вовчка не стали її зростом. Творчість Марка Вовчка після близького початку залишалась рівною і безбарвною, як безконечні будні після великого гучного свята.

Якби Вовчок пильніше придивилась до своєї „Марусі”, вона б зрозуміла, що таку ідею навіть при існуючих у царській імперії умовах можна розвинути. Але Вовчок не звикла критично задумуватись, вона дивилася поверхово, шукала і знайшла щось на її думку цікаве та, багато не роздумуючи, послала, твір до Гетцеля.

У тому часі вона також писала на модну тоді тему рівноправності жінок. Писала з поспіхом, без глибшого зрозуміння в грунті поважної проблеми.

На процес творчості Марія Вовчок виробила свій власний погляд дуже рано. Вона вважала не потрібним вглиблюватися в задумані теми. Ще 1859 року, проїздом до Петербургу, вона познайомилася із Аксаковим і в наступному році вже писала йому листа з думками про творчість. Вона вважала, що треба писати зразу, як приходить на думку. Головне аби був настрій, а під настроем все мусить бути правдивим. Вона вважала необов’язковим, а навіть зайвим втомулювати себе міркуваннями. Така теорія досить зрозуміла для захопленої молодості, але Марко Вовчок і з роками не змінила своєї думки — завжди писала не переболяючи. Тому, почавши одним тоном, вела його через усі свої твори, відстала від доби, повторювалась, стала нудною. Це було одною з головних причин раннього зломлення літературної кар’єри. В роках коли інші письменники зростають, вона безнадійно зів’яла і скінчила шаблоном —

одружилась із молодшим від себе чоловіком, нижчим від неї розвитком та зникла з літературної сцени.

Французька критика на „Марусю” в Журналі „Ля Сієкль”. Це оповідання про висланця патріотів, а Маруся його поводирка.

„Ля Республік Франс” (орган Гамбети) писав: „Степова Жанна д’Арк, велична дитина-мучениця. Сюжет — драма малого народу в боротьбі з великим. Досвід України зrozуміють всі наші патріоти ельзасці.” Далі Марусю названо визволителькою України. Рецензія має сто рядків. Вона розчулена і настросена. Все таки трудно побачити в Марусі свідому своєї ролі дорослу дівчину Жанну д’Арк і Марусю таки зовсім не можна назвати визволителькою України.

Жюль Сандо писав до своєї онуки: читаючи пригоди маленької геройні України, ти пізнаєш, як треба любити Францію.

Поет де Ляпрад, член Академії, написав для своєї онуки вірш про Марусю і називав книжку цілющою, закликав дітей плакати над долею Марусі, твердив, що книжка гартує душі.

ВИНЯТКИ З ЛИСТУВАННЯ

Лист Марії Вовчок до Опанаса Марковича з осені 1863 року

„Отже вже не по праву і не по добрості ти його написав, бо я жадного разу у шість чи сім літ, що минули, не написала тобі слова вразливого”.

Це з приводу якогось Опанасового листа, де він докоряв їй за втручання в його особисті справи. Марія нагадує йому: „Сам ти казав, що так виходить: за що усі лають і судять тебе, а я одна хвалю і наполягаю, щоб не кидав доброго діла з-за лихого поговору... сам се добре знаєш, тай те ще знаєш, що ти сам питав моєї ради”.

Очевидно мова тут про роман Опанаса із Загорською. Марія була утілітаристкою щодо відносин між статями і крім того сама в душі була вже рішена не повергати до старого. В тому листі Марія також жалує, що просила Опанаса грошей на сина. Вона мала б знати як не посилає... „то, або не сила, або не велика воля”.

Близькою датою мусить бути інший лист Марії до Опанаса. Головна тема тут гроші. Їх завжди не вистачає. Тургенев, який тоді знову Іспанії, дивувався куди вона подівається гроши. Очевидно, що їй вистарчало на скромне життя. Шодо грошей Марковичі мали спільнє — були негосподарні. Марія наполегливо вимагає грошей і виявляється, що треба їх на непотрібну поїздку до Італії. Іхав тоді до Італії Єшовський і Марія хотіла їхати разом з ним. Марія просить Опанаса про-

дати оповідання Тібленові і „прошу тебе дуже хутко гроші. Мені так грошей треба, що й сказати не можу. Зараз, зараз таки присилай. Присилай хутко... Дуже хотілось мені тепер з Єшовським... Прошу тебе хутко продай кому небудь і ті 3000 рублів мені хучше висилай... Прошу тебе дуже як лист відбереш зараз посилай гроші, зараз напиши мені отвіт... Прошу, прошу зроби усе хутко як тільки твоя сила. Мені, знову говорю тобі, мені гроші треба конче... Прошу тебе гроші посилай хутко... Прошу тебе, прошу”.

Припекло видно. Хотіла Марія іхати з причини, до якої Опанасові не було ніякого діла. До Італії іхав також Александр Пассек, в якого Марія була шалено закохана.

З листів Іллі Дорошенка до М. Вовчка

Марія на щось скаржилася Дорошенкові і він дивується хто би таке їй зробив. Пише знову про те, що не змінився, а як і так то хіба на гірше. Думає пессимістично, що на ніщо не надається. Дивується як попали в його лист такі думки, що вона нарікає на нього і приписує їх поганому настрою. Згадує про товариство, що воно мерзотне за виключенням трьох дам. Пише, що вже втратив усяку надію й побачити. Опанас найнив для них помешкання, а сам у Стародубі і поверне 20-го травня. Видно, Опанас ще у березні був певен, що Марія приїде, а Дорошенко вже зовсім сумнівався в листі з 15-го травня.

Марія провадила подвійну гру.

28-го травня 1861 року з Чернігова

Лист починається без звертання до адресата. Дістав був чотири листи один за другим і тепер відписує.

„Зачем Вы стараетесь утешить меня... да и Вы не можете скрыть своих чувств, грусть невольная в каждом письме відна... Говорите всегда и всю откровенно, пусть я буду всю знать. Правда, мне очень тяжело сознать свое бесполезие... Если бы Вам удалось поскорей воротиться в Россию. Мне всю кажется, что Вы бы могли теми же средствами жить гораздо лучше и спокойнее гденибудь на Украине, чем за границей”.

Видно, що Дорошенко тратить солодку надію побачити Марію. „Ваші последні післяма право лішілі меня всего”. Далі пише Марії, що всі дивуються його байдужості. Він втікає від товариства як старик. „Прежде я всю такі имел хоть слабую надежду, а теперь и ту потерял... Если бы вы вернулись на родину и поселились в Новгород Сіверске, я был бы совершенно щаслив”.

Дорошенко мав тоді переїхати до Новгород-Сіверська. Видно, Марія щось писала Дорошенкові про Богдана. Хотіла впенитись, що він про нього дбає як з нею щось трапиться. Дорошенко відповів, що про те нема чого журигтись. Він так любить Богдана, що ніколи не залишить його. Марія мала чорні дивоглядні думки і пляни на майбутність, була закохана і заbeschувала себе. Послала тоді свою фотографію Дорошенкові і собі просила його.

Підпис того листа: Ваш на віки.

Дорошенко любив Марію широко і до самопожертви, колись чогось сподіався, але воно йшло до інакшого. Марія була до нього приязна, але любови не було.

28-го травня 1861 року

Последніє два пісъма Ваші, Марія Александровна, как будто воротілі мнѣ то, что я считаю давно потерянним, я както ожіл, а то в последнее время, был в очень дурном состоянії, как никогда. Еще раз скажу Вам, что я нісколько не ізменился: два года с лішнім убеділ меня окончательно, что я никогда не ізменюсь. У меня голова кружится прі одной мыслі, что я увіжу еще Вас хоть раз в жізні. Уверьте меня в етом Марія Александровна... я думаю сказать Вам многое, на такое туманітесь в голове... Впрочем є уверен, Вы і без слова поверите, что я тот же. Нет, мнѣ кажется теперъ я чувствую сильнее, чым прежде. Прішлите мнѣ свой портрет, умоляю Вас, прішлите".

Пише також про портрет Богдана, що вона його змінила до непізнання — мабуть постригла і одягнула інакше і йому здається, що раніш він був крацшим. Пише до самого Богдана: „Богданю, проши маму, щоб скоріше їхала в Чернігів, та кріпко проси”. „... Я би готов лететь в Італію, но не для Італії...” (Крапки до тих слів від Дорошенка). Просить писати: „Ви знаєте значеніе Вашіх пісъем дле меня”. І. Дорошенко

Дорошенко мільй чоловік і дуже залюблений в Марію. Переносять ту любов на її сина широко. А в той час Марія побивається за іншим і ради нього іздила з Єшовським до Італії.

10-го червня 1861 року

Хтось писав Марії, що Дорошенко дуже нервовий став, але не вірить чуткам. Він такий самий як і був. Його закоханість люди видно приписували чомусь іншому, а він страждав від любови до Марії. Марія пише щодо переїзду: „як йому там буде краще”. Ці слова чомусь повіяли на Дорошенка холодом і він відписує: „Я вездѣ буду скучать, і в другом мѣсте єще

больше, потому, что в Чернігове я ім'єю чо нібудь, а в другом місті нічого не буду іметь". Це він вже думав, що там буде з ким поговорити про Марію, а в Новгород-Сіверському вже нічого не буде нагадувати Марію. Він все думав про приїзд Марії і не розуміє, що тут вже все порвано. „Ви все пішете, що прієдете скоріше чем я думаю. А я думаю так, що вірнєс мене не суждено Вас відеть. Я жду етого уже два года і всю напрасно, так судьба ко мене не милостіва. А я так немного от Вас требую".

Підпис Ваш навсегда

В тому листі є приписка для Богдана: „Проси маму, Богдасю, щоб ішла швидше до Чернігова, до тата... Як я тебе, Богдасю, бажаю бачити... Прощай, цілую тебе кріпко, а ти так поцілуй маму".

Твій Дорошенко

18-го квітня 1862 року

Дорошенко дякує за листа і пише, що не гнівається. Він пише, а від неї відповіді немає. То він вже вирішив більше не писати і на останній лист не відповів. Згоджується, що він дуже запальний і таким залишиться, але щоб вона не думала ніби він здібний на неї розсердитись. Про чутки так він ім не вірить. В зв'язку із зволіканням Марії приїхати на батьківщину і про її захоплення ширілися пльотки. На цей раз Дорошенко пише і про свої неприємності — смерть небоги і якогось товариша. Питає хто такий Комаров і як то є з приклонником Кулішем. Він „лічность несостоятельная". Ваш навсегда.

З ЛИСТІВ ТУРГЕНЕВА ДО М. ВОВЧОК

Куртанаель, 1860 рік

„Сьогодня сірий прохолодний день. Я сиджу перед вікном в сад... все дуже тихо навколо — чую дитячі голоси і кроки. У пані Віярдо чудові діти. В саду воркують дівки голуби і виспівують малиновка. Вітер віс мені в обличчя, а на серці у мене мало нестерпний смуток. Нема щастя без родини і поза батьківщиною. Кожен нехай сидить у своєму гнізді і пускає коріння в рідину землю. Чого ліпитись на край чужого гнізда? Колись поговоримо про те".

Біограф Тургенєва пише, що він такі листи писав тим, кого любив і особливо вірив. (Граве — Історія однієї любові, Москва, 1928).

З Куртанаэлю Тургенев пише по свому туди приїзді — це дуже сумний лист. По 15-ти роках Тургенев повернув до

порогу своєї фатальної любови. „... Тепер я в тому домі, куди приїхав по 15-ти роках, де залишилось багато моого життя. Бувало як билось серце, як завмирало дихання, коли підіздив до нього, а тепер все стало тихше та вже й час... тут сум за ми-нулим, але і певне заспокоєння, примирення з тим, що рішила доля, але існує зрозуміння, що буде ще багато внутрішньої боротьби і страждання. „Будьте веселою, здорововою і вільною — вільною від себе самої, це свобода саме потрібна для нас, для людини”.

Видно, що Тургенев дуже довіряв Марії, коли писав такі листи. Йому тоді було 43 роки, Марії 27. Хотів розкрити їй своє серце. Але як мало тоді це й обходило. Все ж таки може хотіла його трохи потішити. Може тому й трапився той епізод в Парижі, коли вона його там відвідала. Пізніше Тургенев призна-вався, що сам не розуміє, що таке тоді трапилося.

Роман з Марією у Тургенєва був, але тільки на маргінесі, так між іншим. Його серце було навіки при'язане до Поліни, яка його не любила і тільки терпіла в своїй родині.

Москва, 4-го липня 1862 року.

„Рускоє Слово” взяло „Пройдисвіт”. Катков не без сум-нів і вагань узяв „Пустяки” та „Скрипку”, але про 200 рублів (не кажучи вже про 250) і чути не хоче. Більше 150 не дастъ.

Спаское, 10-12 липня 1862 року.

Тургенев жалує, що письменниця залишається за кордо-ном і що вона не погодилася із Катковим (ціна). Журнали, в яких писала Марія зникають, і воротя їм немає. Згадує про якогось нового приятеля Нежіно-Грудзінського і каже: „Ви являєтесь виключенням із загального правила і є такою ви-триваюю у Ваших симпатіях, як хитка в загальному ході життя”.

Баден, 31-го серпня 1862 року.

Тургенев згадує про якогось Бенні: „Вами тепер Бенні так загорівся, як колись, пам'ятасте, Желіховський. Подавай Же-ліховського. Подавай Бенні.

Бенні був англійським підданим і, мабуть, жид. В Росії видавав газету і був приятелем Герценя. Тургенев дивується засліплению уряду, але вірить у чесність Бенні. Вигляд того Бенні був „напружено скритий і судорожно спокійний”. Тур-генев думас, що власне цей вигляд спричинився до огидних чуток, які ходили про нього. А, може, Бенні був італієць. Тур-генев готовий читати з Марією Міцкевича, але сумнівається. „Та вам не до мене. А впрочім, як я помилуюсь, то тим лішче”. Тургенев зустрівся з одним малоросом, який би радий руских зубами розірвати, а від поляків у захопленні. „От Ви би поті-

шилися! Але, на жаль, він дурний як князь Долгоруков. Сильнішого порівняння я не знаю". Пропаганда поляків за нашу і вашу свободу вчарувала людей. Син Марії не знов, що мати іздила до Варшави, але думав, що це могло бути тільки 1862 року.

Петербург, 6-го січня 1890 року.

„Інститутка" вже друкується по 150 рублів за аркуш. Тургенев вже знов, що Марія проведе зиму за кордоном і жалує, що так станеться, але це потрібне для її здоровля. Повідомляє про читання в Літературному Товаристві, де Марія є членом. Радить читати Гете, Гомера і Шекспіра. Сподівається, що Марія вже засвоїла німецьку мову.

20-го березня 1890 року. Петербург. Пані Писарева мала переслати Марії 138 рублів, але її не знайшли, вона виїхала. То Білозерський перешле гроші сам. Син Писаревої „дійсно збожеволів". Повість „Червоний король" послав Каткову. Самому Товариству вона не подобалась — поспіх і малоросіянізми. Пересилає привіт Опанасові.

21-го липня 1890 року з Куртланвелю. Марія щось заплутується і Тургенев радить не дуже піддаватись польським впливам, а бути вільною від самої себе. „Це саме потрібна свобода".

Париж, 6-го серпня 1890 року.

Тургенев дивується, що за недуга у Марії, бо вона навіть писати не може. Писав за неї під диктат Макаров. Питає, чого вона бліда після побачення із Н. Н. і яка ще там трапилася тасмнича історія з Аненковим. „Чи ще довго ви будете воловодитися із поляками".

Листи Марії були беззмістовні, писані із поспіхом на випадкових шматках паперу, без дат. Очевидно, Марія тоді вже була закохана. Марія повідомляє Тургенєва, що не може приїхати до Англії. Телеграма напікрябана так, що її трудно прочитати. Тургенев пише, що хоче говорити з ним пані Пассек і здогадується про що, „але від нього вона нічого не довідається і тому певне почус до нього антипатію. Марія якось таки доп'яла свого і поїхала з Єшовським і А. Пассеком. Тургенев радить Марії: „Не млійте, сидячи годинами поруч із вашими, впрочім милими, приятелями. Марія в якомусь листі дуже любувала на Тургенєва, він ніби признає її рацію, але настоює на своєму, що їй не можна йти тою стежкою.

Спаскос, 21-го жовтня 1890 року.

„...А що торкається „Інститутки" (червонію, написавши ті слова), ми вже із Красевським порозумілись: він її певне надрукує у першому числі „Отечественних Запісок" як річ капітальну.

У тих листах у першому періоді життя Марії за кордоном

відношення Тургенєва до письменниці були чисто приятельські. Пише про повернення подружжя додому.

Петербург (без дати). Тургенев тоді стало жив в Спаско-му. Приїхавши до Петербургу, дістав четверте число „Основи”. Начитавшись і наслухавшись захоплених дитирамбів українців про своє відродження, пише з легкою іронією: „... я міг би зробити висновок, що вище малоросійського племени нема на світі нічого і, що особливо ми, великороси, погань та нікчемність. А ми, великороси, погладжуємо собі бороду, посміхаемось і думасмо: нехай діти тіщається, поки молоді. Виростуть, по-мудрішають. А тепер від власних слів п'яніють”.

Тургенев про Марію Вовчок

„... Тоже незадлого перед тим переселілась в нашу східну столицю і служила украшенієм і средоточієм небольшої групи малоросів, ютівшіся тогда в Петербурзі і восторгавши-міся ся проізведенням. Оні прівістували в ніх так же как в стіках Шевченка літературноє возрожденіє своєго края. Там же била П. Карташевская, тоже малороска по проісхожденію.

Шевченко хотів щось написати на мові, яка була би зрозуміла українцям і москалям. Це було б найгірше, що може бути і „безплоднос подраженіє Пушкіну” Тургенев водив до Шевченка Марію і той дуже втішився. На питання Тургенєва, що йому читати, щоб навчитись української мови, Шевченко відповів: „Читайте Марка Вовчка, він один опановує нашу мову”.

Марія казала Добролюбову про Тургенєва ніби той як щось зробить, то дивиться і жде подяки. А Тургенев віддячився: „у неї гроши пролітали, як мрія по блакитному небі”. Тургенев старався приборкувати її пориви, але гроши „всьо такі она тратіт міліон в день”. Тургенев зізнав про зв'язки Марії з поляками, що Желіховський попав під її очаровання і старався Марію відтягнути від того середовища. „Престаранноє су-щество, разобрать очень трудно. По крайней мере миє до сих пор неясно как понять всьо ето, что было, под какую рубрику всьо ето отнести. Она молчаліва і упрямна”.

З ЛИСТИВ ЖУЧЕНКА ДО М. ВОВЧОК

В 'листі від 13-го грудня 1907 року Жученко пише, що постарається дістати листа від Єшовської, з якого може з'ясуватися справа суперечки між Марковичами щодо двомовності Марії. Згадує про зошити із піснями, що їх клали на ноти у Дрездені. Він хотів про те говорити із Кошицем.

З 30-го жовтня 1907 року

Жученко згадує про якусь недугу Марка Вовчка у 1876 році, коли подружжя іздило на Полтавщину для поправки здоровля. 1876 року вони жили у Ставрополі і там на праці Жученка переслідував Лазаревський „який українофіл... а в тім часі чиновник у самім огиднім значенні. Марко Вовчок іздила до Петербургу щукати правного захисту і Лазаревський програв. Очевидно Лазаревський ненавидів Жученка за малоросійство. Лазаревський наче б то писав донос на Жученка з обвинуваченням у соціалізмі. Потім Жученки повернули до Ставрополя. За відомостями Жученка, подружжя жило дев'ять років коло Богуслава Канівського повіту. Марко Вовчок тоді хворіла і лікарі радили операцію, Марія не погодилась і все якось пройшло. Марія була дуже пригнічена і місяцями не виходила з хати, а у себе приймала тільки селяни-штундистів. Вони скаржились на переслідування їх царським урядом.

У 1898 році поїздка до Саратова, по виході Богдана із в'язниці. Богдан працював тоді у „Саратовском Днісвінке“. На Жученка і там велась „служебная травля“. Потім вони знову переїхали до Ставрополя.

Марко Вовчок перед смертю хворіла сім місяців, але переважно не лежала, ходила. Жученко переписував якісь рукописи Марії і один „на малоросійском языке“. До старих недомагань Марії прилучилось загалення заушної залози. Зробили операцію, але серце було ослаблене, легені спужли. Марія Вовчок померла 28-го липня 1907 року. Жученко згадує, що Марія казала йому перед смертю: „Гляди, як помру не залиши мене тут“.

.В листі із 16-го січня 1908 року Жученко згадує, що іздин до Петербургу і там ходив до Логоцького та Софії Русової. Нагадував їм, що 28-го січня буде півроку від дня смерті М. Вовчка. Софія Русова обіцяла поставити питання про відсвяткування в Українському Клубі.

У листі з 13-го лютого 1908 року Жученко пише про копію листа Марії до Пантелеєєва, де він нападав на Куліша. Марія захищала Куліша. Згадує знову про Єшовську, що вона стара і немічна. З нею треба би особисто поговорити про суперечку щодо двомовності Марії. Пише про вечір в Українському Клубі, дякує Доманицькому за реферат. Йому було дуже тяжко слухати про те як Марія Вовчок присвоїла собі чужі твори, тоб то праці Опанаса як про те писала київська преса. Про життя Марії доповів тоді Богдан. Софія Русова згадала про зустріч із Марією Вовчок у Петербурзі в 70-х роках. Русова представила Марію Вовчок як борця проти кріпаччини поруч із Тургенєвим і Шевченком.

15-го лютого 1908 року

Жученко повідомляє Доманицького, що вислав листа в обороні Куліша до „Русских Ведомостей”, які Марко Вовчок передплачувала до кінця життя. З Марією Жученко говорив про Куліша нераз. Вона осуджувала Куліша за залишання до неї, бо Куліш одружений чоловіком. Одного разу Марія щось таке сказала про Куліша, що Жученко той вираз передав тільки кралками. Звертає увагу на те як то шляхотно захищати на віть ворожу людину від несправедливості. Після того настала довша перерва в листуванні, бо Жученко був занятий іншим — задумав одружитись із жінкою дуже близькою Марії Вовчок, на руках якої і померла письменниця, але в листах до Доманицького її імені не згадав.

Жученко надіслав Доманицькому два примірники журналу „Союз Женщин”, в якому друкувалась біографія Марії, написана Богданом. Згадує журнал „Путь”, де мала бути стаття Богдана і „Русские Ведомости” із статтею з приводу смерті Марії. Радиться про намір заповісти маєток, де жила і померла Марія, якісь українській інституції, бо не знати чи після його смерті будуть там жити „мої наслідники — Богдан і Борис”. Він сумнівається, бо сини живуть у Петербурзі і в них зовсім інший стиль життя. Жученко чус себе зобов'язаним перед Україною — „не чужої і мені” і хоче передати спадщину українцям. Мав також гарну ідею, щоб до Нальчику приїздили для відпочинку особи, які мають безпосереднє відношення до „української пишучої братії”.

Спогади Ганни Барвінок Жученко характеризує як „бабські подлі розказні і натяки”. Про характер Марії пише: „Жінка родинного успосіблення, високої моральної чистоти, сувора перш всього до самої себе, а потім вже до інших. Опанаса, якого так оспіувала Ганна Барвінок, Доманицький вважав нервовим, дріб'язковим, підозріливим. Таким, що з ним не можна жити. Характер Опанаса був причиною розпаду подружжя. Відносини із Тургеневим Жученко вважав дружніми. Найкрайніше до Марії відносився Шевченко і Гетцель — по батьківські та безкорисно. Твердження Кулішевої про те, що в Парижі Богдан заробляв продавцем газет називав чистою брехнею. Мати виховала Богдана хорошою чесною людиною, „носієм правди на землі”. Таким Жученко знов Богдана більше тридцяти років. Марія казала Жученкові, що Богдан жувавістю вдачі, чутливістю і добротою дуже нагадував батька. Жученко найбільше обурювався твердженням Кулішевої про те, що Опанас врятував Марію, дав їй ім'я. Від чого, мовляв, врятував і яке ім'я дав?

22-го грудня 1909 року

Жученко повідомляє Доманицького, що дістав від нього примірник часопису „Діло” із статтею про Марка Вовчка. Пише, що обов’язково дістане для себе те число, якщо редакція йому не вишло сама. Сам Жученко передплачував „Русські Ведомості” і кілька журналів, а український часопис купував тільки тоді, як була потреба. Жученко і Богдан Маркович комунікувались з українцями тільки в справі уstanовання пам’яті М. Вовчка, а росіянни тоді про це взагалі не думали.

Жученко прикупив ділянку землі коло садиби в Нальчику. Тоді вже вияснилась справа із передачею ділянки „Просвіті”. Жученко, порадившись із жінкою, вирішив прикуплену ділянку записати „блізьким серцем і спорідненим із Марією Александровною Богданові і Борисові, щоб вони могли там жити тай нагадувати своїм дітям про бабку, якої вони не бачили. Невідомо чому Жученко, згадуючи про Бориса, ніколи не називає його прізвища і взагалі про нього нічого докладно не пише. Писав як і про Богдана „блізьким по серцю”.

В листуванні також ніколи не згадано де і коли народився Борис. Зворушений щирим зацікавленням регабілітації Марка Вовчка як автора Народних оповідань, Жученко вирішив передплатити газету „Село”, де була стаття М. Шаповало про М. Вовчка. Причини Жученко пояснює так: „что бы не забывать языка, да можно будет давать кое кому для чтения”. Богдан також зовсім не цікавився українською справою, але якщо в українській пресі появлялося щось про маму, вишукував і збирав. У своїх розшуках навіть „хлопотал через малоросов”. Не вселила Марія синові якоїсь нежоті до українства, але і не подбала посіяти зернятка симпатії. Від української ідеї вона відійшла давно, не усвідомивши її rozумom.

В оточенні, де жила Марія після періоду письменницької діяльності, вона не маніфестувалась як письменниця і її лікар Сорочинський не знав хто вона така, хоч Марія говорила з ним досить на ріжкі теми і цікавилася життям держави та взагалі політичними подіями. Цей лікар описав письменницю як жінку атлетичної будови із добре збереженим тілом, яке виглядало на п’ятдесят років.

В листі з 31-го травня 1909 року Жученко дякує Доманицькому за статтю в „Раді”, яка була відповідю на спомини Ганни Барвінок. „Собі на сором я погано володію рідною літературною мовою, а тому при першому читанні не зрозумів одразу значення деяких місць”.

До нападів Марія ставилась взагалі спокійно. Про лист Олени Пчілки до Огоновского вона, на щастя, не знала. Справді на щастя, бо там Олена Пчілка обзвивала Марію карапкою.

З ЛИСТІВ МАКАРОВА ДО М. ВОВЧОК

3-го листопада 1859 року з Петербургу

Макаров тоді був у Петербурзі три тижні і дістав листа від Марії. Він вже був заангажований у її справи. Перший лист був із посилкою 400 рублів, з яких певно прийдеться багато втратити при переводі грошей на іншу валюту. Тоді були труднощі із пересиланням грошей. Банк Шігліца відмовився від справи і переказ грошей за кордон ще утруднився. Лазаревський все зробив для Сокольницького, просив губернатора, про що Макаров тоді не знав. Пише також, що мати Марії Іздила до Орла і просила губернатора, а той обіцяв. Вийшла затримка і непорозуміння із „малоросійським журналом” між Кулішем, Симоновим і Білозерським. Макаров жалкує, що люди, які йдуть до одної мети, не можуть найти спільної мови і жалує Каменецького. Він чесний і не так винен, як здається. Марії треба приїхати до Росії, бо „без вас даже невозможно весті ваші дела”. Одні заняті, а решта для неї нічого зробити не може, а я, котрий брался бить для Вас всем, отказиваюсь от своєго обещанія і предлагаю Вам одно ето несколько денег, еслі Вам встретітесь в етом надобность. Что меня касается, то мне без Вас скучно. Всё это время я ілі писал Вам, ілі знал, что скоро увіжу Вас. Теперь же нічего о Вас не знаю і ні на что не могу надеятся". Згадує, що сходяться у сестри і читають її твори.

Підписано Ваш...

14-го січня 1860 року

Давно одержав її прекрасний лист і ось аж тепер відповідає. Йому страшно до неї писати. „Боюсь, что Вы уже позабыли... что когда то меня знали". Повідомляє про свою недугу і намір іхати закордон і про те, що поїде туди, де була вона в той час. Згадує про частіші відвідини Куліша і цікаві розмови про діло. Бачить Тургенєва і той залишки говорить про Марію. Всім дуже неприємно, що вона позбавила їх свого товариства і залишилась закордоном. Марії мають вислати 250 рублів і Макаров питав про її матер'яльний стан: „Не нуждаешься ли Вы? Отчего этот вопрос кажется Вам всегда таким щекотливим? Вы нічого никогда не можете ответить просто. Коли нуждаешься то так би и сказалі. Кажется вещь обыкновенная, не диковинная".

Пісемський читав свою річ „Горкая судьбина” дуже артистично і обіцяв один примірник для Марії. Пише про Шевчен-

ка, що він правдоподібно закоханий і дуже іритується. „Про Вас же Шевченко вспомінаєт всегда з самой нежної любовью і хочет получіть Ваш портрет”.

Про лист, який йому написала Марія, висловлюється дуже похвально і навіть не знає як висловити своє почуття, як „могло сколько нібудь виразіть чувства душі моїй, которым на-всегда останеться верен іскреннє преданий Вам”.

29-го січня 1860 року з Петербургу

Це лист з грішми — 250 рублів, про які була мова. Гроши від Краєвського і Білозерського за „Інститутку”. При побаченні Марія має нагадати йому якої думки про неї Пісемський і чого від неї сподівається. Куліш дістав дозвіл на журнал „Хата”.

У тому листі Макаров також кланяється Опанасові і Богданові.

Лист писано з Берліну, від 6/18 травня 1860 року, де Макаров був разом із Аненковим. Макаров пише, що Аненков прекрасна людина і коли Марія пізнає його близче то він і їй сподобається: „У него сільнос желаніс увідеть Вас”. Аненков передасть Марії 100 рублів золотом, які для неї переслав Білозерський. Але в дійсності це гроши самого Макарова і він їх пропонує Марії, бо сам не потребує. А до того сам Макаров винен Білозерському то вони й порахуються. Повідомляє, що у Білозерського померла дитина і тому вийшла неточність із справами Марії. Жалкує, що вона не пише і що „еслі би я по-лучіл от Вас хоть ізредка ізвестіє, ето било би... бльшою отра-дою”. Макарова тоді лікували і він мусів сидти у себе в по-мешканні п'ять тижнів. По тому карантині Макаров обіцяє обов'язково поїхати і побачитись із Марією де б вона тоді не була. Радить, щоб Марія прочитала в „Колоколі” її оборону Герценом від нападів „Бібліотеки для Чтення”.

23-го червня 1860 року, Аахен

Макаров журиється чому нема листів від Марії, чи, бува, не занедужала. А як так, то нехай пошле телеграму, тоді він зробить дурницю і приде. До Лондону не приде, а чому то скаже колись пізніше. При тому така фраза: „Когда нібудь, может бить, ілі лучшє сказать наверное, Ви такі заставіте меня про-говорітесь”. Розчулено оповідає, що в його кімнаті висіла півдня сукня Марії, яку він вже до неї послав. „Какое славное пластье... мнє нікак не хотелось с нім разставатся... нічто так не на-

помінаст женщину, как ся платья. Особинно это платье напоминает мне Вас несмотря на то, что я Вас никогда в нем не видел". При зустрічі „скажу все, а писать не могу”.

„Целую Ваші руки міліон раз. Когда то в самом дсле прійдеться мене цлововать іх”.

24-го червня 1860 року, Аахен

Макаров пересилає Марії вислані на його ім'я Андрієм Марковичем на доручення Білозерського 125 талярів. Аненков виїхав до Лондону і, що він здогадується, чому Аненков не залишився в Швальбаху. Аненков „... запісі Вашей не захотел отдать, а говоріт, что сохраніт сюю у себя. Он Вам кланяется. Макаров сквильзований, бо Марія писала, що дуже хвора і він майже в паніці. „Не мучьте меня слішком долго. Напишіте що чо нібудь. Умоляю Вас”. (Аненков також підпав під чарі Марії і Макаров мучиться).

25-го червня 1860 року, Аахен

Макаров тоді там був із зятем Карташевським. Той хворий і тому Макаров не може поїхати на побачення „... а то вместо этого пісъма я бы сам уже полетел в Швальбах”. Ще немас листа від Білозерського і тому не знає як той приняв „моё вмешательство в Ваші с ним дела і решеніе по этому может зависеть только от Вас одніх”. Не радить Марії ради того приїхати до Аахену і побоюється щоб із непорозуміння не виникли помилкові рішення. „Неужелі я должен сказать прі етом, что я бил бы щасливейшим человеком, если бувідел Вас ...”

5/17 серпня 1860 року

Пише про лист від Тургенєва. Дещо цитує з того листа: „Марія Александровна больна, без денег і тоже не едет — словом не хорошо. Не пріедете лі Ви і не прівезьоте лі сюю?.. Скажітс Марії Ал., что сїй только нужно похлопотать о том, что би сюда пріехать, а об остальном сїй заботітся нечего”. Далі кілька думок про жіночу логіку. Макаров навіть пропонував перевести Марію до Англії на свій рахунок. (Так переживали старші панове, а Марія мала свої наміри і пляни. Переживала кризу-вертатись чи ні і переважило те друге).

Лист Климовича до Марії Вовчок

25-го травня 1862 року.

„... Весь молодий мир почувас сильно і узняв ясно потребу одного письменного малоруського язика і то такого,

який образують на Україні. Усі хотять тепер . . . познайомитись з українською літературою . . . учитись найпильніше тієї мови і приймати її безусловно в письмі, товариськім розговорі . . . становити один тісний союз народний, одну самостійну народну словесність з нашими зазбручевими братами”.

З ЛИСТИВ ГЕРЦЕНА ДО МАРИ ВОВЧОК

Тургенев послав Герценові — „Народні оповідання” Марка Вовчка. Отримав їх Герцен 1859 року і вже тоді писав до М. Райхеля: „Марка Вовчка хочу бачити. Її книжка така незрівняна річ, що я не тільки собі, але на голос читав Таті (дочці) і навіть радив перекласти твір на англійську мову”.

В одному із своїх листів він писав: „Я дуже нею задоволений, вона займе славне місце в нашій літературі”.

Після зустрічі з письменницею в Остенде, куди Марія для того спеціально приїхала, Герцен писав: „З якою радістю, з якою російською теплотою вона нас зустріла . . . це подивутідне! Вона дуже хороша жінка”.

Яким літературним критиком був Герцен показує його лист до сина в Берні, де тоді була на відвідинах Марко Вовчок: „Скажи їй, що її „Червоний король” геніальна річ”. В тому романі, що його написано російською мовою, нічого геніального не було. Це дуже посередній твір.

В житті Марка Вовчка цей незвичайний на свою добу діяч відіграв ролю доброго отікуна. Його позитивне відношення до її творчості підбадьорувало письменницю, додавало їй певності та віри у свої сили. Однаке вона була ще замолода, щоб повністю таке зрозуміти. Коли Герцен написав похвальну статтю про неї, а вона навіть не потурбувалась йому подякувати. Він скаржився на те у своєму листі до неї з червня 1859 року: „. . . Як же ви мені ні слова, ні рядка про мою статтю, яку я писав тільки для того, щоб запалити вам фіміям підлабузнюванням . . . За те посилю вам її ще раз”.

Хваличи повість „Червоний король”, Герцен аж розплівався від розчулення: „. . . Так витончена краса, що я заочно цілу вашу руку”.

Саме тоді Герцен писав свої „Минуле і думи” і йому дуже хотілось прочитати щось із написаного Марії. Він писав до Англії про такий свій намір, відзначаючи її як бажаного слухача. „Мені дуже рідко хочеться комусь читати те, що прочитаю вам”. І знову, сподіваючись її бачити на острові Вагі, Герцен пише про таке бажання читати їй і то на самоті в її кімнаті, чи в полі. „Я би йшов морським берегом, це смішне, але обов’язково віч-на-віч, тоді я не буду як звичайно дуріти, можу

бути сумним, якщо сумно буде і розваги вам не буде. Я сподіваюсь вашого щирого суду, чесного. Ви, як жінка, повинні мені сказати як щось вас вразить”.

24 серпня Герцен поїхав до Лондону і там два дні ждав на Марію. Він трівожиться і пише: „Де ж ви? Чи здорові?”. Марія виїхала до чоловіка до Німеччини. Там вона захворіла і Герцен турбувався. Пише, що говорив із доктором Девілем після її від'їду і той сказав, що недуга чисто нервова, а тому більш надокучлива як небезпечна. При тому Герцен передає привіт чоловікові Марії „вашему козачку”. Марія тоді багато їздila і листи Герцена нераз повертали назад. В жовтні, завдяки листам Герцена, можна виявити Марію в Бельгії. Герцен пише їй туди, дякує за приняття і знову передає привіт Опанасові. Видно, що говорив з ним багато, бо наказує передати привіт: „Стисніть від мене руку вашому мужеві. Я йому дуже зобов'язаний за його зауваги про народну мову”.

В листі з 5-го листопада Герцен дивується, що подружжя Марковичів ще у Дрездені і думає, що на батьківщині їм буде б спокійніше. Але Марія тоді вже „хворіла” на любов до Александра Пассека, сина Тетяни Пассек, родички Герцена, на ім'я якої той вислав „Колокол” і від них журнал брала Марія.

Герцен ще питався як воно буде для неї чи добре висилати „Колокол” на її ім'я. В тому листі Герцен знову згадує про Богдана: „А ти, Богдане, пам'ятавши страшного москаля, який все казав тобі: „Не канюч, не вередуй!” Ото ж поклонись від нього своєму татові!”

Степан Єшовський до Марії Вовчок

Листи Єшовського до Марії Вовчок дружні, безпосередні, виказують щиру симпатію. Були якісь стільні зацікавлення, обов'язкивались археологією. Марія висилала Єшовському ріжні об'єкти, розписувалася про них, а Єшовський того мало потребував, бо сам знав більше. Він просив людської уваги. Між іншим радив Марії заняться репортажем, бо то легше. Її репортажі з Парижу, друковані в „Петербузьких Ведомостях” він читав і вони йому подобалися. В листі з 27-го лютого 1864 року до Марії Єшовський питав де її шукати в Петербурзі, куди вона мала приїхати, але не приїхала. Про ту поїздку Єшовський пише 17-го червня 1864 року. Він тоді жив в Аахені, просив заїхати до нього таким жалісним тоном: „Згадайте, що тут живе бідний каліка, який вас любить, так як він небагатьох любить і якому найкращою втіхою було би поговорити з вами”.

В одному з листів Єшовський пише Марії, що він радіє тим як її обдурили з грішми і вона тому ще не виїхала. Тому

його лист ще застане її в Парижі. Він не бачив її впродовж більше як трьох років і прагне поговорити з нею, зокрема про події в Польщі, згадує її добру польську мову і те, що вона жила „в центрі польської історії в саму гарячу пору”.

Марія дійсно іздила до Польщі і видно виконувала якесь завдання. Єшовський як поляк цікавився подіями, а Марія дуже також переймалась ними з одного боку із широї симпатії, а з другого мала нахил до пригод.

ШЕРЕХРЕСТЯ ДВОХ ШЛЯХІВ МАРКО ВОВЧОК — ДЖОРДЖ ЕЛПОТ

Жінка почала входити в літературу під впливом романтизму. Цей рух відкрив для жінки нові можливості, дав змогу їй відвагу вийти за межі установлені віддавна суспільним ладом. До того їй було приділено лише місце в родині. Коли жінка мала талант, то вона могла його проявити в дуже обмеженому колі своєї кляси. Музика, спів, малярство, писання мемуарів, — все це було для жінок вищої верстви. Артистичний талант також міг проявлятись тільки у домашніх театрах. Її творчість не підпадала широкій критиці і треба було геніяльних здібностей, щоб вирватись за вузькі межі. Історично ще зовсім недавно дівчина з доброї родини не могла думати про сценічну кар'єру й артистки для публічних театрів виходили із верстви так званого „півсвіту” й доступу в товариство не мали. Вони були дуже в моді, мали успіх у чоловіків, за ними волочились, їх брали на утримання, часом закладали побічні родини, а інакше це були парії. Інтелігентні аристократки мали ще змогу виявитись у салонах, як провідниці їх і учасниці. Салони були доброю школою для вироблення суспільних діячок, але вони ще довго лишались тільки потенційно такими.

В салонах збігались нитки політичного життя, дискутувались естетичні й моральні питання, література, мистецтво всі родів, вироблявся смак, демонструвались моди. Там найгостріше відчувався живчик сучасності. Однак і в салонах ще була певна зв'язаність — жінка більше обережно мусила виступати як чоловік, бо їй було більш пристойно мовчати, слухати й скеровувати вправно конверзацію для зрівноваження, щоб салон тримався на рівні. В світло історії таким чином могли попадати тільки окремі визначні одиниці, за сприятливих умов, або такі, які уміли об'єднуватись.

З інтелектуалками, обдарованими до того літературним хистом, треба було числитись, бо вони в добі до зав'язків ідей еманципації були аристократки. Підозра й недовір'я до них все ж існували скрито, але у випадках близкучих самі чоловіки

підпадали під очарування сили інтелекту чи мистецького таланту, де зовнішність уже втрачала свою домінанчу роль у підході до оцінки жінки. Були це одиночки свого часу, і коли вони не мали чесноти особливої скромності, то відношення все було подвійне — адорація зміщана з досадністю, часто нехіть, а часом і ненависть. „Війна” пані Сталь з Наполеоном тягнулась ціле його життя й перемоги славна ексцентричка не здобула, хоч вона ІІ, всупереч прийнятому погляду, дуже хотіла.

Пані Сталь і Жорж Занд були письменницями й тільки письменницями в першу чергу, відважними до безоглядності в розкриванню не тільки почування герой, а й своїх власників, були революційними борцями проти упередженень, які зв'язували волю жінки й закривали шлях до щастя, як вона його розуміла. Жорж Занд стала ідеалом багатьох передових жінок у цілій Європі, прикладом відваги, підбадьоруванням у бунті проти упередженень. Це власне перший період її творчості, де своїх героїв вона наділювала власним еротизмом, пристрасною снагою доп'ясти ідеалу любові, хоч би для того треба було кидатись у обійми не одного героя.

Відвага до виступу на літературній ниві й можливість до цього прийшли в наслідок стихійного руху, який захопив цілу Європу, а саме — романтизму. За розвитку його в роках 1840-1860 монополія авторства вислизнулась із рук аристократок. Настав загальний здвиг і в літературу ввійшла жінка середньої верстви. Письменниці висипали наче гриби після літнього теплого дощу — великі, менші й зовсім маленькі горячково поспішали утвердити друкованим словом свої наболілі почування, виявити несправедливості й образи, спричинені закостенілим суспільним ладом. Однак упередження існували ще й остріх у жінок перед ними також. Жінка автор побоювалась критики чоловіків у тій добі, коли критика набрала сили, впливу й часто не церемонилася із авторами. Аристократки її не боялись, до того у них була певність і опертя в своїй клясі. На російських просторах, в безпеці середовища творила графиня Раєвська, Євгенія Тур (графіня Саліс де Турнемір), також вибираючи собі псевдонім, не закривалась чоловічим іменем. З інших причин виступали під власними іменами українські перші письменниці. На Україні до жінки було інакше ставлення, поки не наплило з Москвою оте, що пізніше спонукало жінок письменниць прибирати чоловічі псевдоніми. Марта Писаревська виступала під своїм власним прізвищем, так само Олександра Псьоль, а Стефанія Лобода прибрала жіноче псевдо Кропивна.

Приклад чоловічого псевдо, парадоксально, ужила така відважна жінка, як Жорж Занд. Сталось це на початках творчості, коли вона тільки розправляла крила до лету й під впливом романтичних категорій. Перший свій твір Жорж Занд

писала у співпраці з коханцем Жюлем Сандо й так витворився псевдонім спільноти, а потім залишилось. Взагалі, у творенні кожного псевдоніму визначних письменниць все грав ролю чоловік. Джордж Еліот створила свій псевдонім спільно із Джорджем Лівісом, своїм чоловіком, щоб заховатись від небезпеки критики її не тільки як письменниці, а як письменниці жінки, затяженої порушенням приписової моралі доби. Псевдо Марка Вовчка постало за якихось комбінацій Опанаса Марковича — мотиви також мімікрія. Жорж Занд до суспільства пізніше ставилася згори й порушувала його кодекси безоглядно, а псевдо залишилось. Авторство Маріяни Івен було незадовго розкрито, але вона на все залишилася Джордж Еліот так само, як Марія Маркович Залишилась Марко Вовчок. До всіх письменниць псевдо пристали й отожнились з її творчістю, а власні імена втратили колір і стали потрібними тільки для дослідників їх біографій. Тут уже сковатьсь не можна. Хоч не хоч — розкопають, так само, як і їх обсисте життя у всіх деталях дійсних, а часто виснованих дослідниками з посилок і самим об'єктом дослідів невідомих.

Жорж Занд своїм псевдонімом, творчістю, любовними пригодами належить до своєї батьківщини в своїй добі, своїм бунтом проти суспільства до Європи в цілому, а тематикою із селянином геросм до також міжнародної групи демократів революціонерів, які стали до праці виведення селянина з п'ятьма невідомостями як людини зо всіма людськими властивостями в основі тими самими, що у представників вищих верств.

Як бунтарка проти упереджень, які зв'язували жінку й босець за свободу в улаштуванні свого життя самою жінкою, Жорж Занд стала ідеалом для Джордж Еліот і Марка Вовчка, але не прикладом для наподоблювання у власному життю чи творчості. Вони так само, як Жорж Занд, належали до своїх країн, які були глибоко відмінні. Процеси вже перейдені у Франції до Англії і Росії відгомінами, сковзались по поверхні суспільства, зачеплюючи тільки тоненьку верству його. Ні Джордж Еліот, ні Марко Вовчок не хотіли добиватись еманципації жінки, доводячи власним прикладом вільного життя, що прийняті кодекси моралі в їх очах не мають зобов'язуючого значення, що порушувати їх треба й можна й числитись із думкою суспільства не варто. Теорія одно, а практика інше. Ні Джордж Еліот ні Марко Вовчок не мали шаленої відваги пристрастної француженки й психіка їх була інакша. Джордж Еліот була типова англійка, легалістка, вихована в строгій протестантській моралі, де питання еротики не трактувалось окремо від інституції подружжя з метою створення основної клітини його — родини.

Ті, яких вразила фатальна любов, що вела до пориву моральних заборон, були карані остракізмом і щастя їх було гір-

ке, затросне. У письменниці до того доходило ще питання ставлення критики до автора правопорушниці, а також читачів. Треба було бути готовими до ударів згори й знизу. В Англії, в добі, на яку припадає життя й творчість Джордж Еліот, суспільна думка була особливо міцно зарганізована під гаслом непорушності моральних кодексів подружнього стану. Інституція вважалась навіки нерозривним зв'язком осіб, без уваги на які будь обставини. Розводу не було й лише в дуже рідких маркантих випадках справа приходила перед Парламент. Навіть безумство одної сторони не давало волі другій і тільки аж у 1857 році була признана причиною для розводу облишеність.

Королева Вікторія (народилася 1818 р., вступила на трон 1837) була синтезою твердої моралі середньої верстви, сама особисто синтезою подружньої вірності, не тільки до гроба, але і потім. Вікторія була проти повторного одруження вдів. Панування її було ліберальне, була свобода думки й слова, населення не було сковане страхом і з приемністю у своїй масі корилось правилам моралі, які сама королева зразково реpreзентувала. Сама Вікторія, не будучи близкуючою, мала здоровий розум, і ніколи не забувала, що вона королева, знала, що те, що діється у Франції є загрозливе й для неї, ніяк не захоплювалась голосними гаслами й була за еволюційний поступ, а тому переслідувані у Франції королі знаходили в її державі притулок та її особисте співчуття і допомогу. Але з Франції перебігало багато таких, які були ідеально ліві, а тільки не погадали з іншими лівими через якісні ідеологічні скрупули, чи програли в боротьбі за владу. Вони заносили революційні ідеї до Англії, пропагували їх, знаходили послух, підтримку. Багато культурних передових сил Англії працювало для поширення революційних гасел у своїй країні, де їм вигідно, вільно жилося. Були такі, що навіть своє особисте життя будували на основах засади вільної любові, терпіли, мучились і навіть передчасно гинули в боротьбі. А були такі, що тільки проповідували, а в своїм життю міцно тримались у приписаних рамцях, а коли складалось так, що за наказом долі приходилось з них виломлюватись, терпіли муки й хотіли за всяку ціну направити, легалізувати.

Так склалось життя великого вченого й борця за жіночу еманципацію, автора книжки „Підпорядкування жінки“ Джана Стюарта Мілля. Велика любов звела його з одруженою жінкою, суспільство не прийняло пари й вона відійшла, замкнулась, а коли помер чоловік Гаріет Тейлор, підстаркувата пара побігла вінчатись, без огляду на те, що за їх прикладом пішли молоді пари принципово й терпіли, так би мовити за ідею, якій сам її пропагатор зрадив.

Джордж Еліот і Марко Вовчок були у тім відношенні дуже послідовні й чесні — вони ніколи не пропагували у своїх тво-

рах того, що приносить жінці терпіння від конфлікту з суспільством, а коли злослива доля підсунула їм ситуації, де вони самі мусили порушити приписову мораль, вони мучились і прагли ввести своє життя в рамці легальності за всяку ціну.

Джордж Еліот, живучи в добре організованій країні, де своєю працею вона зрештою дійшла не тільки великої слави, але й матеріального добробуту за любки прислухалась до ідей, які нуртували у Франції її прагла, щоб вони прийнялися у її країні. Однак прямо у своїй творчості чи у публіцистиці вона з тим не виступала, як то робили діячі еманципації жінки чи ліберали тодішньої доби. У конфлікт із суспільством Джордж Еліот попала тільки за ухил від конвенційної моралі через побудову свого особистого життя, а все ж вона ненавиділа інституцію королів, хоч від англійського двора зрештою з приемністю приймала признання. Королів вона якось, можна сказати, іраціонально ненавиділа. Бо чого, беручи на розум, їй було поторджувати Луї Філіпом Орлеаном, який сам був подивгідним конгломератом короля з комуністом, або тим більше Наполеона III-го, видвигнутого народом у найширішім значенні того слова, короля, який сам себе називав соціалістом, який мав ідею з'єднати гасла революції з ідеєю цезаризму. Все королівське кодло, на думку Джордж Еліот, треба було б тримати в спеціальніх шпиталях чи у звіринцях.

Наполеон III-й взагалі мав „щасть” тішитись ненавистю людей, яким ніяк не ставав поперек дороги, і в основі був у згоді з їм гуманітарними ідеями. Жорж Занд його ненавиділа й погорджувала ним. Але це зрозуміло хоч тому, що вона була француженка й завзята республіканка. А чому ненавиділи Наполеона російські емігранти, які проживали у Франції, користуючись її гостинністю, працювали там і не терпіли жадних утисків? А вони ненавиділи його всі згідно від скрайніх лівих до лібералів. Ліберал Тургенев, з роду пан, великий землевласник не зносив Наполеона IV-го і, можливо, у тім була певна частина впливу Поліни Віардо, яка була завзятою противницею цезарянського ідеалу Наполеона і взагалі особою ненависною й безкомпромісовою.

Ше найбільш зрозуміла нехіть до авторитативних режимів у Марка Вовчка. Й життя пройшло в ранній молодості за панування царя Миколи I-го, де все було зв'язане страхом висловити саму невинну критку, чи загальну думку про поступ у світі, а творче життя письменниці пройшло за влади царя Олександра II-го (1855-1891). Ця доба також після ласкавого усміху, звільнення селян від кріпацтва, показала інше своє обличчя, скривлене гримасою безпорадності опанувати ситуацію й страху перед звільненими селянами. Коло семи років життя Марка Вовчка пройшло у Франції і там за нею слідкувало око царської охорони й, може, до певної міри затримало

її виїзд на батьківщину. Вона мала підстави ненавидіти, але не було у неї такої гостроти, і на королів дивилася вона якось більше по людяному й не хотіла їх оселити в звіринці, тільки усунути безкровно.

Так, коли був якийсь намір убити сина Наполеона III-го, вона писала чоловікові, що хотіли убити молодого Наполеончика, що вона сама дитини не бачила, але Богдан бачив, і що це гарний хлопчик. Сама мати, задивлена у свого милого Богдана, вона по-жіночому підійшла . . .

Перші твори Жорж Занд випливали з власної наелектризованої пристрастями істоти, і вона їх насичувала тією пристрастю, і аж пізніше звернулась до тематики,героем якої вивела селянина, як людину рівну своїми почуваннями і бажаннями щастя, до людини інших кляс.

Марко Вовчок себе одразу залишила в стороні — вона мала тоді своє особисте упорядковане життя як дружини й матері й всю свою увагу звернула на людину, упослідженну в суспільнстві, побудованім на основі рабовласництва. Вона прониклась симпатією й стівчуттям до жінки кріпачки, любовно взяла її за руку, вивела на сцену й дала їй слово. І це слово до глибини душі зворушило кращих людей доби, викликало моральний здвиг високої вартості. Її перші твори дихали ненавистю, бунтом, вони з глибини змучених сердец кликали на допомогу, благали, мобілізували думку в напрямку активізації наполягань щодо реформи. Як правило, поставила собі Марко Вовчок бути у своїх писаннях правдивою, зображувати ідейне життя як воно є, не вводячи інтригуючого пригодницького елементу й тим вона відповідала вимогам частини суспільства, яке гуртувалось коло поступових гасел, що їх кидали провідники демократично-революційних груп, і які чимдалі втягали широкі кола, набирали більше популярності й вибухової сили, а разом із тим нетерпимости до інакше думаючих. І вона свою натурою відповідала настроям тих груп, які пробивались уперед, із відвагою і безцеремонністю пионерів, та почали диктувати гасла, які здійснювались пізніше їх послідовниками за революції.

Було тоді ризиковано до небезпечності обосновувати якісь теорії на релігійних підставах у виступах перед студентством і того остерігались професори, щоб ім не причепили погрідилового означення „ретроградів”, противників поступу, ненависників народу.

Марко Вовчок відповідала своєю натурою й переконанням моді, вона не була релігійна, хоч не була гостро ворожа. Було принято її сквалено настановлення до вищих верств суспільства, як взагалі їй цілому нездатної на щось позитивне, на чини, на нічого, крім неплідних балашок про поліпшення стану народних мас. Такий погляд застосовувався не тільки до консер-

вативної частини вищої кляси, а й до ліберальної. Марко Вовчок відповідала вповні й тому. Типи панів доброї волі в її творах нещадно скритиковані, як слабодухи й балакуни, завше готові перекинутись на сторону еволюційної тактики. Була ідеалом жінка, яка усамостійнюється, находить пристосування своїх сил і здібностей у праці для народу, стає економічно незалежною, а в подружжі найперше шукає справжньої любові й обопільного розуміння. Марко Вовчок всією силою своєї незалежності вдачі була за те й власним прикладом намагалась довести можливість такого. Так і склалось її життя, що інакше не можна було. Перший досвід із подружжям економічно був фіаском, хоч можна було сподіватись іншого. І так воно пішло далі в подібному стилі. В писаннях Марка Вовчка проводиться ідея звільнення пригнічених верств суспільства взагалі, а потім ідея звільнення жінки від пут упереджень з правом розпоряджуватись своїм життям згідно з її бажаннями й переконаннями. Вона отже письменниця громадського типу. Особисті долі у неї пов'язуються у пляні суспільному.

В Англії тієї доби також відчували потреби реформ, і їх проводили поступово. Були тяжкі соціальні несправедливості, — злідні в робітничих верстах, але не було кріпацтва й ніхто не толпав людської гідності в такий спосіб, як у царській Росії. Королева Вікторія і принц Альберт були людяні, Гладстон ціле своє життя боровся за реформи й провадив їх наполегливо. Джордж Еліот і її кола поступовців бачили це, тому їх революційність не набирала такої гостроти, вони більше теоретизували, писали більш солідно, думали глибше, часом дивачили, але не попадали в істерiku, що на порядку було тоді в Росії.

Пристрасність критиків в Росії доходила до непристойності, до пожирання інако думаючого. Критиків письменники бояться, критика може чутливого письменника забити й благо тим, які уміють уникати пристрасної критики. Марко Вовчок була в середовиці однаково думаючих, які були тоді дуже воївничі й безоглядні. Тому вона уникла ядовитого пера Н. Добролюбова, мала одобрення гострого, як ніж, Писарєва, її прийняв нещасний Салтиков-Щедрін. Вона все уміла обійти гострі кути. Її ніколи не обвинуватили в мазепинстві ані в сепаратизмі. Вона виступила, як письменниця українська (в тодішній термінології — малоросійська), але дуже скоро перестановилася на общеросійську платформу, не стала письменницею московською, але общеросійською, що було дуже дотідно тоді, бо самі завзяті революціонери московські ніколи не притускали думки відділення України, і досі критки совєтські перегукуються з Добролюбовим, оцінюючи Марка Вовчка — як речника братньої спільноти.

Так само й з Джордж Еліот — у своїх писаннях вона обхо-

дила гострі кути, але й по суті вона була більш письменницею незалежно від рухів доби, думала глибше, і односпрямовано, як типова англійка, в той час як думання Марка Вовчка було конгломератним, вислідом кухні російського котла. Як географічне положення ІІ рідної Орловщини, де зустрічалась Північ із Півднем, витворюючи свій психологічний тип в людині, так в писаннях Марка Вовчка змішуються два розуміння тих світів, і її герой другого й третього періодів творчості є вже гібридами з українством. Твори тих періодів, особливо третього (по повороті з Франції) не мають нічого, крім поверхового нальоту, нічого спільногого. Вони в основі безкорінні.

Марко Вовчок і Джордж Еліот мали постанову писати тільки правду, отже були реалістами. Це не значить, що вони своїх герой не могли дещо прикрашувати. Марко Вовчок у своїх народніх оповіданнях безумовно не тільки вибирає ідеальні зразки, але також їх ідеалізує. У своїх більших творах, геройні їх, коли вони позитивні, є занадто взнеслі, особливо, коли йдеться про автобіографічні романи. У обох письменниць гостро розмежоване добро й зло, герої стоять по обох боках дерева, добра й зла. Типи жінок, які вибирає Джордж Еліот є сильні, чисті характери, послідовні, витримані. Так само хоче Марко Вовчок, але у неї все не так виходить, бо вона дозволяє часто, може мимоволі, індивідуальне забарвлення геройнь своїми особистими якостями, які ставить дуже високо й не обмежує себе в підкресленні їх.

Із прибраним чоловічих псевдонімів у обох письменниць першим мотивом був страх перед критикою. Марія Маркович була ще дуже молода, звикла бути в тіні за побуту у тітки, як бідна сирота, а тому побоювалась, не знаючи як приймуть її перші спроби. Опанас Маркович, мабуть, думав так само, і тому затаїв авторку, посилаючи її оповідання до Куліща. Коли оповідання були добре прийняті, то страху не було й Марко Вовчок не тайлась. Відкриття псевдоніму не принесло письменниці неприємностей. Навпаки, її слава тоді возсяла сліпучим світлом. А слава зажадала свої заплати. Вона фатально вплинула на взаємини між подружжям. Загальний, пристрасний Опанас почав зовсім втрачати рівновагу, замішався до всього Куліш, слава затуманила молоду голову письменниці, її потягнуло в світ і виїзд закордон став межею — подружжя було засуджено на руйну.

Інакше було з Джордж Еліот — у неї страх був сильний і обоснований, вона вже перед початком письм. кар'єри була поза межами суспільства й передбачала, що засуд може з її особи переноситись на її творчість. Тому вона зволікала як можливо і аж тоді, коли появиться якийсь добродій, що не перечив, коли його підозрівали в авторстві „Образків з життя провінційного духовенства”, треба було признатись видавцеві.

Були, крім того, люди, які здогадувались самі, що Джордж Еліот то власне та Маріяна Івенс, яка працювала у „Вестмінстер Ревю”, і між ними Карлейль. По відкриттю псевдоніма сталося власне так, як думала Маріяна, — опінія почала обертатись проти її творів, підносилися закиди про списування з наути, відгадувались особи. Це був удар болючий для письменниці, його тяжко було переживати. Треба було витримати, гартувати волю до праці для того, щоб здобути признання для себе, такої, як є із усім своїм добрим і недобрим. І з роками сталося так. Вартість творчості перемогла все, і сталося нарешті зворотне, — а власне позитиви творчості почали переносити на особу автора, як людини в напрямку змягчення суспільної опінії у відношенні до порушення конвенційної моралі...

Особисте життя Жорж Занд, Джордж Еліот і Марка Вовчка від початків має спільне тим, що воно одразу було поставлено на невідповідні тори, невиносими для іх натур і темпераментів. Жорж Занд була одружена з чоловіком на п'ятнадцять років старшим від неї, який вже все перепробував, всього зазнав і для недосвідченої дівчинки явився просто грубим насильником. Переживши потрясаючий досвід, вона, однак не примирилася. Вона повстала й почала рватись на волю. Відвага й гарячий темперамент, бурлива кров мішанки, ексцентричного аристократа й некультурної плебейки допомогли Аврорі відвоювати свободу. Жорж Занд не дуже переймалась суспільною опінією, яка вже була й так досить ослаблена революцією. Вона найменше з трьох славних героїнь терпіла й боліла своїми гріхами, а як терпіла, то наслідком своїх невдач і конфліктів у своєму любовнім життю вже по розході з чоловіком.

Марко Вовчок одружилася із власної волі й з ініціативою з її таки сторони. Вона втікала з дому, де жила на окраїчiku в ролі бідної сироти приживалки. Вибранець її був також на дванадцять років старший, не міг одразу стати товаришем, а зайнявскоріше позицію учителя-мораліста. Поривчаста натура Марковича, вибуховість, невитримка на праці, невміння пристосуватись до маленьких заробітків і зрештою заздрість, підточили подружжя, а розлука зруйнувала зовсім. Опанас залишився на Україні, Марія осіла в Парижі. Розколина відразу непомітна, почала ширитись і перетворилась у провалля. Всі намагання повернути Марію були невдалі. Опанас з туго опускався, потім закохався і зійшовся з іншою. Марія жила своїм життям і Опанасова зрада не видно, щоб її глибоко торкнулась. Навпаки, можна думати, що їй це було підходяще.

Але вона оцінилась у ролі провинниці, жінки, яка не хоче повернутись до чоловіка, живе сама закордоном, і не знати як там поводиться. Потягнулися за нею поговори її осуди. Вона кинула на родину сором її була засуджена нею. Маті її боліла,

а брати не хотіли з нею нічого мати. І сама Марія дуже переживала спочатку, а потім звикла. Вона нічого не хотіла від рідних, бо вони їй самі нічого не мали, сама ім не могла помогти в біді, бо ледве трималась економічно своїм трудом та вічно сиділа в боргах, однак була самостійна й ще утримувала Богдана, давала йому освіту в школі й сама вчила. Вона мала втіху у дитині...

Найтрудніше з трьох довелось Джордж Еліот. Слава її була найбільша й найтриваліша, але коштувала їй найдорожче. Вона властиво ніколи не могла упиватись славою беззастережно. Її найтяжче було зносити остракізм. Вона не могла, як Жорж Занд нехтувати опінією й не могла піддатись чи примиритись. Вона була, не без підстави переконана у своїй правоті. Вона не плекала коханців і вона не кидала чоловіка. В улаштуванні свого особистого життя вона не зробила нікому крихти шкоди, не принесла горя. А проте ціла її істота противилася порушенню конвенційної моралі, і легалістка в ній ніколи не переставала бунтуватись. Дійсно, вона нікому не спричинила шкоди. Вона прийняла чоловіка, який нікому, як такий, не був потрібний, якого відкинула законна жінка для іншого. І вона працювала до виснаження, щоб помогти йому вивести в світ дітей від тої жінки. Кому це могло перешкодити чи вражати? А проте в Англії тієї доби нелегалізоване співжиття не прощалось. А, коли, по роках, деякі двері відчинились перед нею, а в її двері стукали навіть аристократки, то вона все відчувала, що в тім була більша чи менша міра снобізму. Джордж Еліот не мала одчайдушної відваги Жорж Занд, і не мала природніх сил Марка Вовчка, а, крім того, життя її було дуже спізнене. Її довелось у середніх літах переживати те, що інші переживають у молодості...

Між Джордж Еліот і Марко Вовчок існує багато подібностей, в основному загально світоглядових, погляди на кодекси сучасного суспільства, ставлення до людини, як суспільної одиниці, і, нарешті, до релігії. Обидві, можна сказати, були ідеалістками душою і реалістками розумом, обидві були у відміну до Жорж Занд вільні від нестримного еротизму, який насичував істоту француженки їй кидав її із одних обійм у другі в шуканнях ідеальної любові. І Джордж Еліот і Марко Вовчок від природи й вихованням були диспоновані любити й бути вірним, а тому конфлікти своїх геройнь розв'язувати за всіма правилами моралі. Обидві прагли вирівняти закрути свого власного шляху в кінцевім вирішенні, — легально.

Різниця років між обома формально велика — це п'ятнадцять років. Духові атмосфери в яких вони жили й розвивались були майже тотожні, та вікова різниця зводиться, можна сказати, до нічого. Одні ідейні рухи захоплювали обох, зобов'язували однакові етичні норми, обидві вони доньки другої поло-

вини XIX-го століття, і свою творчістю не переходять за його межі ні в минуле, ні в майбутнє. Ідеї, які жили Джордж Еліот приходили в Росію пізніше, так, що в своїй молодості Марко Вовчок переймалась тими самими думками, рухами, почуваннями, що і Джордж Еліот у своїй молодості. Спізнення Джордж Еліот, як письменниці beletrystики, зводить дебют обох на літературній сцені на один 1857 рік. У тім році почали в журналі видавця Блеквуда друкуватись „Нариси з життя провінційного духовенства” досі невідомого автора Джорджа Еліота. У тім році Куліш видав „Народні оповідання” Марка Вовчка. Обидві своєю тематикою й підходом були в основному однородні. Вони давали портрети людей верстви досі ніким так не освітлені й не виконані в такий спосіб. Обидві появі зробили сенсацію й успіх творів нечуваний.

Опанас Маркович вислав збірку до свого приятеля Куліша, наче твір якогось свого приятеля. Джордж Левіс таким самим способом вислав нарис Мар'яни до Блеквуда. Автори причались за чоловічими псевдонімами й виявились за ріжких обставин і з ріжкими ефектами. Але обох поставили на працю їх чоловікі й вони були їхніми першими дорадниками й критиками, і критиками добрими.

В особистім життю в обох письменниць було багато гіркого, такого, що пережите в дитинстві й молодості лишає слід на ціле життя і впливає на ставлення до життя й саму творчість.

Марко Вовчок мала щасливе раннє дитинство — до смерті батька, а потім гірке сирітство. Джордж Еліот мала також добре дитинство та юність, хоч атмосфера в домі родичів строгих евангеліків була стримана й давала дітям мало тепла. Мар'яна Івен була дочкою з другого подружжя батька. Марія Вілінська було дочкою з першого подружжя матері, була, як і Мар'яна одною з трьох дітей і мала також сестру від іншого батька. Однак, у іншому відношенні обставини для інтелектуального розвитку Мар'яни були далеко більш сприятливі. Вона могла вчитись систематично, мала добрих керівників і учителів від самого дитинства в школі й в приватнім навчанні. Марія мала типову домашню освіту тодішнього рівня в Росії, закінчує коротким побутом у пансіоні. Мар'яна Івен вчилася безперервно аж до дорослого віку, а потім продовжувала читанням, до якого мала солідну підготовку. Марко Вовчок виступила в літературі ще дуже молодою, — її твори були подиктовані більш серцем, в той час, як твори Джорджа Еліот одразу стоять на ґрунті розумовости.

На час вступу в літературу Марко Вовчок вже була жінкою, яка пройшла свій цикл кохання й материнства, в повному цвіті своєї жіночості й можна сказати в зеніті щастя, яке прийшло з народженням сина, і доповнювалось пробуванням

в сприятливім хорошім оточенні в Немирові, серед учителів українців, які дуже любили їй подивлялися дружину свого товариша Марковича. Успіх „Народних Оповідань” укоронував період, надихнув до дальшої праці, надав почуття певності, свідомість своєї вартості. Словом, це було зоря життя, відкриті обрії вабили, п'янили. Тоді Марія почала вірити в своє щастя, у своє призначення і все гірке і всі злідні зажиті з Опанасом і його вибухи, які дивували їй ображали її, все було забуто. Тепер починається нова ера. Марія взялася до праці завзято, писала їй сподівалася із заміранням серця нових успіхів, нових тріумфів. Марія хотіла поширити поле для дальших успіхів. Як такий був успіх „Народних Оповідань”, то який же буде успіх творів московською мовою! І можливості матеріальні. Шо успіх творів у мові московській може бути менший, Марія собі не могла уявити, вона не усвідомлювала собі, що успіх Народних Оповідань у українців був оснований на почутті національним, а у перекладі на московську мову очарував свою екзотичністю, що чужинцям типи її промовляли свою незвичайністю. То ж серед інтелігенції московської тоді була свідомість вищості українського народу супроти народу московського, жила романтика боротьби козацтва за волю й росіяні ще не забули кому зобов'язана. Росія культурною розбудовою. Марія писала свої „Разкази із руского народного бита” й привезла їх у році 1859 до Петербургу. Рік цей переломовий в її житті особистім і у скерованні кар'єри її як письменниці. Фатальний рік і для Опанаса особисто.

Успіх окріпив подружжя, і, коли Марія наготовила нових творів, Опанас не треба було довго переконувати вибратись до столиці — себе показати ї на інших поглянути. Опанас не любив засиджуватись на місці, і як не переконував подружжя приятель учитель Дорошенко, а вони таки вибралися. Пойхали слави добувати й втратили одне одного, а українська література також втратила односпрямовану письменницю.

Джордж Еллот у тім часі вже була жінкою середніх літ, їй було 38 років. По смерті матері, від своїх 17-ти років Мар'яна жила при батькові, вчилася, провадила господарство, а два роки з того провела як доглядачка хворого батька. Звільнілась для праці своєї за смертью батька у 1849 році.

Мар'яна була в молодості дуже побожна, так, що навіть докучала близкім своїми казаннями. Хотіла писати теологічну працю, для чого мала підготовку. У навчанню була невтомна і все брала глибоко й грунтовно. В житті пішла начитана з філософії й теології, і з знанням французької, німецької мови та класичних мов, — латини й греки, навіть зачепила студії гебрейської мови. Матеріял ученої був нагромаджений в Мар'яні назовні без жіночої привабливості, непоказної, невеселої, пригнобленої і самотньої, бо її сестра була вже одружена

на, одружився і брат, який перейняв місце батька в завідуванні маєтками місцевого панства.

На щастя, із переїздом батька з Мар'яною до Ковентрі, по залишенні ним праці, там для неї знайшлося відповідне інтелектуальне товариство в родині Бреїв. Чарлз Брей дуже цікава постать своєї доби — заможний властитель фабрики стрічок, був відомим філантропом і аматором френологом, науки дуже тоді модної. Був він дуже поступовий і цікавився робітничим питанням, заснував робітничий клуб, не знаючи, як справжній ідеаліст, психіки кляси, так, що починання не мало успіху. Жінка Брея, Кароліна, була письменницею, авторкою двох книжок із розбіжною тематикою — „Наші обов'язки супроти звірят” і „Психологія для загальних шкіл”. Мар'яна вчила її мов. Кароліна походила з родини фабрикантів Генель, мала сестру Сару, дуже мудру жінку, з якою Мар'яна була ціле життя у приязні. Брей походив із родини евангеліків, жінку взяв із унітарій, а сам стався скептиком і навіть вільномислцем, який умів впливати. Своїм вільнодумством він налякав жінку й вона звернулась до свого брата за допомогою, а кінчилося тим, що Брей і брата навернув на своє аж до тої ступені, що Чарлз Меннел взявся за писання книжки про дослід християнства, де провадив думку про людськість Христа без зв'язку з божеським походженням його. Визначив Христа, як великого пророка, але тільки людину. Ця книжка власне була поштовхом для наближення духової кризи у Мар'яни Івенс. Вона різко обернулась проти релігії і навіть заявила, що не буде ходити до церкви, що привело до тяжкого конфлікту з батьком. Мар'яна поступилась, роздумавши, і хоч назавше залишилась агностичною, проти релігії не виступала, не прийняла жадної догми, вважала релігію важливим чинником у розвитку людства. Той самий шлях, але безболісно пройшла Марко Вовчок — вона також не була віруючою, але релігію признавала важливим чинником, і коли виступала, то не проти релігії, а проти недостойних членів духової кляси.

Як данину скептицизму Мар'яна Івенс переклала „Життя Христа”, авторства Штрауса. Праця ця була їй накинута романом інших осіб. Власне дочка такого доктора Брабанта Руфа хотіла одружитись із Геннеле, а що він був туберкульозним, то батько противився, і молоді викупились обов'язанням перекласти книжку, а потім всунули працю Мар'яні, і вона над нею промучилася два роки. А, крім того, через неї попала в немудру історію, типово для неї, як довірчової щирої істоти. Доктор Брабант, який тоді мав 62 роки, запросив Мар'яну до свого дому для праці, щоб вона заповнила порожнє місце після дочки. Кароліна Брей попереджуvala, що то не підходить, але Мар'яна, також типово для неї, не радилася і порад не слухала. Вона перебралась до Брабантів, де була дружина доктора слі-

та пані й сестра її — ніяк не сліпа. Та сестра щось таке помітила неподібне зо сторони доктора відносно Мар'яни, а та нічого не помічала аж поки її просто не виставили з дому. Марко Вовчок також не питала порад, а, коли їх давали, не слухала. Через те зазнала багато неприємностей, великих і малих.

Як дораджував і просив Дорошенко в Немирові не іхати до Петербургу, а вона вибралась і все сталося так, як Дорошенко передбачав. Як дораджувала й просила мати повернутись до Опанаса, а Марія відкладала, аж унеможливила поворот дійсно. Скільки огорчення мусів принести ріднім її роман з Олександром Пассеком, а потім із Писаревим можна собі уявити. Ale ніщо не могло спинити — ні те, що Пассек сухітний, а Писарев походить із ближчої по крові родини, ні те, що він побував свого часу в закладі для душевно хворих, ні те, що пробув у в'язниці чотири роки й був тим знищений. Марія приняла любов молодшого на шість років стрункого, чепурного тендітного Дмитра, зажила з ним щастя і втратила його так скоро. Звичайно, не радилась Марія ні з ким, коли дружилася із Жученком, який міг бути роками її сином. Зрештою обидві письменниці, хоч платили дорого за свої рішення, зрешті виходили до певної міри добре.

Марія осиротіла перед десятим роком життя і мусила відійти з рідного дому й від матері до тітки без власного гроша на утримання. Її становище було тяжке й не диво, що вона постаралась яко мога скоріше позбавитись від залежності, для чого їй був лише один шлях — одруження.

Мар'яна Івенс осиротіла в зріломі віці — їй було тридцять років, коли помер батько й у неї була рента від батька. А проте вона розгубилась цілковито, залишившись одна. Вона не зникла бути сама, і з натури не могла бути сама. Вона боялась життя. Брей заопікувались нею, повезли з собою закордон для розради, запропонували свій дім, як рідний. Ця подорож була першою в безконечному ряді подорожей Джордж Елот. Вона мала пристрасть їздити, таку саму, як Марко Вовчок і мала в пропилежність тій на те засоби, а тому не залазила в борги, як Марко Вовчок.

По повороті на батьківщину, Мар'яна почала думати, що з собою робити, куди прикладти свої знання й спрагу працювати? Трудно було жінці в тій добі, такій як Мар'яна, самій зарядитись, помагали добрі люди й знову Ерей улаштував Мар'яну у „Вестмінстер Ревю”, органі радикалів, переданому Джаном Стюартом Міллем у інші руки. Це було місце підходяще Мар'яні. „Вестмінстер Ревю” стало для Мар'яни тим, чим був „Современник” для Марка Вовчка. Навіть Чепман, новий властитель журналу, дечим нагадував Некрасова, тільки що був краснем байроничного типу. Чепман не мав солідної опінії, перепробував ріжних занять, одружився із заможною дівчи-

ною, і вирішив бути видавцем. Мар'яна Івенс була для нього неоцінним винаходом і їй навалили праці, вона писала огляди книжок, вела коректу, сиділа ночами й втрачала ще більш на зовнішності від такої праці в задушних кімнатах, без руху. Щоб легше було працювати, вона оселилась в домашності Чепмана й знову попала в історію. В домі Чепмана тоді жила письменниця Еліза Лінн, провідна сила журналу „Морнінг Хроніклъ“. Еліза не взлюбила Мар'яну за все — за непривабливу зовнішність, одягання, спосіб поведінки й мабуть подекуди за сильний інтелект, а, крім того, увага Чепмана до виняткової робітниці також йшла на нерви. Поторилось те, що з Брабантом — Мар'яна мусила забратись і знову „Він“ не міг її захистити. Для Мар'яни ніхто не ламав копій, навіть для вигляду не хотів піднести. Наскільки Марко Вовчок уміла поставити собі чоловіків на службу й водити їх за собою шнурочком, настільки Мар'яна того не вміла — вона грава у відносинах ролю чоловічу — основи економічної, робітної сили високої якості. Мала вона, правда, опінню негарної жінки, мужеського типу, але згадані епізоди все ж показують, що було щось притягуюче. Багато сучасників зазначають непривабливість Джордж Еліот, як жінки, однак є два її портрети праці одного артиста — маляра Бартаня, які до певної міри заперечують твердження. Люди ріжно бачать і попадають на ріжні моменти, і діють упередження. При цій нагоді на місці згадати опис Марка Вовчка Скабічевським (єдиний докладний). Наслухавшись від свого приятеля про Марію, він сподівався узріти чарівне, ніжне соторіння, а побачив велику, огрядну, дорідну молодицю. Професор був так вражений, що помітив тільки одно гарне, а то густі брови. Помітив також, що розум у ней був не пересічний і тим єдино пояснив її успіх у чоловічій статі, та ще підступною улесливістю. Так само був розчарований американець Нортон у Джордж Еліот, він помітив також тільки розум і його визнав.

Як у Марка Вовчка всі помічали її брови, так у Джордж Еліот усі помічали чудове пухке волосся і гарні прозорі руки.

Однак, Марко Вовчок була по своєму, таки атлетичному, гарна, здорована, свіжа, а Джордж Еліот не була. Вона мала на свій ріст, і на жінку, дуже велику голову, великі риси обличчя, не була струнка, не була свіжа, а великий розум жінці в успіху в чоловічій статі може перешкодити — чоловік любить імпонувати, або його треба отуманити коханням. А Мар'яна не могла останнього. Життя її складалось сумно. Були приятелі, але не було постійного товариша життя такого, який би жив її інтересами, опікувався, переживав з нею. Не було нікого, хто би прагнув зайняти порожнє місце в її життю. Вона приятелювала зо Спенсером, який високо цінив її розум, але, коли Брей захотів його одружити з Мар'яною, філософ відповів, що він не є типом для жінщин, а, крім того, в тім питанні все ж

таки мусить відогравати якусь роль естетика. Спенсor, правда, залишився парубком на все життя. Однак, прихильники Мар'яни газначають, що вона мала гарний голос, усмішку, дехто, навіть, очаровувався. Але то рідкі випадки. Еліза Лін, наприклад, зазначує в Мар'яні непримінну звичку нахилятись близько до співбесідника, і що вона тримала руки, як кентуру.

А при тім душа прагла прязні, вона мусіла мати моральну підтримку найперше. Матеріальні мотиви при виборі партнера не грали у неї ролі, й союз із чоловіком не приніс полегшення. Вона ще більш мусила працювати, бо дійшли турботи про дітей Левіса.

На 34 році життя, коли Марко Вовчок уже підростила сина й була на порозі третього періоду літературної творчості й на другому до улаштування своєї жіночої долі, Мар'яна Івенс прийняла важливе рішення і рішення геробче — в самому центрі вікторіянської доби вона вирішила зійтись з чоловіком, який мав жінку й дітей і не мав, і не міг мати розводу.

Мар'яна Івенс прийняла партнера інтелектуально й освітою собі рівного й одних переконань політично. Був це відомий журналіст, видавець одного з найкращих часописів доби, Джордж Левіс. Пара була добірна, вони обос відріжнялись від оточення й були такі негарні, що самі були при першій зустрічі враженні взаємно. Обидва в одяганню були неуважні, особливо Левіс, якого люди, звиклі до порядку й чепурності, не могли зносити. Левіс мав до того „минулість” — жінку, яка зраджувала йому з товаришем, привела від нього дитину й не хотіла чути про розвід.

Був це маленький верткий чоловічок, говіркий, повний енергії і плянів, на всі руки майстер і свого роду енциклопедист. Пожодив він із родини артистів, пробував на сцені сам, але з того здобув тільки досвід театрального критика. Згаданий вже критик Мар'яни Нортон удліво зазначує, що в Левісі він помітив черти французького фрізера, а одна сучасниця зазначила, що він мав вигляд польського емігранта. Очевидно, це щось сучасникам говорило. До всього Левіс був позначений віспою. На його поведінку такий вигляд ніяк не впливав у напрямку скромності — він усюди почував себе добре, якраз, як О. Маркович. Левіс не мав здоров'я так само, як і Мар'яна, і можливо це та стала запрацьованість впливала на їх відношення до своєї зовнішності.

Хоч Марко Вовчок тішилась знаменитим здоров'ям, а проте коло себе в хаті мала несамовитий хаос, який помічали навіть неуважні до таких речей чоловіки. Шодо одягання, то знаємо портрети Марко Вовчок, завше в однаковій сукні. Темна, скромна, з білим комірчиком і манжетами. Її таке найбільше підходило. Шодо Джордж Елют, то є ріжні портрети й по більшості вона на них у стройних сукнях із мереживом, стріч-

ками, а на голові на портретах із старших літ, бачимо її в очіпках із пір'ям, кокардами. Вона слідувала якось то за модою. Прикраси ті до типу Джордж Еліот не підходили, але вона, маєть, над тим не думала.

Прийнявши Левіса, Мар'яна приняла всі його турботи. А їх було досить. Левіс мав три сини, яких треба було вчити і вони були в Швейцарії в добрих школах. Треба було Левісові також дещо думати про свою жінку, яка не давала йому волі й жила завзято довго, всіх героїв пережила й померла аж на 83-му році життя.

Побачивши їй почувши від Левіса, що він готовий присвятит себе їй на все життя, Мар'яна почала думати. Це була межа — тепер, або ніколи. Самотність лякала. Засади позитивізму були засвоєні їй прийняті Мар'яною на все життя, а за ними право на своє щастя людина мала, коли улаштування його нікому не приносило кривди. Мар'яна приняла рішення, бо союз її з Левісом нікому не міг принести кривди, а його дітям тільки користь. Засадою позитивізму про право на улаштування свого щастя, коли це нікому не шкодить здавалось такою мудрою й незалежною, однак в даній добі до зasad позитивізму в практичному життю ніхто не звертався і порушення установлених моральних норм каралось остракізмом. Мар'яна хоч і не усвідомлювала собі вповні наслідків мусіла перевести боротьбу і сама з собою, щоб проломити звичні, прищеплені генераціями норми. Але совість її була чиста й вона зрештою найбільше орієнтувалась на неї, приймаючи революційне рішення. Приняла на себе головний тягар наслідків, бо у таких випадках жінці завше тяжче, чоловікові більше пробачали тоді.

Не порадилась ні з ким із приятелів і приятелі, довідавшись, були вражені й не могли зрозуміти чому, власне, вибрала Левіса. Того кандидата ніхто не міг схвалити й трудно згадатись повної правди чому. Щось було таке в нім самим і в історії, яка з ним трапилася в подружжю.

Принявши рішення „молоді” поїхали в пошлюбну подорож, а за ними поволікся довгий хвіст поговорів, осудів, насмішок і пльоток і від нього не можна було позбавитись. Точно так, як було у Марка Вовчка по розлуці з Опанасом. І Марко Вовчок дуже гризлясь спочатку, і Мар'яна Івенс мучилася і за всяку ціну хотіла стягнути з себе стару шкіру, відректись від себе, від свого імені. Те бажання було таке сильне, що вона навіть вимагала від своїх приятелів, щоб вони не писали її на ім'я Мар'яни Івенс, що такої нема, що тепер є тільки пані Левіс. Так мудрі люди роблять, під гнітом обставин, дурниці, до яких немудрій ніколи й не додумається.

Як би не було, союз довершено й він виявився тривалим і корисним для обох сторін. Мар'яна уміла знаходити їй відгудувати людей, в яких її не доводилось розчаровуватись, так

як і Марковичевій. Остання була здібна дуже захоплюватись, що й зазначує в своїх спогадах Тургенев, де присвячує їй кілька рядків. Він пише про неї „увлекаючася”. Однак в улаштуванні свого життя Марко Вовчок якось захопленню не віддавала переваги — в одруженні з Опанасом була своя частина, досить поважна, розрахунку, у зближенні з Писаревим багато раціонального юрім любові — вони разом творили спряжку для праці. У подружжю з Жученком, крім перспективи мати молодого бравого чоловіка, грава роль потреба одружитись. Коли літературна кар'єра провалилась, син виріс, з родиною відносини були попсовані, і там не можна було шукати матеріальню підтримки — що було робити? Вдовство Марії не усміхалось, праці жінка тоді не могла мати, щоб утриматись самій і їй підходило сорок років, вік тоді для жінки межовий, це була, за тодішніми поняттями — стара жінка. А в дійсності Марія була тоді в центрі віку, — здорова, сильна матрона із зв'язками, широким знайомством, відома письменниця і ніби поза межами розмеження. Для Жученка, досить незарадного хлопця м'якого й притульного, Марія була бажаною опікункою. І він вірно прожив життя при ній. Не було в нього амбіцій, ані аспірацій і, мабуть, Марії також це було добре — з таким чоловіком минуле можна приспати й жити, хоч розчарованою, але спокійно. Старість у духовному значенні прийшла для Марка Вовчка рано — їй було 38 років, коли вона виїхала з Жученком на Україну й почала свої мандри по місцях його праці.

Мар'яна Івенс у свої 38 років зійшлась із першим чоловіком. Для дівчини вона вже була дуже стара на тодішні поняття й це був її останній шанс, і була вона, очевидно, поза межами плідності, бо ніякого паростку з подружжя не вийшло. Чому то, звичайно, також не можна з певністю твердити, але щастя материнства Мар'яна не зазнала.

Можливо, що свідомо було остереження, бо ж плодити нешлюбних дітей у тій добі і в тій ситуації було б те, що неморально, а просто проступком супроти тих дітей. А інакше співжиття Мар'яни й Левіса було ідеальне, вони жили мирно, мали повне вирозуміння взаємно щодо своєї праці, дуже турбувались взаємно про своє здоров'я, були дуже лояльні до своїх зацікавлень, спільно дбали про дітей Левіса, мали спільні переконання політичні, погляди на релігію, на суспільні процеси доби.

Коли Мар'яна зійшлась із Левісом, він був відомим журналістом, діячем і свого роду вченим. Мар'яна була журналісткою, яка не думала про кар'єру письменниці белетристики, хоч спроба яксь у тім напрямку була, але завмерла. Її глибокі знання, ерудиція, логічний розум все вказувало напрямок для наукової праці літературознавчої й політичної в галузі суспільних наук та філософії. У тім приблизно вона працювала й зі-

йшовши із Левісом. Це трудна, кропітка праця, яка давала незначні матеріальні прибутки.

Умови праці на початках були несприятливі — обое працювали в одній кімнаті й Мар'яна пізніше згадувала, як скріпиня Левісова пера доводило її до шалу. До того дошкалювало ставлення суспільства й це пригнічувало. Левіс пробував захищати свою жінку від поговорів і навіть писав ще з закордону до Карлейля, щоб він узяв Мар'яну в оборону. Були, правда, приятлі, які приймали Мар'яну так, як вона була, зо всім її нещастям. І були люди великого формату — як то Спенсер, або приятелька Мар'яни — відома феміністична діячка Варвара Бодішон. Однак, сама Мар'яна Варвару в її намаганнях не підтримувала, і як було її це робити, коли, наприклад, з приводу питання розводу, яке тоді гостро дебатувалось, вона не могла виступати, бо ж сама була зацікавлена, а таке ідею знецінює, а борця засмішує. Особисте життя поважних реформаторів мусить бути бездоганне.

Мар'яна була дуже поступова, захоплювалась ідеями, які змірюють до підривання основ, була проти церкви, навіть проти релігії, проти авторитетної влади, захоплювалась творами Жорж Занд, але то все якось тільки для себе — приватно. Моральних кодексів Жорж Занд вона не думала приймати і так писала в денніку — „...не вживаючи її книжок (Жорж Занд), як провідних для моральних кодексів, для мене вистарчаюче схиляється перед нею у вічній вдячності. Її дано зображувати людські пристрасті і їх наслідки". Так само ставилась до творчості Жорж Занд і Марко Вовчко. Як цілість моральна й мистецька Жорж Занд для обох була неприємлена. Обидві вони ніколи не хотіли радити іншим те, що ім самим принесло огорчення. Це були письменниці, які пам'ятали про молодь, яка буде читати їх твори і писали завше будуюче.

Джордж Еліот так бажала успіху революціям і так ненавиділа Наполеона III, як узурпатора, що з вибухом франко-prusької війни була по стороні німців, і тільки, як дізналась про страхіття війни, стала нейтральною.

Дивлячись на відстані часу труdnо зрозуміти чому Джордж Еліот так тішилась упадком Луї Філіпа — „Ще один король пішов. Їм би всім давно пора піти на пенсію, чи до спільногопшпиталю, чи до зоологічного парку". Так думати — і вийти в англійську літературу, як типова письменниця Вікторіанської доби, призначеною і високо оціненою самою королевою, справді парадокс. Тоб то благонаміrenoю, будуючу на основах конвенційної моралі. Видастесь щось як спекуляція, але воно так не було. Мар'яна Івенс в корені такою була. Наплив революційних ідей, на які відгукувався її розум та особиста доля привели до духового розширення. Її писання це хронікальні епопеї, зафіксовання типів, гостро уточнених, із виразним роз-

межованням приписово добрих і злих, з жінками-геройнями шляхотними й сильними — все у пляні повчально-проповідницькому.

Марко Вовчок вивела своїх упосліджених ладом геройнь також трошки ідеалізованими, також занадто добрими й шляхотними, але більш у загальних рисах, без докладного розбору й аналізи її з великою мірою любови до них сердечної, типово жіночої. Тому читачі ІІ, признавши її прославивши, в першу чергу полюбили. Марко Вовчок стала типовою письменницею своєї доби, але тільки в певній її течії демократично-революційній. І була прийнята не так, як Джордж Еліот — цілою нацією, а тільки частиною її, яка повстала до боротьби з режимом, підривала старе й теоретично клала основи до нового. Марія, у свій спосіб, спокійний, нединамічний, манерою перечулення в представленні людини ницьої верстви, стала в ряди борців за ідею звільнення людини від гніту матеріяльного й упереджень моральних. Спочатку вона занялась селянкою в першу чергу й героями з низу взагалі, а в періоді пізнього, коли вже писала тільки московською мовою, виводила героїв із середньої верстви й ставила їх як борців за звільнення від присової моралі, і, навіть, занялась ідеєю емансипації жінки. Правда, дуже обережно й приписово морально. Її геройні з заможної кляси прагнути вирватись на волю, дружитись по своїм уподобанню, працювати й жити тільки з праці своїх рук.

Приватну власність Марко Вовчок засуджує, коли вона не здобута власним трудом, а і так, власність та має бути в межах необхідності. Така була тоді мода в Росії, в колах, до яких приставала Марко Вовчок і особливого значення придавати „ідеології вірності” не приходиться. Якби Марко Вовчок жила у державі з організований, подібно як Англія, з неї напевно виробилася би письменниця як не такої сили, як Еліот, то такого типу. Вона би все була по стороні поступовій у захищі окремої людини проти несправедливості, насильства над її волею.

У чужому середовищі в заколотній добі, де формувались з хаосу думання нові ідеї, творці яких не знали у що вони виллються в майбутньому, переживши два гострі переломи, Марко Вовчок зрештою заникла. Щоб найтись у тій добі, визначитись, її не стало. Відійшовши від українства, вона не вживася у російщину душою й залишилась на роздоріжжі, а її роздвоєність за сто років принесла гіркі плоди.

Ославлювання ІІ, як двомовної письменниці в Советах, стойте цілком на фальшивих основах, бо то, у першу чергу, за її двомовність притягають Марка Вовчка до групи своїх ідеологічних предків марксистів. Для Марка Вовчка найважливіше було — Людина, її добро, її право на щастя, свободу. Тоб то

все те, що комуністичний режим заперечує. Однак мертві не можуть захищатись.

Обкрадення мертвих є на порядку денним і сквалюється, бо це збагачує общєросійську скарбницю. Самим дорогим у спадщині Марка Вовчка для самозваних її спадкоємців є її твір під назвою „Запіскі причетніка”, скерований проти духовенства на провінції. Це гостра сатира в дусі Салтикова-Щедріна. Особи й місце дій є в українському селі. Особливої чести письменниці цей твір не приносить, а для сучасного режиму вельми підходящий.

Джордж Еліот писала також про провінційне духовенство на англійській провінції. Але це не сатира сповнена іді, а правдиві образи, цікаві й оригінальні.

Дебют Джордж Еліот і Марка Вовчка відбувся у 1857 році й наробив у обох країнах одинаковий рух, захоплення й успіх. Це, звичайно, піддало обом письменницям відваги й охоти до дальшої творчості. І вони обидві пильно працювали, хоч не в однім напрямку. Марку Вовчок писала свої „Расказы из русского народного быта”, тобто продукувала реаліки народних оповідань, і як такі, вони не могли мати успіху оригінальних українських творів. Джордж Еліот залишила малі форми після першої книжки й писала великий твір-роман під назвою Адем Біде. Матеріал у неї був у пам'яті, назбираний роками і в герой вона дала відображення рис її батька Роберта Івенса. Це цікава велика річ — образ доби й людей у ній, а разом автобіографічний матеріял.

Левіс помітив у своїй Мар'яні спостережливість, виняткову пам'ять на людей і ситуації, і великий композиційний хист. Почав говорити про використання матеріалу в літературній формі й переконав Мар'яну писати. Вона залишила журналистику під його впливом і стала письменницею. Все у славу англійській літературі, Англії й собі. Левіс стояв коло неї, як хрещений батько її творчості, перший критик і посередник у практичних видавничих справах.

Марко Вовчок почала писати надхнена новим оточенням на Україні, захоплена спостереженням народніх типів зблизька, типів для неї, яка виросла в іншім середовищі, де прості люди були московські люди, зовсім інакші, як на Україні, а мова їх проти української співучої різка й примітивна. Кругом народ говорив українською мовою ще не зіпсуюто голі впливами окупантів, звучала народня після, а у самій хаті Опанас, вічно захоплений збиранням етнографічних матеріалів, з якими знайомив і свою дружину, яка сама цікавилася, бо в домі тітки її в Орлі бували етнографи ще інші й вона наслухалась уже, і сама була готова взятись за ту працю. І пробувала, і як би було прекрасно, якби поважно взялася, а в творчості літературний послухала свого найкращого критика Шев-

ченка, який, пізнавши її у 1859 році в Петербурзі, радив заняться казками.

Хто порадив Марії писати „рассказы” не знати. Чи була то її ідея, чи, може, хтось писав до неї і спонукав, чи — Опанас. Чому вона не взялась за більший твір, маючи матеріал з оповідань, який можна було розгорнути? Може не чула сили, а, крім того, композиційний талант у неї був слабим. Словом, занялась вона портретуванням типів у московській мові, але її жіночі типи у „рассказах” зовсім не є оригінальними й не відріжняються від типів українських і писала вона їх, живучи на Україні, живлячись із тих самих джерел, що для народних оповідань.

Щодо Народних Оповідань, то з певністю можна твердити, що мову їх правив Опанас. Як він поставився до „рассказов” не знати. Чи може вони погодились на них з огляду на сподівані матеріальні вигоди, яких від українських творів не можна було сподіватись. Сталось так, що друга книжка Марка Вовчка принесла, дійсно, добрий зиск, але успіху того не було. Твори були слабі.

Джордж Еліот, навпаки, своїм романом уславилась ще більш, а успіх його був заворотній. Для Джордж Еліот це був початок великої кар’єри. Вона стала на шлях регабілітації свого особистого життя. Перемогти силою таланта упередження до неї, як людини й жінки, довести матеріальним успіхом свою здатність і тим переконати опінію, обернути в свій бік суспільство. Вона знала людей і правильно відгадувала. Вона перемогла наречті, дійшла певного признання й ті, що засуджували її, замовкли, і в її двері стукали сильні цього світу, щоб висловити вдячність і пошану.

„Рассказы” Марка Вовчка принесли зиск і той зиск прислужився до зрушення з місця, подорожі закордон і руйни по-дружжя. З Опанасом, який поставив її на літературну справу, незабаром усе порвалось, українських творів не було де містити, навколо неї крутилися росіяни, захоплення її українством поволі випаровувалось, так що, по повороті з Франції, вона для української літератури перестала існувати, порвала зв’язки з українцями, нових не шукала. Син її, який за Опанаса був патріотом, без батька забув усе й виріс на російського інтелігента без крихти бажання навіть зблизитись з новими українськими силами.

А заповідалось інакше. Опанас, як і Левіс, був літературним хрещеним батьком Марка Вовчка і першим її критиком. Він так, як і Левіс, читав її твори, переїмався до сліз, але критикував справедливо. І він, як і Левіс ввів жінку в літературу, став посередником із видавцем. А потім все пішло у Марковичів криво.

Успіх роману „Адам Біде” був безприкладний, книжка

йшла тисячами, сьоме видання книжки мало нечуваний досі наклад у 16.000. Все йшло на велику скалю. Письменниця виступила вже цілком дозрілою, твори її були глибокі, філософія зрозуміла, близька читачам. Твори Марка Вовчка, писані в такім молодому віці, натурально не мали тієї глибини, але були ширі й попали якраз у відповідну добу. Тому такий успіх. Але в обох випадках на віддалі часу успіх обож письменниць трудно зрозуміти. Інша доба й ми — інші.

Стільне у обох наших еманципаток була їх духовна неспроможність бути самотніми й відділити свої творчі намагання від особистих їх взаємин з чоловіками.

Були в тій добі жінки інтелектуалки, які виходили з дому, ставали зовсім самостійними, як би для прикладу загдана тут Еліза Лінн, у нас Леся Українка, а пізніше Ольга Кобилянська. Внутрішнє духове їй чуттєве життя Джордж Еліот і Марка Вовчка не були такі глибокі й самовистарчаючі. Вони потребували збудника, поштовху, критики й підтримки чоловіка, його любові й опіки. Марка на шлях письменства поставив і повів спочатку Опанас Маркович, підніс Кулик і Шевченко, на широкі води поїздкою закордон вивів Тургенев, який вірив у талант письменниці, на всеросійську сцену, також він її вивів галантно й представив публіці. В Парижі скерував її до Гетцеля, по повороті наблизився Писарів із своєю любов'ю й впливами. В сатиричних моментах її творчости ясно відбились вlivи Салтикова-Щедрина. Світоглядово вона формувалась на ідеях Чернишевського й в поглядах на завдання літературних творів слідувала утилітаристам, якими були Добролюбов і Писарів.

Джордж Еліот дванадцять років прожила коло батька по смерті матері, була охоронена від матеріальних клощів, від думки про завтрашній день, від турботи про добробут близьких. По смерті батька вона розгубилась і пристала до Брайтів і від Брайта набралась вільнодумства, Брайт передав її Чепманові, де була готова робота із всіма напрямними, виробленими попереднім видавцем Вестмінстер Ревю Джаном Стюартом Міллем, а потім прийшов чоловік, який хотів для неї жити. Досвідчений, енергійний, добре освічений, прогресивний Джордж Левіс. Тільки під крилом любовної опіки могла така людина, як Мар'яна Івенс розвинуті вповні свої сили, потенціяльно дуже великі. Те саме було й з Марко Вовчок, плюс неспроможність заробити самій стільки, щоб звести кінці з кінцями. Ті, які її любили чи симпатизували, мусіли також бути готові для неї старатись, улаштовувати її справи і позичати гроші. Дарувати свого Марко Вовчок ніколи не думала і домагалась часом не зовсім делікатними способами, як то було з романом „Малинове вареньє”, в якому бідний видавець мало не втопився, бо романові кінця не було, а письменниця не хотіла зрозуміти

й коли редактор нарешті мусів припинити друк його в журналі, бо не міг витримати фінансово, письменниця задумала суд і шукала судей, але щось не пішло з тим і справа заглухла — ніхто не хотів ув'язуватись. Із виданням журналу з перекладами також не вийшло. Це не було для вдачі письменниці, вона ніколи не була точна в праці й в грошових справах легковажна, що спричинювалось до зіпсуття взасмин із людьми. Йї треба було такого, як Левіс, щоб усе взял у свої руки й провадив, а такого не знаходилося. В кінці побуту в Петербурзі Марко Вовчок не мала вже друзів. Серед чоловіків підходящого середовища й віку не було нікого, хто би хотів стати побіч неї. Зелена молодь, що її оточувала, була декоративного так би мовити порядку, а все ж таки серед неї тільки могла письменниця намітити й відзначити свою увагою, і прийняти до кола своєї долі молоденького парубка Михайла Жученка — почала українцем Марковичем, а кінчила малоросом Жученком.

Джордж Еліот вийшла ліпше тому, що була старша, коли зійшлась із чоловіком, в ній не буяла кров, ніяких спокус не було, головним у обох була улюблена праця. Ґрунт був певний і в нім закорінилась доля письменниці й на нім виросла в міцне, гармонійне розвинуте дерево слави. Не було змін, не було перескоків. У широкому значенні на неї впливав тільки Валтер Скatt, а у виборі тем грали ролю ріжні моменти, а коли приходила якась ідея, вона ставилася на обговорення подружжям і слово Левіса важилося. Левіс радив, критикував сам, а сторонню критику переглядав першим і часом затаював перед Мар'яною, яка була перечуlena в початках щодо критики аж до хоробливості. Зі зростом слави потреба опіки з боку чоловіка не тільки не зменшилась, а, навпаки, побільшилась. Левіс, як тоді казали, стався чимось як Цербером коло своєї славної жінки. Він приймав зголосення на візити, призначав дні, керував приняттям, чим заслужив собі титул мажордома при славній жінці.

З роками життя пари ставало все більше близьким, повним турбот одне про одного. Обоє хворіли, багато працювали в задушних, заставлених меблями кімнатах, тяжко іти, не знаючи, що це їх забиває, і подорожували. Мар'яна мала пристрасть до подорожування, таку саму, як Марко Вовчок і мала до того необмежені можливості. Іздили по всіх усюдах, на ріжні курорти — лікування водами було тоді в моді й Марко Вовчок також іздила на води, хоч ій це зовсім не було потрібно. І вона любила добре попоїсти, але, що була сильна, то переносила це добре. Марко Вовчок, коли писала, то працювала швидко й маючи до того умови такі, як Джордж Еліот, написала би багато великих романів.

Плідність Джордж Еліот є подивугідна. По виході Адама Біде, вже за рік з'являється новий великий роман „Млин на

Флосі". Це також твір із автобіографічними рисами. Таких творів у неї два, як і у Марка Вовчка — „Жива душа” і „В глущі”. Але ріжници між ними велика — Джордж Еліот не висуває себе наперед і не звеличує за рахунок інших, як то робить по-слідовно Марко Вовчок на шкоду творам. Романи Марка Вовчка є побутового характеру, де жінки геройні стараються вирватись із тенет вузького провінційного життя і самим улаштувати свою долю. Джордж Еліот вибирає ширші теми. Після перших двох романів вона береться за тему політичну. І наступний роман „Фелікс Голт”, є на тему виборів. Він, правда, не є такий успішний, ані такий добрий, як попередні, у нім вже мусило бути більше надуманості. Цей роман уславив своєю увагою Дізраелі.

Після тих творів увага письменниці відходить від рідної стихії, від рідного оточення до чужого й до іншої доби. Той відхід, як і у Марка Вовчка по відході від українства, не приніс виняткових плодів. Подорож Левісів до Італії викликала у письменниці зацікавлення другим періодом Ренесансу й постаттю Савонароли, з яким вона знаходила у себе щось спільногого, виключно до зовнішності. Наслідком зацікавлення був роман „Ромола”. Цей твір вимагав наполегливих студій, мозольної праці, а ефект не був співмірним. Трудно було англійці дів'ятнадцятого століття вжитись у добу Савонароли, добу нестримних пристрастей, змішення поганських елементів із християнством, добу жорстоку, добу фанатичної віри, розпусти, покаяння, злочинів і кривавої помсти.

Так випадкова схожість може породити несподіваний твір.

Існують два портрети Джордж Еліот — один фото, інший рисунок. Обидва у профіль, на них бачите Савонаролу в очіпку із стрічками й пір'ям. Бражіння від них досить гнітюче й відається, що до такої подібності не варто би й признаватись.

Іншим твором з чужої тематики є поема „Еспанська циганка”, єдиний твір Джордж Еліот писаний віршем. Річ, як нам тепер відається, штучна, цікава хиба, як ілюстрація подивутідної працьовитості й упертості письменниці, яка ніколи не писала віршів, а ось виконала поставлене собі завдання. Чому вона захотіла писати твір віршем, трудно зрозуміти, бо Джордж Еліот, як і Марко Вовчко празайк і тільки прозайк. Поема пішла в історію літератури, як позитивістичний трактат і таким вона є. „Ромола” і „Еспанська циганка” сьогодні для читання особливо тяжкі.

Для студій матеріялу Джордж Еліот побувала в Еспанії там натрапила на нове зацікавлення, а саме — жидівське питання. До того Джордж Левіс займався Спінозою й написав першу в англійській мові розвідку про нього. Сама письменниця перекладала етику Спінози й ось дісталася ідею написати роман на жидівську тему. Підбадьоренням була ще стаття жидів-

ського діяча Еммануїла Дойча про талмуд, яка була надрукована в „Квортелі”. Тема роману в тій добі не була популярна, сама письменниця до жіздів мала певне застереження за те, що вони вважають себе вибраним народом, але ідеаліст Дойч збудив її симпатії і ось вийшла книжка, яка хоч і розійшлась, як все, що писала Джордж Еліот, однак не була популярна. Зате нею зацікавився Бальфур і є певна доля впливу й в напрямку видання мандату на Палестину. Титул роману „Даніїл Діронда”, за героєм його. Вийшов він у 1875 році й з ним власне стався казус, який стривожив письменницю. Вона у своїх романах строго відділювала козлів від овець, злі мусіли бути тільки злі, а добрі визначно добрими. В романі ж негативний герой Гвендолін якось затъмарив добрих, і публіку це забавило, а автора вжихнуло і вона постановила більше вважати.

В тих роках зоря Марка Бовчка все нижче скілялась до обрію, а зоря Джордж Еліот все вище підбивалась до зеніту. По смерті Дікенса в 1870 році Джордж Еліот аж до своєї смерті стояла понад усіма. Успіх з часом впливав на письменницю дещо затяжуюче. Вона почала все більше перейматись почуттям відповідальнosti, почала занадто ускладнювати, заглиблюватись, твори її перевантажуються моралізуванням, поучуванням і втрачають тим на мистецькій вартості.

Письменниця Вікторіянської доби мусіла відповідати тій добі й вона занадто старалась. Доба та була досить безбарвна, тон її поважний, одноманітний, межі почувань і думок строго визначені. Слідуючи за добою, твори Джордж Еліот стають дедалі більш безкровними, в них закрадається штучність і, навіть, механічність. Письменниця вмовила в себе, що її місія є виховувати й поучувати, засіла на трон і зрештою заслужила собі на титул Піфії. Тому власне тепер її твори дуже тяжко читати. Сучасники мали, справді, подивугідну терпеливість і очевидно багато часу.

Твори Марка Бовчка слабші, часто недозрілі. Вона не думала так глибоко й не мала часу так випрацювати, брала все дещо поверхово, але в її творах досі читач почував себе серед людей якось то споріднених із сучасною літературою. У Марка Бовчка був гумор і вона давала йому волю, тому з нею легче.

У підході до життя обидві письменниці мали одинакове переконання щодо погляду на особисте щастя. Марко Бовчок не прийняла тези Чернишевського про неможливість щастя для одиниці, коли навколо море нещастя й прихилилась до егостиичної філософії Писарєва. Джордж Еліот хоч визнавала, що щастя переткано павутинням терпінь, вірила у можливість його й право на нього. Вона навіть думала, що можна навчитись бути щасливим і засуджувала тезу Інга про те, що ключі щастя відчиняють брами смерті.

Марко Вовчок вірила в щастя і в те, що можна його навчитись, мабуть, потрапила якось то бути щасливою поруч свого бравого, але незначного Жученка. Вона сама однак нам нічого про те не сказала й нема такого обширного листування, як залишилось після Джордж Еліот, по якім можна відтворити все її життя. Однак, Марко Вовчок без нарікань мандрувала по місцях служби Жученка, клопоталась, коли були якісь труднощі з працею, шукала протекцій у знайомих і щось вона писала, (хоч не шукала можливостей друкувати), як не шукала зв'язків з українськими середовищами, в яких вже починали проростати пагони новітнього українства. Вона, мабуть, була огорчена непорозуміннями в зв'язку з авторством „Народних оповідань”, поговорами Ганни Барвінок, ворожою поставою до неї Олени Пчілки, а, головне, українство її було чуже. Свого сина вона виховала, так, що він не мав жадного зацікавлення українським народом і його долею. Стався з цього російський журналіст, який не приділив країні свого батька ніякої уваги.

Джордж Еліот зажила великої слави й признання навіть з боку коронованих осіб і це їй якось імпонувало, хоч здавалось би, що увага „потенціяльних мешканців зоологічних парків” не мала би обходити письменницю. Принцеса Луїза запрошуvalа до себе Джордж Еліот і приймала її ласково, і Джордж Еліот зазначає це у своїм листуванні з приємністю. Теорія і практика. Переконання ображених часто будуться на емоціях. Виноград, який не досягнути, визнають зеленим, щоб було легше. Завзяття пані Ролан також не було б таке безкомпромісне, коли б Версаль не відкинув її авансів.

Марко Вовчок, якби була заможня, якби її чоловік зробив би якусь близьку кар'єру, також не була б так гірко успо-соблена проти кляси маючих. Її твори не досягали висот і були приняті в колах трудової інтелігенції, і там була її стихія.

Джордж Еліот сягнула найвище, навіть сама королева врешті дивилася на її особисте життя крізь пальці. А були такі, яких нічого не зворушило, для яких письменниця була тільки жінкою, яка пробуває в „гріху”. Ця примара вічно стояла коло порога й не давала волі руху. Письменницю запросили до Кембріжу й хотіли там зробити її прийняття, але така важна пані Мар'яна Бернард спротивилася, щоб це відбулося у Гартонголі й Мар'яна до Кембріжу не поїхала. Хотів з нею бачитись бельгійський король, але вона відмовилася, звичайно не з причин ідеологічних, а зі страху наразитись на якусь неприскінність. Всюди була крапля гіркоти.

Найкраще було сидіти вдома й приймати тих, які приходили самі. А таких ставало все більше. Побував у неї Вагнер, для прикладу, і з ним Мар'яна мала про що говорити, бо була знавцем музики. Відвідав її і Тургенев у 1878 р. За його від-відин відбувся знаменитий епізод, який показує, як терпіла

Джордж Еліот від свого так званого фальшивого положення. Тургенев оповідав про п'есу, виставлену в Парижі, темою якої було відношення сина до незаконного чоловіка його матері, який виховав хлопця і любив, як власну дитину. Хлопець того не знав, а коли довідався, то ударив батька, коли той хотів його поцілувати. Реакція публіки була вражаюча, публіка аплодувала невдачникові.

Джордж Еліот зробила із оповідання дивний ужиток. Вона попросила повторити оповідання при гостях і Тургенев виконав прохання. Після того Левіс підніс тост за Тургенєва, як найбільшого романіста доби, той галантно відмовився на користь господині і все було добре. Для чого було улаштовувати ту комедію? Очевидно це було завше болючим місцем!

Джордж Еліот мусіла приймати у себе й була, таким чином, провідницею салону, а салон не був відповідним середовищем для неї. Вона почувала себе краще, більш природно у виборнім товаристві інтелектуалів-чоловіків переважно, які не приглядалися до неї, до її суконь, помешкання, для яких важливим були її винятковий розум і знання . . .

Ріжниця років подружжя Левісів була незначна — всього на два роки був Джордж старший від Мар'яни й віку їм приблизно було приділено однаково. Однак, Левіс мусів відійти раніше, руйнувати рівновагу Мар'яни, а це привело до дивного заключення, дико дисонансного кінцевого акорду життя великої письменниці.

А старість, здавалось, буде погідна. Діти Левіса доросли, два сини пішли на колонізацію до Африки, до батьків дійшла вістка про внуکів звідтам і Мар'яна тішилась тим. Однак, той син помер в Африці, другий син повернувся хворим умирати в домі батька, а Левіс усе ставав слабшим, мусів відмовитись від праці в журналі й віддався студіям нервової системи, між іншим. Старався дійти таємниці, бо сам був клубком нервів. Мар'яна відчувала якось, що втратить його, а все ж, коли настала катастрофа, заломилася. Помер її товариш життя протягом 24-х років 25 листопада 1878 р.

Марко Вовчок десь у тім часі ліквідувалась зовсім як письменниця, переходила на статут жінки ззвичайного чоловіка, заризикувала одружитись із молодшим хлопцем. Ще тепер, у нашій добі пробачливости, одруження з чоловіком на 16 років молодшим викликає скептичні усмішки, осуд, недоуміння. Щож говорилось із приводу одруження Марії в тій добі, коли жінку в сорок років вважали старою, як жінку вже викіченою. Мар'яні Івенс було в році смерти Левіса майже 60 років. Отже повна старуха. Її реакція на страту товариша й була типово старечя. Вже скровна, стомлена, вона стала знову перед примарою самотності, її було страшно, життя втратило сенс, перед нею були дні доживання, вона відчувала свою труну

в сусідній кімнаті, як то сама визначила. Думки у поступової Мар'яни були точно такі, як у консервативної Вікторії, по втраті Альберта відреклась від всього, присвятила рештки життя на увічнення пам'яти покійного. Мар'яна замкнулась, нікого не хотіла приймати, навіть не могла відповідати на листи співчуття, яке було захопило цілу країну, яка приватно легалізувала відношення пари вже давно. Мар'яна постановила видати праці Левіса й установити стипендію його імені для студій фізіології. Так думала зробити королева, але її силоміць витягнули із замкнутості й вона знову стала до державної праці, бо про зreчення на користь сина, вже цілком дорослого, вона й не подумала не тільки тоді, а до кінця свого довгого життя. Вікторія у своїх поглядах на подружжя сходилась із Комтом, який не признавав можливості одруження повдовіліх. Звичайно, як королева, вона навіть не могла думати про таке, але вона ніяк, ні в якій формі ніколи не шукала заступника свого улюблена Альберта. Так само думала Джордж Еліот, крім того, її літа були цілком поза межами для початку нового життя. Однак, на практиці, намічалось долею інакше. Нещастя не ходить поодинці і в горі Мар'яни її облягли турботи — з Єгипту приїхала вдова сина Левіса з дітьми, — треба було турбуватись про неї, утримувати. Порозуміння з невісткою було тяжко знайти, вона була з колоністів із цілком відмінною психікою, сестра Мар'яни вже не жила, залишивши недорослих дітей, брат Ісаак був непримирений навіть у горі, але був син Левіса Чарльз, вже тоді одруженій, відданий і вірний Мар'яні й повіки вдячний за її турботи й опіку.

Турботи й здійснення плянів здавалось би мали відтягнути увагу вдови від горя, але того не сталося, ані турботи, ані діти, ані внуки не полегшили тяжкої жалоби Мар'яни. Це су-дилося, парадоксально, героеvi її останнього, єдиного у повному значенні того слова, романі.

Ім'я героя Джан Кросс. Молодший від геройні на двадцять років. Постать інтригуюча, яку на віддалі часу трудно зрозуміти й уявити собі. Молодші чоловіки часом очаровуються старшими жінками, навіть закохуються у них. Часом тут грає ролю також краса, але неодмінно мусить бути також очарування таланту, чи розуму. Часом з ними дружиться переважно з матеріальними мотивів, але тут ні краса, ні таланти не грають великої ролі, бо герой має практичні мотиви. Коли ж матеріальні мотиви не грають ролі й молодий чоловік хоче одружитись із пожилою жінкою, то — або шукання материнської опіки, або власна неспроможність утриматись у життю. Останні мотиви, крім захоплення дебелою жіночістю Марка Вовчка і її статусом відомої письменниці, грали ролю в одруженні Жученка. У випадку Джордж Еліот матеріальні мотивів не було — він сам був заможний і в життю дуже зарадний. Подібно

тут діяла таємна сила споріднення душ, втілених у невідповідному часовому відтинку вічності.

Джан Кросс походив із доброї родини, а що про його батька нігде не знаходимо згадок, с тільки мати й сестри, то він жив у жіночому оточенні, був дуже відданий матері й жив ізольованим від жіночого товариства, бо залишився парубком до сорока років. Буває так, що сини не женяться з огляду на матір, яка не хоче їх віддати іншій. Може так було й у тім випадку.

Знайомство Кросса із Джордж Еліот відноситься вже на рік 1869, тобто, коли їй було сорок років і була вона в зеніті слави. Сталось це випадково в Італії. Сестра Кросса випустила тоді збірку віршів і на чиюсь пораду пішла з нею до Джордж Еліот і була очарована ласкавістю славної письменниці, так само мати його за міле, сердечне ставлення й увагу. Джан зізнав Мар'яну з книжок, які пильно читав і був захоплений. Звичайно, при зустрічі з Джордж Еліот наставало у людей розчарування, а в тім випадку такого не сталося. Джан одразу помітив в ній те, що було найкраще й на завжди запам'ятав гарний голос.

Після смерті Мар'яни Джан так описував її, — „Я все бачу її гарне чоло, обрямоване пухким рудавим волоссям, довгу голову, поширену до заду, сіро-сині очі мілівого виразу, все з ласкавістю звернені на мою маму, гарні, худі, прозорі руки й цілу її істоту, що виявляла повну гармонію зо всім, чого сподівається від автора „Ромоли“. Основи роману отже були покладені вже тоді.

Жученко над зовнішністю Марка Вовчка в листах до Доманицького по її смерті не розводився, але згадав, що лікар її дивувався з фізичного її стану, за яким можна було й відгадувати п'ятдесят років. Хвалив він покійну, як зразкову матір і взагалі жінку родинного успособлення. Як про письменницю він не брався судити, і можна думати, що ця сторона його не дуже цікавила, може, навіть, була неприступна йому.

Джордж Еліот мала більше щастя — перш за все вона очарувала її здобувала силою таланту. Коли почуття Джана пережило зустріч із омріяною, значить вони було дуже міцне. Дружба між родиною Кроссів і Левісами оснувалась і була тривала. По повороті з Італії Левісі зажили горя — тоді власне повернувся син Левіса з Єгипту умирати, і вони вибралися до Кроссів у відвідини, щоб трошки розрадитись у дружній атмосфері адораций.

Сестра Кросса поклала на музику одну пісню з поеми „Еспанська циганка“ і співала її, чим до сліз зворушила письменницю. Про перші відвідини Левісів Кросс писав пізніше — „Прийшли знайомими, а відійшли приятелями“. Відтоді почалась справжня дружба, родини проводили разом Різдви і свята

з року в рік. Коли мати Кросса почала хворіти (1877-79) Джан писав про своє горе Мар'яні, просив поради й розради, і вона їх давала. Життя було гарне — були вірні друзі, були достатки, прийняття у Мар'яни шукали визначні люди доби, перед нею робили глибокі реверанси дами світу, а Мар'яна була на те чула. Вона не мала такого настановлення до панства, як Марко Бовчок, щоб послідовно його висміювати тільки за те, що воно панство. Світогляд світоглядом, а увага сильних лоскоче. Письменниця занотовує у своїх записках, як велика княжна почала з нею розмову — ... Ви вже знаєте мою сестру Луїзу... — і, коментує письменниця, — ... так, як кожна смертна особа.

Все складалось так добре, фіміям курився цілими облаками, але „нитки терпіння” проплітають тканину щастя. Левіс жартував, кріпився, але помітно підупадав, самій Мар'яні долягла давня недуга нирок. Симпатія родини Кроссеів і адорациі Джана були просвітками й підтримкою. Джан не був фізично невдахою, як Левіс. Це був здоровий свіжий чоловік у шість футів росту, поважний, присмінний у поведінці, будив до себе симпатію й довір’я, отже повна протилежність Левісові. А до того молодий. Просто якийсь ідеал. До того він ще мав гарний голос і співав, а до того був здібним фінансистом і працював з успіхом у банківництві. Співав, читав, захоплювався. У фінансисті сидів мистець. Як постаратись ужитись у ситуацію Мар'яни, то дещо зрозуміло — спокуса величезна, а жіноче серце...

Коли подивляємо відвагу Марка Бовчка, яка під сорок років одружилася із молодшим на шістнадцять років Жученком то як маємо подивляти відвагу Джорджа Еліот, яка на шістдесятім році життя, слабого здоров’я, утомлена, переживши тяжко смерть товариша життя, рішилась диспонувати своєю жіночістю в такій комбінації. Була це якась несамовита відвага, спричинена захопленням, засліпленим, солом’яний вогонь.

Марко Бовчок мала сили, була здорова й вона потребувала одружитись із цілого ряду причин і нікого підходящого не було. Вийшло добре, прожила пара в згоді до смерті письменниці й аж тоді Жученко почав щось таке думати про нове одруження з більш відповідних літ особою.

Як уложилася доля Кросса по смерті Мар'яни не важне, але він виконав важливу працю в її пам’ять. Присвятив п’ять років, збиряючи її листування, і видав його великим томом із власною гарною вступною статтею біографічного характеру.

По смерті Левіса Кросс одразу зголосився розгаджувати пригнічену вдову, домагався побачення і був першим, який проник у її самотність. Почав приходити постійно, робив безко нечні послуги й стався необхідним. Мар'яна почала оживати. Помаленьку дійшло до розваг мистецького порядку — Крос співав, Мар'яна пригравала, зближення поступало на інтелек-

туальному ґрунті — Кросс взявся по смерти матері до вивчення італійської мови для розради — обложився словниками й почав читати „Інферно” Данте. Це втомлююча й мало ефективна праця без допомоги й допомога нашлась — Мар'яна знала італійську мову. Почали разом і чомусь як раз таку лектуру, як Пекло й Чистилище Данте, читали сумлінно з коментарями, з обговоренням. Пара почала виходити між люди і Джан зовсім не відчував незручності з того, що парнерша надається йому в матері. А з Мар'яною діялось чудо. Вона набиралась неприродного для її вдачі оптимізму, молоділа, хорошила, недуга соромливо уступила в тінь і геройна тішилась метаморфозою і не здогадувалась, що це пізнє цвітіння спровоковано підступною ласкою осени, що за пряслом стойть мороз, готовий побити довірчиві квіти.

Листи Мар'яни з тої пори стають бадьюрими й вона навіть не намагається себе контролювати у виявах радости. Вона пише приятельці — „... світ стає інтенсивно цікавим”, або „... чудесне оновлення моого життя... Я так стомилася на своєму п'єдесталі від того, що від мене все сподівались мудrosti — я тільки бідна жінка”.

То їй не хотілось жити, а тепер — „мусимо жити якнайдовше для радості”. Патетичне признання. Отже сиділа на п'єдесталі й не знала, що можна їй з нього злісти для відпочинку, не знала, що восьміднія на тім п'єдесталі і її повчальні глаголання для багатьох були вже нудні й багатьом просто противні. І ось прийшов лицар, подав руку й Піфія злізла, стала тільки жінкою. І настала ще можливість направити минуле, обтяжне становище нешлюбної жінки, статись законною жінкою свого чоловіка.

Ціною трудної праці, силою таланту здобувала десятки років гроші й славу — речі, за які прощаються прогріхи проти моралі, дійшла признання зі всім, як було і ось одним рухом перекреслила. І знову, як у випадку з Левісом, не радилася ні з ким, одружилася і війшла в історію під іменем пані Кросс. Стримувало на час церемонію те, що треба було довести, що матеріальні мотиви не грають тут ролі, що Кросс має досить і сам, і треба було довести до відома, що з одружженням вона не зрікається турбот опікою дітьми і внуками Левіса. Почуття відповідальности було у Мар'яни величезне, в тім відношенні вона була бездоганна. Про одружження з близьких знав тільки син Левіса Чарльз і нічого не мав проти, навіть вітав. Розумів якось і був незвичайно добрим, подивуздіним. Мав від батька таку спадщину лояльності до людини. Був чесним і добрим також Кросс і не мав користолюбних мотивів. Інакше сучасники напевно би знали й постарались зафіксувати для майбутніх, а такого нема.

Сповнила Мар'яна перед одружженням усі свої приречення,

щодо увічнення пам'яти Левіса — праці були видані, стипендія основана. Все було в порядку. Однак одруження викликало загальне здивовання і обурення. Недоуміння і осуд осіб і цілих груп було безмежне. Позитивісти, філософію яких Джордж Еліот поділяла, хвілювались, бо Комт був проти повторного одруження, літературно-мистецькі кола обурювались, що письменниця вийшла за фінансиста, а широкі кола читачів, які прийняли її союз із Левісом, і, таки би мовити, приватно легалізували, були глибоко розчарованими, чули себе обманутими. Однак найшлись старі, вірні приятелі, які з тим погодились і, навіть, висилали привітання. І, нарешті, обізвався брат. Для нього це був рух, який перекреслив „неславну” минулість. З того видно, що була це людина заскорузла й навіть тупа, бо як було не бачити, що власне тепер робиться невідповідне, жалісне й смішне.

В друку, перед смертю Левіса була книжка Джордж Еліот „Тео-фрастус Сач” і тут Мар'яна турбувалась, що люди подумають — ось, мовляв, помер чоловік, а вона ще може щось робити. Вона виправдовувалась і у виданні мусіло бути зазначено, що рукопис було дано до друку минулого року. А по році з'єднала свої старі літа з молодим й вже не оправдувалась і не вяснювала. Знали тільки Чарльз і сестри Кросса, і не протестували, дійсно дивні, незвичайні люди.

„Молоді” поїхали до Європи, відвідували місця, де Мар'яна буvalа з Левісом, а про одруження друзі довідалися із газет, були ображені й шоковані. Але пара була щаслива. Джан не виявив розчарування при близьчому розгляді „молодої”, а Мар'яна писала Варварі Бодішон — „... це чудесне, благословенне почуття ... після того, як я думала про труну в сусідній кімнаті”. Піднесення було дійсно чудесне, Мар'яна так ружалась, всюди хотіла бути, все бачити, аж молодий Кросс знемігся і у Венеції захворів.

По поворті із шлюбної подоржі все пішло дуже скоро до заключення. Зима в Лондоні сурова, треба було дуже вважати після намагань подорожі, але Мар'яна не хотіла вважати, вона думала, що якраз завдяки зміні й рухові вона ще живе. Почалися походеньки по галереях, концертах, театрах.

Пішли „молоді” на виставу до Ст. Джеймс Голл. В залі було переповнено, душно. Мар'яна скинула кожух, і, коли Кросс благорозумно хотів накинути плащ їй на плечі, вона не дозволила. Тоді вона й перестудилася. Було це 18 грудня, а 22 Мар'яна впала в дрімоту, з якої вже не прокинулась. Теза Інга, що ключі щастя відмікають брами смерти, здійснилась на тій, що її не приняла. Кросс дуже переживав втрату й взяўся за працю збирання листування, а що далі — невідомо.

Марко Вовчок інакше вела — жила собі й жила, їздила з Жученком без нарікань, возила його за собою у своїх випра-

вах, як то до Парижу в справі перекладів, до Саратова, де працював її син і де вона видала свої твори. Щодо творчості, то плоди її були дуже скромні з того періоду, вона жила з минулого, і головна її турбота була про переклади її творів на чужі мови, того вона хотіла й навіть обтяжувала сина Богдана вимогами посередництва. Але то вже були тільки відблиски. Як письменниця Марко Вовчок пережила сама себе й смерть її пройшла непомітно. Жученко поховав дружину, совісно відписував Доманицькому на його питання про письменницю, але незабаром втратив зацікавлення — він хотів ще пожити. Чи то йому пощастило, не знаємо.

ПРОВЕСНА

ВЕСНЯНИЙ ВІТЕР

— Цей гляцініт незносимо пахтить. Мене від його розбоплілась голова. Це сказала Орисіна мама і подратовано кинула на канапу капелюшник, що його міряла перед дзеркалом. Капелюшник новенький, сьогодні куплений і мама — надавала йому характер. Нова річ завжди трохи кострубата, не має ще характеру того, хто її буде носити. Новий капелюшник це радість і мука. Маленька чепурна жінка підійшла до вікна, рвучко розсунула завісу, вихилилась, жадібно вдихнула свіже повітря і знову кинула завісу, ніби хотіла відгородитись від вітру. Вернулась до капелюшка і почала укладати його у блискуче живе пуделко.

— Ті крамарки зовсім не мають смаку. Обурююче. Беруться не за своє діло. Переконувала, що гарно, чудово, а тепер бачу, що носити не можна.

— О, ні, мамусю. Ти помиляєшся, тобі в ньому дійсно дуже гарно і капелюшник гарний. Ти не турбуйся. Це тобі так здається, бо ти довго дивишся на капелюшник. От завтра буде зовсім інакше. І ти втомлена, мамусю.

Орисін голос лагідний, переконуючий. Мама глянула на дочку наївними синіми очима.

— Справді? Ти правду кажеш, Орисю? Але... Отут дитинко з правого боку не та лінія, треба більше вигнути. І мама знову надягнула капелюшник, стала перед зеркалом.

— Отут. Якось так. Ти поглянь добре, Орисю. Я ніби старшою в ньому виглядаю, зовсім як бабця. Правда, Орисю? Ти скажи мені правду, доню!

— Мамусю, тож я правду кажу. Дуже тобі гарно. От, дай я тут трошки вигну. Бачиш! Зовсім гарно, а завтра ще краще буде. Ти собі, мамо, пригадай — то завжди так спочатку, а потім гарно. Ти даремно турбувшся.

Мама усміхнулась підбадьорена.

— Дякую тобі, Орисю. А я то вже зовсім розчарована була. Можливо, що я така втомлена і тому погано виглядаю. Дійсно, воно завжди так у мене.

Вітер ніби почув, зрадів і собі, кинув завісу аж геть під стелю.

— Противний цей вітер. Зачини, доню, вікно. Такий неспокій вносить. Це нервус. Не люблю вітру.

— „Мамусю — не треба замикати вікна. Він гарний вітер, веселий”.

— „Не розумію, що тут гарного”. Мама підійшла до вікна і зачинила його рвучко. Ніби от взяла вітер за комір і викинула. Вітер вносив неспокій, тривожив, і мама його викинула. Але чого ж, чого ж вона не заспокоїлась? Отже, то не вітер турбус, а щось інше і воно тут десь причалось у стінах дому. Мамі розболілась голова і Орися подавала їй ліки, ті противні нудні валеріянові краплі. А потім Орися подала мамі модний журнал, а сама вернулася до книжки.

— „Подивись тільки, що вигадують! Тепер на сукню треба у два рази більше матер'ялу, як минулого року” — не то до Орисі, не то сама до себе промовляла мама, — „і рукави такі вигадали, що старого не можна перешити”.

Орися мовчала. Вона не розуміється на рукавах і тема її не цікавить. І про капелюх вона тому тільки, щоб заспокоїти маму. Вона не думає про убрання і не журиється тим ніколи. Що дасть мама, те одягає. Приємно тільки буває міняти зимове на літнє. Так легко стає. Може завтра можна буде піти до школи без плаща в самій сукні.

Весна. Вже тринадцята Орисіна весна. Колись Орися так прагла вирости, бути великою. Колись... А тепер? О, як би вона хотіла знову бути маленькою, нічого не розуміти, нічим не журистися. Так добре тоді було, так певно, захисно коло мами і тата. Мама тоді була завжди дома, чи може завжди було так, а тільки вона не помічала? Орися дивиться у книжку, але сторінки не перекидає. Її думки далеко від книжки. Вітер налітає на шиби, б'ється в них, гостро солодко пахтить білий гляцинт, його пахощі наливають кімнату вщерть. Тато його вчора приніс, а мама сказала з докором — „Ти забувавши, що я не знаю запаху гляцинтів”. Тато усміхнувся і зажартував — „А я хіба тобі приніс? Це Орисі, а ти, мамо, не нюхай, як не подобається”.

Ніби відповідаючи на думки Орисі, мама підвелаась на лікті і сказала голосом, повним муки: „Ах, як дратус цей аромат. Орисю, винеси його на кухню, чи відчини вікно. Так відчини вікно, я задушусь тут”.

Орися прискачilla до вікна і одчинила навстіж. Тільки би не виносити на кухню. Таку красу на кухню. На нього все хочеться дивитись. Вітер зрадів, зашугав по кімнаті, приніс весняну радість. Та ліпше би Орися не відчиняла того вікна, ліпше б його зовсім не було, нехай би їх від вулиці відгороджувала висока глуха стіна, нехай би ні одного звуку не долітало сюди із вулиці. І нехай би там лютувала буря, лляв дощ...

Орисині очі розширились, обличчя стягнулось ніби від болю. Вона напружилаась і застигла на місці. З міллим пустогним вітром вдерся у вікно оклик. Низький, хрипківятий голос,

осоружний голос кликав її маму. Як ненавиділа Орися цей голос.

Як пташка спружнула з канапи маленька жінка. Тріпнуа кучерявою голівкою і защебетала у вікно. Вона казала, що рада, дуже рада, що за нею зайдли, вона дуже стомлена від міста і вчаділа від гляцінту. Мама запитала Докію Іванівну чи не зайдла би вона до хати, а коли та відмовилася тому, що вони щойно з хати мама спітала хто це ми. Орися наперед знає відповідь, знає, що мама так тільки питас, бо і вона знає хто там із Докією Іванівною. А та приспіщує маму. Для чого? Мама і так умить готова.

— „Орисю, люба. Ти будеш сама дитинко. Я трошки проїдусь, у мене безумно болить голова... Тато ось, ось прийде. Як тато захоче вечеряті то... Та він сам знає... Ти чого на мене так дивишся?...”

— „Я, мамо, нічого. Тільки там вітер, а ти не зносиш вітру, в тебе ще більше розболиться голова”.

— „Ах, ні! То в хаті він противний і в місті а... Господи! Знов сльози! Ні, це не можливо. Така велика дівчина і не хоче побути півгодини сама. Сором!...”

— „Мамо! Нащо ти кажеш неправду — ти не повернешся за пів години”.

— „Отаке! То мама не має права пройтись тільки працювати, варити, латати, стягати кінці з кінцями. Сльози. Всяка охота пройде. От нещасти я таких егоїствів, як ти і твій тато не бачила”.

— „Мамо! Не кажи так про тата — тато добрий, І я не є егоїстка, я тільки не хочу, щоб ти з ними ходила”.

— „Оце так! То ти мені будеш вказувати з ким я маю ходити! Що це за діти тепер. Щоб я колись свой мамі насмілилась щось такого сказати. Ну добре, добре. Мама не піде тільки перестань ревіти. Що з того, що у мами болить голова”. Мама зрезигновано сіла на канапу. „Скажи їм, що я не піду, важливі справи!”

По щоках Орисі бігли великі сльози їй хотілось ридати, але вона стримувалась.

— „Мамочко, я так не хочу. Я не хочу, щоб ти думала про мене, що я егоїстка. Я не є. Я тебе так люблю. Я не хочу, щоб ти так залишилася. Йди краще, йди. Я вже не буду плакати. Я вже не плачу, не плачу”.

Сині наїvnі очі матері безрадно закліпали, по обличчі пропігла болісна гримаска боротьби.

„Ах, Боже мій! Чого ти така? Вигадуєш собі якусь журбу. Дурниці це. І я повернусь скоро. Незручно дійсно тепер відмовлятись. Ти розумієш, ти в мене розумна дівчина. Я скоренько повернусь. Маленька жінка заспішила, підчесала чу-

бок сріблястого пужкового волося, підмалювала устоинька, при-
порошила тендітне личко пудрою.

— „Ми з тобою, за те, що ти маму пустила підемо завтра
в кіно”.

— „Ні мамусю, я не хочу до кіна”. Але маленька жінка
вже не чула, вона швидко накинула на себе плащик, поцілу-
вала Орисю в голову і вже нема. Дрібно прошокотіли по сходах
високі тонкі підплятки, стукнули двері дому, кляцнула фірточ-
ка. Орися сама. Знову сама. Підійшла до вікна, вихилилась.
Десь зліва глухо прогомонили голоси та вітер закинув їх ку-
дись. Мабуть, на білу дорогу, затінену головатими яблунями,
обсипаними біло-рожевим цвітом.

Так, той вітер не такий зичливий, як то здавалось. Справ-
ді він злобний, як настирливо шумить він у кущах бузку. Бідні
тюльпани. Мабуть вітер пообриває їм пелюстки. Як сумно ста-
ло, яка пустка. Орися не боиться бути вдома сама. Ні. Не від
того їй тоскно. Коли тато прийде? Краще би прийшов пізно,
пізно, коли вже мама буде вдома. Татові неприємно, що мама
ходить з ними. Він не показує, але Орися знає. Знає, як йому
тяжко.

Мама казала, на півгодини. Чи ж правда? А може, може
повернеться за півгодини. Мама ж казала так. Це ж слово,
а слово треба додержувати. Тато завжди додержує слово і вона,
Орися, також. Не додержати слова це щось ганебне. А проте . . .
можна забути. Час у товаристві так скоро біжить . . .

Півгодини вже пройшло. А коли ждеш, то час так поволі
тягнеться. Стрілки поволі рухаються. Чи може годинник спи-
нитися? Ні, тікає. А як голосно тікає. І вітер стихає — все рід-
ше налітає на вікна, все слабші його пориви. Тихо в домі.
Внизу у господарів всі дома? Їх внук Яро ніколи не бував сам
там завжди знають хто куди пішов і коли повернеться . . .
А все ж таки стрілки рухаються, тоді як на них не дивишся.
Вже вони пройшли повне коло. Все вже виконано на сьогодні
— завдання зроблено і книжки поскладано. Тепер сидіти і чи-
тати. Перед Орисею розкрита книжка про подорож до Африки.
Вона дуже любить читати подорожі, та Орися не читає — її
заполонили думки, далекі від подорожі, і вона жде. У кімнаті
розгостився напружений настрій дожидання. Кожне скрипіння,
шелест падає в тишу, як камінь у плесо, гуком відбивається
в голові аж болить. Орися сторохко, як птиця витягає шию,
вслухається. Але звук за звуком тихнє. Голова мимоволі па-
дає на руки — єдина порадонька поплакати, ось, ось потечуть
вони грікі. Та не потекли. Їх встиг сполохати вже реальний
звук — стукнула фіртка. Хто? Нашорошилась. Як би ж то
мама. Ні. Це не її легкі поспішні кроки. Кроки інакші, повільні
кроки стомленої людини, якими відмірюється кінець денного
трудового шляху, шляху до відпочинку. Тато. Орися скочила

зі стільця, кинулась до дверей, спинилася, відступила, знов подалась назад і вернулась до столу. Сперлася руками на стіл лицем до дверей і застигла. Як довго тато йде. А може з ним і мама. Може зустрілась по дорозі? Ні! Тож мама йде так — цок, цок. Дрібненько, швиденько. Кроки стихли, поволі рипить ключ у дверях, ось вони відчинились, кляцнув вимикач у сінях і там стало світло. Бігти татові назустріч, кинулась йому на шию. Хочеться, але Орися знає, що вона тоді заплаче і от стойте скаменіла. Ось тато зняв плащ, пішов на кухню, засвітив там, а тепер йде сюди. Ось зараз буде тут. І що він скаже? Скаже „а ти знову сама?”, „А мами нема?”. Але тато сказав не те. Сказав „Ну, Жученя здорове!” І як завжди при звуку татового голоса стало легше, напруження попустило. Орися кинулась до тата, він її обняв і погладив по голові.

— „Ах ти моя закосичена! Чого така нашорошена стояла? Боялась сама, що?”

— „Ні тато! Я не боялась. Зовсім... І я тільки хвилинку була сама. Мама зараз прийде, вона на кілька хвилин, вона дуже стомилася, бо була в місті із капелюхом замучилася, і гіацинт, а у мами голова і нерви...”

— „Та, та, та. Наговорила — гіацинт, голова, капелюх, нерви. Не добереш толку. А ти вечеряла, жученя?”.

— „Ні, татусю! Я на тебе ждала. Ти знаєш, що я сама не люблю істи. Маємо яєчка — я буду смажити і бараболька лишилася, і борщ для тебе”.

— „Є і закуска. Ось солоденьке”.

— „Тату! Ти все мені носиш ласощі. Ти все думаєш, що я мала дитина. Ти сам мусиш істи. Я здоровна, а тобі треба. От ти знову такий блідий. Чого ти такий блідий?”

— „Я блідий! — обурився тато. Та я румяний як яблуко. Глянь! „і тато ущипнув себе за щоки. Який він тато, завжди уміє розрадити.

Орися заходилася господарити, а тата нагнала — „Прошу тебе не лізь. Сиди, відпочивай — я сама умію все”. А тато бойтесь, щоб коло газу щось не сталося, щоб не попалилась Орися. Та Орися обережна, уважна не така, як мама, що їй безліч негод трапляється то з вогнем, то з гарячою водою, а що вже з ключами... Орися господарить зручно і тато вихвалює її, як завжди прибільщено, аж незручно їй. Він трошки жартує, а проте Орисі приемні пожвави, вона розцвітає усмішкою.

„Ти, тату, може так собі, жартуєш, а я дійсно вмію все робити — варити і прати, і прасувати, і сили в мене є досить. Я могла би провадити все господарство, як би мама... нездужала, чи як би їй не хотілось”. Тут Орися зашарілась і додала в замішанню — „Ти знаєш, що наша мама не дуже любить господарити”. Як добре, що тато встав і нахилився над столом, щоб поправити настільник. Так він не побачив, як спаленіла

Орися. І нащо вона сказала оце про господарювання. То ж мама є і вона буде, мусить бути. Як же без мами? А проте Орися знає, що буває так — без мами. От піде собі мама, як у Лілі...

Який тато втомлений. Він багато працює і мало єсть. Коли Орися допитується він все каже, що обідав, а почне домагатись, що саме ів то наплутає, бо не знається на стравах добре. Орися йому тоді не вірить, а тато робить страшні очі: „як його, його підозрівати в брехні і хто ж — єдина дочка. Щож воно далі буде? „Почне таке і завжди роземіщить. Ось і тепер розсіяся, як грізний господар — „А ну, дочки, давай вечеряті. Тай щоб все гаразд було, а то і всипати можу. Я такий, я можу”. І тато підкручує свої вусики такі, що й підкручувати нема що.

Насипала Орися татові борщи.

— „Це діло борць. А ти, що собі не береш?”

— „Я тато не хочу. Ти йж! Він добрий вчорацький, настоївся”.

— „Вчорацький? А сьогодня, що було, юха?”

„Ні, не було юхи. Сьогодня було тільки друге!”.

Орися засмажила яєшню і сіла проти тата. Яке воно смачне, як сама наготовуєш і отак з татом. Орися поділила яєшню. Хотіла їсти, але щось згадала, переділила ще свою порцію і відкладала на мисочку.

„Це що?” — запитав тато.

„Це тату. Це... Мені забагато, я не з'їм і я товста стаю”.

„Еге! А мама вечеряла?”

„Ні, не вечеряла, але вона не казала, щоб ій лишати. Може вона зайде до кого”.

„А мама варила сьогодня обід?”

„Ні, татусю. Я ж тобі казала, що мама була в місті — вона не встигла”.

„А чого в місті?”

„О, тату. Який ти. Я ж тобі казала про капелюшок”.

Між татовими бровами проглибилась риска. Завжди Орися отак щось накітъ. Тепер тато посумнів знову.

„А щож ви обідали сьогодня?”

„Я барабольку з маслом і сиром, а мама вівсяну кашку. Ти знаєш, що мама бойтесь барабольки, бо від неї живіт великий”.

„Ну а що з тим капелюхом? Переробляла мама чи що?”

— „Ах, ні тато. Я ж тобі казала, ти не чув — це новий капелюх. Мамі пощастило так дешево купити, просто даром. Мама дійсно потребує капелюха, правда?”.

Орисині очі благаюче вп'ялися у татове обличчя — „Ти татусю не думай... він дійсно дуже дешевий... і мама заощадила”.

Тато нахмурився. — „Заощадила. І скільки тих капелюхів вже є, хоч гать ними гати. Капелюх новий, а на обід бараболька і кашка. Ну добре нехай вже”. Татове обличчя прояснилось і він усміхнувся до Орисі. — „О! тато лютий. От я вас!”.

Орися підбігла до тата і міцно обняла за шию — „Який ти добрій! Ти вже не гніваєшся за капелюх?”.

„Що ж гніватись. Воно і не поможе. Казав мамі підождати до кінця місяця, а вона не витримала, вона як дитина наша мама”.

Так тату, як дитина. Вона так тішилась, а потім почала міряти „надавати йому характер”, змучилася, знервувалась і голова розболілася”.

„Що, перестав подобатись?”.

„Як завжди. Тиж знаєш нашу маму”.

„А ну принеси його сюди. Най я подивлюсь на що мама „заощадила”.

Орися вибігла і за хвилину повернулась, виступаючи неприродньою ходою фільмової зірки. На її голові був новий капелюх. Тато захоплено підніс руки вгору — „Ах ти сяка така! Ну ж і гарно в нім тобі. Орисю, ти в мене вже велика дівонька. Треба тобі капелюшок купувати. Носиць все шапчину, як маленька”.

„О, ні тату. В береті краще і мама так каже, що дівчаткам краче в береті, а мені у капелюсі було б незручно. Справді. Маму це тішить, а мені ні до чого”.

Орися зняла капелюх і стала звичайна, такий собі довгоногий смотрик.

— „Мамі все здавалось, що вона стара у тім капелюшку — уяви собі!”.

Потім Орися і тато говорили про ріжне — про школу, про завтрапні завдання, про погоду, про весну, яка вона вередлива, про тюльпани, що іх так немилосердно тріпав вітер у садку. А потім тато наказав спати. Благаючий погляд карих очей не поміг. Вставати треба рано, щоб на поїзд не спізнились і не хапатись. Треба послухати. Орися постелила собі на канапі, приготувала ліжко для тата і мами у їх спальні, передягнулась швиденько і вже зовсім готова до сну виглянула сказати „добранич”. Пішла, спинилася у дверях, ніби вагаючись і з зусиллям промовила — „Татусю!”

— „Що, Жученя?”.

— „Тато! Ти не будеш з мамою „говорити”?! Прошу тебе тато!”

— „А то як не говорити? Чому?”.

— „Сваритись, тату . . .”

— „А хіба ж я з мамою сварюсь!?”.

„Ні, татусю! Але . . . прошу тебе не кажи мамі нічого. Вона

така нервова тепер. Бо, тату... Ну ти знаєш. Ну обіцяй мені!".

Тато спустив повіки, ніби замкнув очі на момент, а потім усміхнувся.

„Обіцяю! Гаразд. Ти заступнице. Спи спокійно. Не турбуйся нічим. Все буде добре. Чуєш? Все пройде! Все буде добре!"

Тато пішов з Орисею, поміг їй укритися. Як приємно це, скільки ніжності і захисту відчувається в його руках. Справді все буде добре. Коли тато таккаже значить буде. Тато завжди каже правду.

Двері на кухню прочинені і Орися бачить у світляній смузі татово голову похилену над книжкою. Читає. Найкращий, найліпший тато на світі. Все буде добре... Зашелестіла сторінка книжки. Як тихо стало. Вітер затих. Вигулявся і затих. Тепер на дворі вогко, свіжо, тепер, мабуть, розвиваються листочки і розцвітають квіти. Вони це завжди роблять так, що ніхто не може углядіти — встанеш ранком, а вони вже є, як її тюльпани...

Тікає годинник.

— „Орисю!" Спить.

Тато встав. Він високий, трошки похилий, під його карими очима, якраз такими як у Орисі, залягли тіні із них і цілого обличчя проглядає велика втома. Однак, тато не думає про сон, він пройшовся по маленькій кухні, в якій здається ще більшим, потім виняв годинник і довго дивився, ніби не довірючи ѹому, відхилив двері в кімнату, так що світло впало на стінний годинник. Ні, годинник справний.

— „Орисю!".

Спить. Причинив двері, підійшов до вікна, притулився чолом до скла, одвернувся, пригладив рукою чорне із срібними нитками волосся. Обручка на пальці торкнулась чола холодним дотиком. Він рвонув руку і задивився на перстень, потім покруттив, наче зняти хотів та перстень вгруз — його багато років не знімали.

„Ні, так, мабуть, далі не буде..."

Сів до столу і сперся головою на руки. Він сам у цій тиші. Сам зі своїми думками. — Все мусить бути добре, сказав, і Орися ѹому вірить.

Час йде дуже поволі, а проте йде. Тато піdnіс голову, прислухався витягаючи шию зовсім так, як робить Орися. Так, тепер дійсно чути кроки, притищені, обережні, ледве поскрипув пісок під ними, а проте ці ледве вловимі кроки вдарили у тиші і розтрощили її в скалки. Все напружилось в кімнаті, а серце колотиться як дзвін на сполож, а потім завмирає поволі.

Коли маленька жінка прийшла в кухню, там вже все було звичайне, тато читає — він готується до завтрашньої лекції. Він не дивиться на жінку. А вона наче ще меншою стала. Кучерявий чубок намок від вечірньої вогкості і в нім заплутались

блі пелюстки яблуневого цвіту, напудроване обличчя посиніло, а кінчик тендітного носика витикається червоним кінчиком, натомість уста полиняли і зжухли. Вона, мабуть, дуже змерзла їй навіть здається тяжко розхилити уста для мови, а проте, коли вже почала то говорить вона швиденько, легко, піднесено тільки ніби трошки заголосно для нічної тиші.

— „Ти ще не спиш!?”

— „Як бачиш — готовують до лекції. Але ти тихше, розбудиши”. Мама приложила долоню до уст — „Давно Орися заснула?».

— „Давно! Тож і час вже їй спати. Тай мені”. Хотів встати, але не встав. Мама була дуже здивована, що вже так пізно. Вона розвела руки — „Що ти кажеш? Вже так пізно! Як час в розмовах минає”. А потім вже іншим звичайним тоном — „Алеж я голодна. Нема чого пойсти? Так то зовсім нема аппетиту, а пройдешся...”

Можна би було сказати на таке логічно — хто не варить обіду то мусить бути голодним. Але тато того не сказав. Він сказав, що у шафі є щось.

Мама повиймала всі рештки і почала їсти. Дійсно вона була голодна. Від інтенсивного жування у неї порожевіlli щоки, але разом з тим намерзлій ніс розігрівся і зашарівся калиново. Коли мама сиділа так у світлі то її обличчя видавалось заплаканим та і у голосі щось таке чути — може у мами нежить, може вона перестудилась на проході...

Задоволивши перший голод, мама заговорила вдавано легким тоном. —

— „А знаєш, Андрію, цей Данилович вже стільки разів напрошувався до нас. Мені аж незручно. Завжди вдаю, що не чую, чи так якось. А сьогодня знов. Я так ніби не помічаю, а Докія Іванівна — уяви собі — й каже: — „А що ви все питаєте! З'явиться тай годі. Вона така прямолінійна, ти знаєш, яка вона... Ну, що мені залишилось. Я знаю, що ти його не любиш... Але. Не розумію — він справді цікава людина, дуже інтелігентний, і з доброї родини...”

— „Нащо вона це сказала? Ах, мама! Тато швидко закрив книжку.

— „О ні, сюди мені того пройдисвіта не води”.

— „Дозволь! Що це за тон! Що за вираз!”

— „А такі вирази і тон, як чуєш. Цього альфонса у себе в хаті бачити не хочу, а прийде то викину так і знай”.

— „Ах так! Хоч, властиво, чого я дивуюсь. Яж ніколи не можу запросити того, кого мені хочеться. Це вже такий порядок у нас заведено — я твоїх гостей приймаю, хожу коло них, частую, а як до мене хто зайде то вся тріпочу. Так і знай, що неприємність буде. На всякого щось вигадаєш. Цей альфонс... Ну що ж...”

— „У мене нема окремих знайомих — є спільні і я не запрошую з них такого, що міг би бути тобі неприємний. Це по-перше, а подруге альфонсом називаю його не тільки я, а всі хто знає. Він завжди живе на рахунок жінок і ніколи не працює, чи може ще із якихось джерел мені не знаних так одягатися і байдикувати. Так що . . .”

„Ах, який ти довірливий іноді буваєш. Аж дивно — то зовсім не звертаєш уваги на поговори, а то . . . А що він із дружиною розійшовся то може він досі боліє душою. Це кожному може статись — і потім кожен знає, що вона була для нього занадто стара і негарна. А жити разом і мучити одно одного, зв'язувати . . . То може справді краще розійтись . . .”

— „Ти частенько так кінчаш, отим — розійтись. Залазиш у погану історію, а коли тебе попередити то ти замісць розважити отак. Натякаєш, чи що? Це вже на раз і не двічі. Треба би нам на цю тему поговорити раз на все. Розійтись не штука, але у нас є дитина”.

„Ти завжди все на дитину зводиш. Ніби то хто має дитину то вже раб до віку. Це зрештою неприємно чути. Ти граєш на дитині. А Орися теж набралась від тебе духу — слідкує за кожним моїм кроком. Докію Іванівну як побачить то вовком на неї поглядає”.

„Ось як! А чому ти думаєш, що це мій дух, що у неї нема власного відчуття, що до тієї компанії. А що я, як ти висловилаєш, граю на дитині, то на те навіть нема що казати. Без пам'яти говориш, щоб тільки вразити людину. А Орисю ти не вмієш цінити. Таких дітей, як вона, не багато. Вона для себе нічого не хоче, як інші дівчатка в їх роках — все для мами. Нераз дивишся і міркуєш — хто власне тут мама, а хто дочка. Все навпаки”.

Мама відвела очі вбік, її обличчя втратило злий вираз, стало жалісно-розгубленим.

— „Таж я нічого не кажу. Я знаю, що вона добра дитина. Ти мене роздратуєш завжди, а тоді . . . Я тобі все не можу додогодити. Я може би і хотіла бути такою, як ти хочеш, але я не можу. Орися зрозуміє маму . . .”

В маминім голосі забреніли сльози. Тато сперся руками на стіл і нахилився до неї. Він зашепотів наполегливо, наказуючи — „Не говори дурниць. Розчулилась. Сама себе роздратуєш, розжалобиш і починаєш про розхід. Нікуди ти не підеш, бо й не потрібна нікому. А як би збожеволіла і пішла, то Орисі тобі не дали б. Сама знаєш, що дурниці говориш. Ти сама як дитина . . .”

Тут маленька жінка зірвалась на ноги, аж виросла, наче, від образи. В її голосі вже не було сліз і розчуллення, тільки гостра злість, обличчя її зашаріло, а на шиї набухли товсті жили.

„Нікому не потрібна! Тільки один такий милостивий наїшовся, що взяв. Дуже дякую! Дякую! Де ж пак, дружина професора! Яка честь! А що її приходиться працювати, як служниці, рахувати гріш... Але ти, ти святий та божий. Винна буду завше я. Мене кожен засудить... Я нікому не потрібна. Ти думаєш, що як у мене нема професійної освіти і я не можу заробляти, то мене можна ображати. Я нікому не потрібна! А все ж — може комусь і потрібна. Коб ти знов, що можу йти, маю куди. Можу хоч зараз...”

„Тихо! Тихо — розбудиши Орисю. Ти, що здуріла. Замовчи!”

„Розбуджу! Нехай, нехай знає... Я вже не можу так!”

Тато застогнав — „Роби як знаєш, але мовчи, благаю не кричи” і він простягнув руку.

„Ах, не доторкайся до мене” і відсажнулась ніби її вдарити хотів.

Далі вже нема куди йти. Як скічти цю огидну сцену, як примусити її замовчати. Батько закрив обличчя долонями і в цей момент двері з кімнати відчинились і в них стала Орися. Зполотніла, вся тримтюча, з пасмами чорного волося на обличчі, в довгій блакитній сорочці вона виглядала як привид. Вона кинулась до батька і залебеділа плачуши — „Тату, таточку, не гнівайся на маму!” Потім кинулась до матері охопила її за плечі і просила — „Мамо, не кидай нас. Як ми без тебе будемо! Мамо, лишися! Я тобі все буду помагати, я все вмію, я маю багато сили. Ти будеш собі ходити всюди тільки не кидай нас і не ходи з ними. Вони погані, я знаю. Це не тато мені казав — я сама знаю”.

Батько у без силі спустився на крісло і скопився за комір, ніби він його душив — „До чого допустив!”.

А мати? Мати хвилину стояла, як скаменіла. Потім її обличчя болісно скорчилось, потім жалісно розтягнулось ніби не те обличчя, що щойно палало від гніву. І що ж то все було супроти того дитячого горя.

Обняла дочку, притиснула до себе — „Ну, не плач. Не плач, люба. Заспокойся. Нікуди твоя мама не піде. Це вона зі злости наговорила. Дурненька твоя мама той наговорила. Так ти і знаєш — твоя мама дурненька. І правду тато казав — нікому вона не потрібна, тільки тобі, тільки тобі...” Говорила плачуши і сміючись. І тато не буде на маму гніватись. Правда, тату?” А Орися, як палужка, повторила — „Правда, тату?”

Ніби величезний тягар зсунувся із плечей батька. Він глянув у великі благаючі очі і відповів — „Правда, не буду гніватись. І нема за що. А от, що ти не спала і слухала то погано. За це треба би було гніватись”.

„Татусю, я ніколи не сплю, як ви „говорите”, хоч би як тихесен'ко, а я зараз прокинусь”.

„Бач яка. А вдає, що спить. Тату, подай нам хустку, треба носи повтиратинам” — сказала мама. І така вона була мила, близька і не подібна на ту гнівну, наче зовсім інша людина.

Тато приніс цілий рушник і сам повитирав обом слози і носи.

„Ну й носи. Як сливи носи — понаплакувались. То вже й год!”. І тато ралтом вхопив Орисю на руки, як колись маленькою поніс в кімнату, а маленька тендітна жінка йшла позаду, витираючи червоний носик. Поклали Орисю, прикрили дбайливо. Потім мама підійшла до свого ліжка, дбайливо приготовленого. Сльози ще не були виплакані, вони полились знов. Чого? Тож Орися часто стелила мамі та так ніби не бачилось, а от тепер аж серце перевертася у грудях від тої уваги дитячої.

„Орисю! Дитино моя люба”. І, не знаючи як ще виявити свою вдячність, мама сказала — „Орисю, донечко, візьмеш собі той капелюшок новий, бо мама... бо мама у ньому... стара”.

ЦИГАНКА

Яка буде завтра погода? Завтра неділя і це дуже важливо — питання погоди, бо у неділю на їх літню оселю завжди приїздять гості. Це цікаво і присмно, а тепер особливо, бо Алочці дуже хочеться показатись у новім купелевім костюмі. Власне він не новий, але Алочці так пощастило реставрувати торішній, що й не піznати. Вона довго і уперто вимагала нового, аж мама розгнівалась, а потім придумала плян змодернізувати старий. Костюм був із плечиками цільний, а тепер його зрізали зпереду замість плечиків пришили гарний кручений шнур, який зав'язувався взаду на ший, а плечі залишились відкриті. Праця була нервуюча і Алочка коло неї аж тричі плакала, а мама стільки ж разів загрожувала викинути геть. Так завжди буває, коли Алочці шиють щось і завжди вкінці все добре виходить. Так і тепер. Вийшло чудово. Алочка міряла, ахала, переконувала всіх, що костюм виглядає зовсім як новий, але мама категорично заявила, що костюм хоч який хороший, а старий і за новий його видавати не вільно. Алочка образилась — вона і не думала нічого такого, а зрештою це і не важно — новий чи старий і скільки конітус. Це була маміна філософія, що до річей, але Алочка Й у відповідних моментах застосувала і на-віть вважала свою власною.

Головно, що вийшло чудово і Оленчин костюм проти Алочкіного зовсім нікуди, а про Марту то й нема чого говорити — багацька дочка, а ходить у старім розтягнутім костюмі. Й, каже, це все одно — дивачка...

Буде гарна погода, чи ні? Тато і мама кажуть, що буде, а Славко все вигадує прикмети на дощ. Ах, цей Славко! Він й завдає стільки турбот, ходить за нею, як раб (за татовим виразом), а на людях збитки робить, підриває її авторитет при всякій нагоді. Алочку любить командувати — така в неї вдача — Оленка їй підпорядковується, бо вона на рік молодша, Марта хоч старша та піддається деспотії наче із приемництво, і так інші. Тільки Славко постійна опозиція, а як уступає то завжди дасть зрозуміти — що там, мовляв, із дівчиною сперечатись. Алочку зносить від нього багато, як від нікого іншого. Такий вже він, що не можна на нього гніватись довго. А крім того Алочку відчуває певний обов'язок опікуватись ним тому, що він не має мами. Власне він має маму, але вона живе окремо і він, Славко, з нею бачиться раз на місяць та листується.

Славкова мама погана жінка. Ала у цім твердо переконана. Одного разу вона це і сказала Славкові під час суперечки. О, тоді таке було! Він на неї кинувся з кулаками. Мама вдарила Алочку по спині, а тато довго виговорював. Алочку мусіла перепросити Славка і відкликати свої слова. Але це зробила, бо Славко плакав гіркими слізами після вибуху і слізки того очайдушного хлопчика Алочку глибоко зворушили. Перепросила, а в душі залишилась при своєму переконанню. Таки погана мама, яка лишає свою дитину. Вона, Алочка, того ніколи би не зробила, а як би сталось, уявімо собі, як би мама залишила її і тата, Алочку би померла з горя і на злість — нехай би вона, мама, знала . . .

Перед сном Алочку перебирає свої думки, плянує. Появиться вона у новім костюмі і всі ахнуть, почнуть розпитувати і в цім вже є крапля гіркоти — пояснює як і що. Багато простіше сказати — новий коштус стільки то. Але це не можливо — мама, і Оленка, і Марта . . . Однак — це не важко зрештою, аби була гарна погода. Алочку оповівають солодкі мрії. Приїде Юрій Миколаєвич. Він буде вчити її пливати на спині, а потім вони пойдуть у двох човном. А Славка треба залишити, треба його трошки покарати, бо він останніми часом став зовсім неможливим. А гості, як завжди навезуть Алочці всяких солодощів. О, тут Алочка щедра — вона обдарує Славка по королівські. Нехай єсть, йому не шкодить. Сама Алочка вже уникає солодощів, щоб не статись, бува, такою пухкою, як Марта.

Завтрашній день, скільки утіх він обіцяє. Він як янгол стоїть коло уголів'я Алочки і навіває мрії . . .

Ніч кудись поділась, наче її не було. Алочку прокинулась, згадала, і серце її сповнилось солодким прочуттям щастя. З кухні долітав тонкий запах кави — мама готовує снідання. Мама! Чудова добра мама. От розпліюється Алочку свої зелені каві іскристі очі і побачить на стіні соняшного зайчика. Він

заше буває ранком над комодом. Алочка розплющила очі — зайчика не було. Алочка рвучко скочила з ліжка, підбігла до вікна і підняла завісу. Вікно на схід сонця і в соняшні дні там так ясно, що дивитись годі.

Сонця нема. На сході величавим віялом розійшлися хвилясті хмарини. Вони заполонили півнеба і у вікно тягне свіжим вогким вітром. Алочка поволі повернула до ліжка і тепер зауважила, що на качапі, де були розложені всі її купелеві приладдя, нічого нема. Обурююче Алочка почала кликати маму все підвищуючи голос. Мама прийшла.

— Ти що? Я готову снідання — вставай і поспішай одягатись.

Алочка на те нічого не сказала, а відповіла запитом про свій костюм і всі інші речі — де вони і чого мама прибрала. Мама здивувалась — отаке, замість подякувати ще злоститься. Сама мусіла прибрата!

Я навмисне залишила. Хотіла поміряти, а ти забрала. Ти завжди мені щось такого зробиш.

— Та ти ж учора міряла, тай міряла. І що це за тон такий. Невиспалаєш, чи що? От я Славка покличу. Нехай він розважить тебе. Він вже давно тут — хотів будити, та я не дозволила. Як би знала, що така злючка прокинеться той не жалувала би.

— Цього ще бракувало. Алочка обурилась. — О, ні! Будь ласка Славка сюди не клич. Я його не хочу бачити. І взагалі . . .

Мама уважно подивилась на Алочку. — Чого це ти так люта?

— Нічого я не люта. І, що це за слово таке?!? Звірі бувають люті . . . Ніхто не приїхав?

— Ні, ще ніхто!

— І не приде ніхто — ущіпливо промовила Алочка. Не розумію для чого ти мене переконувала, що буде гарна погода.

Ах, ось воно що! Погода. Так це мама винна, що сонечка нема. Але ти не кисни, бо ще справді залякаєш його. Не турбуйся воно ще розгуляється, там вітрець є і радіо обіцяє.

— Радіо! Воно так часто бреше, я йому вже не вірю і нікому не вірю.

Двері прочинились і у них показалась Славкова голова. Алочка ахнула і накрилася з головою.

— Йди собі! Іде геть! Мамо, що це таке — я ще не одягнена.

— Та то нічого! То ж ти у піжамі. Що з тобою?

У віястих широко розставлених Славкових очах скачуть чортики.

— Не одягнена. Диви дама яка. А на пляжі так плавки з плечей спускає і штанці викручує нагору. Алочка в розпачі.

— Мамо, хай він зараз забирається. Скажи йому. І сама по-

чала наганяти. — Йди, зараз йди геть. Чуєш? І я з тобою не говорю.

Це найтяжча кара. Але Славко чомусь на неї не зареагував з покорою. Навпаки погірдливо пхкнув і заявив, що він також не говорить та й ще закликав маму на свідка, що це Алочка сама почала і не знати за що, то ж він нічого не зробив, а потім він винним буде.

Мама лагодила, пояснювала, що Алочка у поганому настрої, а от встане, уміститься то воно і пройде.

Славко зробив страшну грімасу і зник, а мама до донечки — може захворіла бува. Поставила термометр, поклала лагідну руку на чоло. Алочка від того розчулилась і на очах у неї виступили слізози.

У дверях знову Славкова жвава пичка. Дивиться, жде — може і справді хвора. В його веселих очах навіть турбота мигнула. Мама виняла термометр, а він хоч би крихту зрушився із норми. Може зіпсувався — піддає Алочку думку. Але мама заспокоїлась, наказала вставати і вийшла.

Неприємно, але що вдіш. Крім того Славкова фізіономія така смішна. Насилу втримуєшся щоб не засміятись, а тоді він влетить у кімнату і почне дуріти, а Алочка до того не настроєна аж ніяк. Отже Алочка солідно попросила його вийти, щоб вона могла умітись і одягтись. Такої мови він послухав.

Алочка встала, пішла умітись і вибрала сукню — блакитну із білим шкіряним пояском. Англійський спортивний фасон. Тепер це в моді. Алочка розглядала себе у зеркалі і розчісувала біляві косиці. Вони вже чималі і Алочки іх уміє вправно заплітати. Коси тепер у моді і вона вчасно перестала стригти волося, зараз як побачила у віденськім моднім часописі дівчинок із косами. У Алочки дуже гарне волося сріблясте, пухке і над чолом крутиться чубком. Заплелась, крутнулася перед зеркалом. Воно відбило струнку, тоненьку постать. Сукня гарна і так добре прилягає особливо на грудях, де у Алочки вже виразно намічені округлі горбочки. Приємно бути гарною. Настрій у Алочки покращав і хмарне віяло здається починає розсуватись. На серці стало легше. Алочка виняла із шафи костюм і розклада на канапі, а потім покликала Славка — Дивись!

— То що?

— Костюм новий — не бачили?

— Еге новий? Покажи!

Хотів скопити, але Алочка мерщій у шафу. Ще подере. Нарваний. В цей момент мама покликала на снідання. Пішли, а розмова про костюм продовжувалася за кавою. Славко розпитував скільки коштус. Відповідь була — ніскільки! Питав хто подарував. Відповідь була — ніхто. Тоді Славко звернувся до мами. Мама одразу не зрозуміла, а потім пояснила і Алочку

почала тішитись як то їй пощастило обманути Славка, а він протестувати, що одразу помітив однаковість кольору. Починалась нова суперечка, але в той час під вікном хтось загукав — Добрий день!

Гості! Професор Ясенчук із мочулястою бородою віялом і його пані, а крім них ще доктор Масик, якого ще називають доктор Сажа. Це тому, що лице у доктора біле як крейда, а во-лося чорне як паста на черевики. На очах у нього великі чорні окуляри і вся його поява таємничо примарна. Одна нога у доктора відстає вбік і, підтягаючи її, він завше мусить триматись боком і підкульгувати. Кажуть, що і це вдаване. Для чого — не знати.

Алочка страшенно любить гостей. Які би не були. Алочка тішиться, але чому не прихав Юрій Миколаєвич? Алочка спітала з турботою. Відповідь була заспокоююча, втішна — він приде, він залишився ждати когось там на двірці. Умовились зустрітись на річці, — як буде відповідна для купання погода. Алочка трошки пов'яла. Краще він би тепер прихав, тоді і вона пішла би з товариством у ліс шукати грибів і ягід. А так... Ні, вона не піде, вона мусить помагати мамі при обіді. Славко також відмовився. Вони знають, що старші будуть в одно говорити про політику, будуть сперечатись, а пані професорова буде мирити і на них, дітей, ніхто не звертатиме уваги. Юрій Миколаєвич інакше. Це і Славка визнає. З ним можна поговорити і про спорт, і про моди, і про технічні досягнення доби, і про науку у школі. Вислухає, і сам завжди щось цікаве розкаже. Він стільки всього знає.

На кого він там жде? Значить ще хтось приде. Цікаво. Заповідався день ненадійно, а ось все на добре виходить...

Гості пішли, а з ними Славків тато. Мама заходиться варити обід. Алочка великудушно зголошується помагати. Це значить знову переодягатись. От мама не любить переодягатись, а Алочка так би все переодягалась. І чого воно так присмно? Тепер Алочка одягла робочу суконку рябеньку у квіточки і причепила мережаний фартушечок. Такий, як каже тато, що в нього тільки носа сякати. Славко за татом повторює. Малпа. Чоловіки не розуміють нічого. Хоч ні, деякі розуміють. Юрій Миколаєвич все розуміє, бо він мистець. Алочка постановила собі давно, що одружиться із мистцем. І він буде такий як Юрій Миколаєвич.

Мама дала дітям велику миску із молодою бараболею і вони її шкрябають малими ножиками. Славко не мусів переодягатись він чи буде, чи свято все у однім — сорочина та короткі штанці, а часом то тільки у штанцях. Він гартується, бо хоче бути спортивцем. Алочка також любить спорт тільки делікатний естетичний — теніс, плавбу, а улюблений Славків футбол у згоді з мамою вважає грубим і диким.

Коли бараболі були готові, мама дала їм іншу роботу більше цікаву — а то відривати хвостики від вишень. Славко незабаром мав на собі повно відзнак вишневого коліру, в той час як у Алочки потемніли тільки устонька і вона підбігла до зеркала, щоб подивитись як то виглядає і старалась не злизувати соку. За вишнями почалась суперечка на іншу тему пекучу і улюблену тему авта. Тут бажання обох сходились — кожен прагне і mrіє бути власником тієї чарівної машини. Кожний підходить інакше правда — Славко як спортивець-змагун, в той час як Алочка вважає авто необхідним і єдино сучасним модерним засобом комунікації.

Коли прийшов час ліпити вареники, засяяло сонце, а з ним і Алочкіни очі. — Ага! Буде погода! А ти казав, що ні. Ага!

Славко не піддався. Це ж він навмисне казав, щоб й подрочити, а він знов, що погода розгуляється, бо сонце вчора так сідало і сьогодня ранком таке повітря, його рух...

— А як то воно сідає на погоду? східно спітала Алочка.

— Ну за такі хмари червоні, чи то пак синьо-золотисті. Та ти не розумієш...

Ти багато розумієш — Алочка пхкнула погірдливо. Однак Славка тим не допекти, він спокійно посилається на тата, а тато метеоролог. То він вже знає. То кому вже й знати? Алочка могла би на ту тему чудово сперечатись, але тепер їй не хочеться.

Цікавить інше. Тепер вони підуть на річку і Юрій Миколаєвич побачить костюм. Що він скаже? Він завжди звертає увагу на такі речі не так як інші — дивиться і нічого не бачить. Алочка знову почала розводитись на тему костюму аж мамі обридло і вона загрозила взагалі не пустити на річку. Алочка перестала тим більше, що знову треба переодягатись.

Обід готовий і мама жде на тата Алочкіного і Славкового, щоб тільки зварити вареники. Тати не забарілись і вже о першій були вдома, а гості подались на річку, щоб не втрачати часу. Обід смачний, особливо вареники, але Алочка єсть похапцем, непримотно, вона нервується, їй хочеться чим скоріше на річку.

По обіді вона укладає свої речі у гарну вишивану торбинку. Вона готова скоренько, а тепер треба ждати, нервуватись. Це противне начиння стільки часу забирає і наче не можна було би його раз залишити на потім, щоб використати сонце. Роблять так інші, а у них то ніяк не можна. Правда, так роблять непорядні господині, але разочок. Нема чого і казати. Все йде своєю чергою. Ніхто не хоче розуміти Алочкіного поспіху. Навіть Славко не підтримує. Він помагає мамі готовувати їжу на підвічірок, радить взяти ще те або те. Ідун, він би все їв,

та їв. Алочці сьогодня хоч би зовсім нічого не брати, вона аж з ноги на ногу переступає від нетерплячки.

Зрештою виришили. Алочка аж підскакує. Вона так поспішає, що навіть хвилину вагається чи побігти за морозивом на гроші, що дав Славків тато. Морозиво, хоч як його Алочка любить, на сей раз ледве перемогло. Побігли впередони, а назад то вже поволі треба йти, морозиво вимагає повільного сма��ування, воно ж таке добре, що на мить забуваєш про все інше і блаженствуеш.

З'їли, вилизали палерові ріжки і побігли як вітер. А думки Алочкині ще скоріше попереду біжать, як вихор вони і бачить вона все там на березі в уяві своїй. Юрій Миколаєвич лежить на траві, чи може він буде стояти такий високий гарний, з буйною темною чуприною. Побачити Алочку і вже здалека зробить знак привіту. Костюм, поїздка на човні — скільки щастя їде її сьогодня. І ще хтось там є. Якийсь його приятель — він їх багато має і привозить часом. Це також мистецтві цікаві, але такого як він то нема — він найкращий.

Онде вже видно будку на березі і гурт коло неї. Алочка спинила біг. Підійти треба поволі, щоб було добре видно нову сукню. Алочка обсмикала розвіяну спідничку, поправила поясок, пригладила чубок. Славко хотів гукати, але Алочка впросила, щоб ні — краще підійти тихенько близче, а потім несподіванка. Славко згодився помовчати, але не витримав, заверещав індіанським звитяжним криком і вилетів вперед. Звичайно і звернув всю увагу на себе, а Алочка, хоч поволені підходила, вже не зробила сподіваного ефекту. Алочка спинилась ніби поправити шнурок сандалії, а сама зпід лоба дивилася. Дивилася і серце її наче спинялось поволі. Хто це сидить коло Юрія Миколаєвича? Так от на кого він ждав на двірці... Тильки мама дивиться вбік Алочки і вона її покликала, а вже тоді Юрій Миколаєвич глянув і зробив свій рух рукою. А тоді нахилився до пані, яка сиділа коло нього і сказав — це моя добра приятелька Алочка. Я так би мовити її сам собі виховав, на руках виносив. Ходи сюди Алочко, познайомся. Це пані Галія Манковська. Вона малярка як я. Вона дуже добре портрети робить. От вималює твої зелені очі.

Алочка стояла нерухомо аж мама її підбадьорила — „Що ж ти, донон, підійди!“ Може мама думала, що Алочка соромиться. О ні! Не соромиться, а от ноги у неї наче вросли в землю, такі тяжкі. Насилу відірвала їх, підійшла, поздоровкалась зі всіма, чимно вклонилася пані. А та подала їй руку і міцно стиснула. Чого так міцно? Алочка аж скривилася і тріпнула рукою наче хотіла стрясти дотик. Відступила кілька кроків і аж тепер побачила, що Славко сидить також коло памі на її темно червоному купелевому плащі, близенько сидить аж притулився. Значить він її знає. Але хто це? Для Алочки зовсім незнайома

ця постать. Вона вже її роздивилась. Яка гарна. Тіло смагляве, очі чорні, а білки очей аж сині, волося гладке бліскуче і також чорне, а губи, як вишні. Звичайно намальовані — подумала Алочка.

Ідучи до будки переодягатись, вона оформила своє враження — циганка... Алочка вийняла з торбини свій костюм. О, яким жалюгідним він її видається, у порівнянні з циганським. Про таємін вона може тільки мріяти. Аж тоді, коли вона виросте і буде сама заробляти. О, як далеко це. Млявими рухами одягалась Алочка. Вийшла і покликала Славка, але він не розбігся до неї, як то завжди буває, тільки обізвався здалека:

— Що хоч? Я слухаю!

Алочці не чути, але вона бачить, що оповідає та і певно щось цікаве — всі уважно слухають. І мама покликала Алочку — слухати про Париж. Ага вона приїхала отже із Парижу. Тому такий костюм — перша мода. Показується...

Алочка надягнула гумову шапочку, черевички і ще раз покликала Славка купатись. Але Славко зовсім десь здурув — він не хоче, він піде із всіма, тоб то із нею — циганкою.

Алочка сіла на траву, знила шапочку, глянула на небо, а воно чисте і сонце вже добре припікає... Нехай би був краще дощ, злива, вітер...

Мама затривожена, вона залишила слухати, підійшла до Алочки. Чого це вона така сумна, вже зранія неспокійна, може справді хвора? Розпитує. Алочці і це досадно, дратує увага маминя. Так досадно, що аж плакати хочеться.

Але плач не прорвався, бо підійшов Юрій Миколаєвич. „Чого така бука сьогодня?” Заглянув в очі і помітив костюм. Похвалив взагалі і до лиця він Алочці. А вона просіяла і аж почервоніла від вдоволення — як він похвалив то мусить бути добре. Алочка встала і обернулась — подивітесь як на спині! І на спині подобалось — чудово і модно. А тепер кликав на плавецькі змагання. Алочка почала натягати шапочку. Ось і циганка встала. О, яка вона струнка та висока. А костюм! Аж тепер Алочка його оцінила. Зелений із двох частин і нагрудник тримається якось без наплечних стяжок, а між ним і штанцями смужка тіла, як золота стрічка бліскуча. Як би хто інший підійшла би, розглянула, розпитала, а тепер то тільки мимохіт очі сковзають по постаті. Вона не одягає черевичок, ані шапочки. А які у неї груди високі. Алочка виглядала і під костюмом визначались два горбки зовсім як половинки цитрини із пупляшком. Скільки ще рости треба. А проте, коли вона виросте, циганка вже буде стара. Від такої думки Алочці стало приємно. Починається змагання. Всі вишикувались у ряд і на команду Юрія Миколаєвича поскакали у воду. Тепер треба пробігти до глибшого місця і кинутись вплав. А циганка і тут не так як всі — підскочила якось по рибачому у повітря

і зразу опинилася попереду, а потім зникла і виринула далеко, лягла на бік і пливе під поверхнею так, що все тіло видно, а Юрій Миколаєвич пливє як пароплав викидаючи могутніми рухами руки. О, за ними не вженеться. Мама коло берега „змагається” і вже кличе назад — вона завжди бойтися за Алочку, Славко відстав, лише тато його і Алочка чесно пливуть по-перек. Яке там змагання... Ті двоє по течії подались, вже ледве видно їх голови.

Всі викупались і гріються на сонці, і захоплюються циганкою, яка вона гарна, і як плаває. Тільки Алочка ні слова.

Алочка покликала Славка грati в м'яча. Він грас, але неуважно і все поглядає на річку, та раптом як заверешить — повертаються, побіг і плюхнувся в річку назустріч. А вони човном повертають і Алочка бачить як Славка втягають в човен. Алочка пішла за будку і кидала м'яча, грава сама з собою поки не обридло. Ждала покличе хто, чи Славко прийде, але про неї всі забули, всі. Алочка підійшла до мами, лягла поруч, згадала про свою подушечку, хотіла підмостити, а подушечки нема. Де це вона поділась? Дивилась навколо себе — нема. Аж тут наче пошептав хто, глянула на циганку і серце враз прохололо від обурення — на її улюблений, власноручно вишигтий подушечці вилежується циганка.

— Мамо! Де моя подушечка? Хто взяв мою подушечку? Хто смів зробити? Горячково заговорила Алочка. Голос у неї зривається, тримтить.

Мама здивувалася — чого це вона так перелякалась — десь вона тут є, оглядається, де це вона дійсно. Славчику, ти не бачив?

Славко мовчить як риба. Натомість підвелається гістя, підійшла до Алочки, подає подушечку, перепрошус. Вона не знала, що це Алочкина — Славко підсунув.

— Як ти сміш мій речі брати?..

Мама зніяковіла за дочку. Лагодить...

Сонце пече і після купання це так приемно. Всі дрімають. Всім добре лише Алочку не має спокою. Вона крутиться, раз-у-раз встає, поправляє ковдру, штурхає маму і нарешті проголошує, що хоче пити.

Тато дав гроши на соду. А Юрій Миколаєвич почув про соду і питає циганку чи вона не хоче пити. Алочка подумала, що їй ще можуть доручити купувати і мерцій побігла. За хвильку вона почула за собою тупіт босих ніг — й догнав Славко.

Нарешті вони самі. Тепер вона йому скаже який він поганий. Алочка почала стримано, холодно. — Може собі йти окремо. І взагалі ми вже не будемо разом бавитись. Славко здивувався — чого вона гнівається, а потім здогадався, що за подушку. Бач яка скуча.

І за подушку — підтвердила Алочка. І взагалі він дуже негарно повівся, залишив її саму, а все сидить коло тої... пані.

Славко заперечив — чого вона сама все втікає, а він хоче слухати. Пані так гарно оповідає і вона сама гарна.

— Дійсно! Гарна! — Алочка скривила губу. — Гарна... То вже пані Наталя краця.

Славко аж спинився оставшіло — пані Наталя! Та це ж лялька мальована. Тато каже, що вона і не купається тому, що бойтесь полиняти.

— Гарно твій тато каже.

Алочці хотілось докоряти, сказати саме неприємне, болюче, сказати, що не даремно іх мама покинула, як би були вони обидва добрі то не жили б сами тепер. Але, на жаль, того сказати не можна, бо і сама інакше казала, і цю тему їй заборонено зачіпати. А Славко захоплюється далі, як вона плаває тож за плавбу вона десь там відзначення дісталася, а костюм який...

Алочка не інтересується відзначенням, а що костюм гарний то вона погоджується, тільки він не для старих.

— Щось такого! Хіба ж вона стара?!..

Алочці самій незручно і за порівнання із пані Наталею, і за це, а про те — нехай.

Стара і є для такого костюму, бо це для молоденьких дівчат, а зрештою є ще кращі.

Може і є краї. Славко не розумів того. Він знов лише одно, що пані гарна і костюм гарний, бо він на ній, все коло неї гарне. І чого це Ала зlostиться? В його голові зароджуються невиразні думки, він міркує і догадується.

— Ага, ти заздриш, що вона так гарно пливав і має такий костюм, а ти сама знаєш, що вона гарна.

Алочка погірдливо стиснула плечима. — Можеш собі до неї йти, як вона тобі так подобається, а я кажу, що вона противна циганка.

— Циганка! А ти... Ти знаєш хто ти? Курка чубата, от хто ти!..

— Перед Алочкою закрутівся світ. Вона зойкнула і спустилась на траву. В роті у неї стало гірко, в грудях стиснуло. Ця „чубата курка” була останньою краплиною до келиху, що для неї наготовила доля в цей ясний омріяний день. Хвилинку Алочки дивилася вгору на Славка, потім її уста скривились, вії тріпнулися, вона глибоко хлипнула і заплакала тоненько, жалісно, гірко.

Славко перелякався, його обурення погасло, він був до краю зворушений хоч не розумів, що діється, звідки таке горе. Чи ж раз називав він її чубатою куркою за кумедний білявий чубок. Вона сердилась правда, але це було щось зовсім інше.

Славко не зінав, що йому робити, обертає у спітнілій долоні гроши, потім присів напроти, почав розпитувати, хотів знати, що такого образливого заподіяв. А сам міркував, що це все заздрість, що ось він її не слухав і Юрій Миколаєвич на неї сьогодня не зважав і дивувався Славко — то ж він не гнівається, коли вона на нього при гостях не звертає уваги, або командувати все хоче. Диви яка — її можна, а мені то ні.

А проте Славкові шкода Алочки. Він почав умовляти — Покинь румати! Ходім у воду, попросимо човна у Юрія Миколаєвича, будеш сама веселувати. А ще каже, що вона велика. Ходім, і потягнув за руку. Але Алочка вже не могла перестати, навіть як би хотіла не могла, її серденько розривалось з жалю і вона мусіла виплакати той жаль.

Славко вернувся до гурту збентежений і без води. Він скав з Алочкіній мамі, що вона там плаче і перелякає її.

Чого плаче? Що сталося? Вона така дивна сьогодня. Мабуть, таки хвора.

Мама побігла за Алочкою і найшла її скуленою грудочкою у високій траві.

Сіла поруч, обняла почала тривожно розпитувати, втішати. Алочка, хлипаючи, почала скаржитись. — Ой, мамусенько, моя люба, як мені тяжко, як мені гірко.

Побивалась наче горе велике сталося.

Нарешті довідалась мама, що Славко чубатою куркою назвав. Невже тільки всього?.. Та ти ж у мене справді чубатенька. А Славко пожартувава то ж він тебе любить.

О, ні, мамо! Не любить і ніхто не любить. Тільки ти. А всі такі недобрі, погані.

Мама гладила Алочку по голові, втішала, а сама журно дивилася на донечку. Вона почала розуміти.

Коли підійшов стурбований тато, мама моргнула до нього і сказала, що Алочці погано, що вона не здорова, голова болить. Попросила тата принести одежду — вони підуть додому і нехай він перепросить всіх.

Алочка міцно тримала маму під руку. Як вона вдячна мамі, що не розпитувала далі, що залишила товариство і пішла з нею. Тато не зробив би того. Він би обов'язково випитував і ще потягнув назад. А що його сказати, як пояснити своє горе, коли і сама гаразд не розумієш.

Мама. Найдорожча найкраща у світі мама. А як часто Алочка огорчує маму своїми примхами. Тепер вже того не буде. Алочка підвела голову і заглянула мамі в очі — Мамусю я вже завжди буду чесна.

Мама усміхнулась — ти і так добра дитина Алочко. А сама в душі зажурена. Не легко буде її жити.

З МАГ

— Дивіться! Наближується той, з ким мені ніколи не нудно. У блакитному хитоні, за плечима у него мають біліснікрила, а над головою золоте сяйво.

Янгол?

— Майже! Гляньте направо і побачите сина свого єдиного. Дивіться як він мчить луками навпротець, з вітром в перегін. Він напевно має якусь важливу справу.

Шалений хлопчисько — незадоволено пробурмотів професор.

Павлик прилетів задиханий, рум'яний. Сорочка блакитна, очі сині, волося золотим розвіянним сяйвом, в руці біла шапочка. Крил нема — десь розгубив у дорозі, тільки одна пушинка сиділа на плечі.

Голос у Павлика переривається від бігу: Тату... Тату! Там біскуп прийшов. Він хоче з тобою говорити обов'язково і зараз. Мабуть, важлива справа. Ти мусиш зараз йти додому! Зараз...

Біскун! Темні брови підбиваються високо, на вустах, грас усмішка повна пошани, повна глузування. Біскун — цеж на-года висповідатись.

— Не повторюй дурниць — суворо сказав батько і метнув погляд докору у бік насмішника. Ти мусиш казати — професор. А ти йому сказав де я?

Hi, татусю! Я йому тільки сказав, що я тебе покличу. Він біскун... пан професор сидить в садку — він жде. Ти вже мусиш йти!

Бач який розумний. А чого ти його сюди не привів? Не казав він яка справа?

Hi він не казав! Але ти вже мусиш йти.

Нікуди я не піду у таку спеку. Біжи, скажи нехай йде сюди. Приведи його. Як дійсно треба то прийде. А може він так собі прийшов — побалакати? Біжи, скажи, що тато себе погано почував.

Ой ні тату! Я не можу бігти, мені щось з ногою сталося. Може я звихнув. Ось не можу ступити. А він жде і я мамі сказав, що йду по тебе. Вона буде турбуватись — ти знаєш нашу маму...

До Павлика простяглась ласкова рука, нахилилось спів-чутливе обличчя.

— Що таке з ніжкою сталося?

І тато стурбувався. — Ганяеш як шалений той справді можна звихнути. Покажи ногу! Де болить?

— Ой, тату! Не зачіпай! Може то тільки жилка переско-чила. Я полежу то воно, може, пройде. А ти, тату, вже йди!

Тато сердиться. Йому не хочеться одягатись, йти в таку

спеку, не використавши тих кілька хвилин, що пощастило залишитись удвох із тим химерним, вабливим соторінням. Але нема ради, і настрій все одно порушенено. Тай чи був настрій йому бажаний... Вона з ним очевидячки нудиться і навіть не дуже старається якось приховати це. Ух змія гострожала. Вабить, а жалить. Кинув останній погляд, огортаючи ним звинну чудову постать, і пішов одягатись.

Злостиився на себе — і чого ото він тут? Сидіти би в холодку дома спокійно, а він швариться тут. А їй хоч би що — ніякої спеки не відчуває. Справжня змія. А Павлик до того іритував напучуванням. Ти, тату, скоріше. Це не гарно коли гість мусить ждати.

— Диви який — батька чемности вчить! Ти мені сам дпвись. А що нога? Болить?

— Болить! Але не дуже. Трошки болить. Вона вже скоро перестане.

— А ти лягай! Чуєш — лежи! Нехай заспокоїться.

Вийшов із будки одягнений і ще пильно подивився на сина. Обличчя було у сина румяне, веселе і в очах скакали жваваі вогники нетерплячки.

— Мені здається, що це ти з ноговою вигадав, щоб назад не йти. Гляди мені!

Ні, не вигадав. Я можу навіть слово дати, як ти мені не віриш. Може я справді звихнув. Мама мені би одразу повірила, а ти...

— Ну гаразд. Я повернусь незабаром. А ти гляди будь-чесний — не чіпляйся як реп'ях. Ви з ним, Зіночко, не церемоньтесь, гоніть як докучає. Розпестили...

Павлик запевнив, що буде чесний, чесний. А коли тато відійшов далеко він скочив як м'яч на ноги і до Зіни, і почав благати влесливим голосом поїхати з ним на човні — аж туди під ту скелю, там гарно і так далеко видно.

Ось як! А що ж нога?

Павлик підскочив високо, високо. Вже не болить. І не боліла. Я це вигадав.

— Ось як! То ти набрехав татові. Як же ж можна так.

Павлик заперечив. — Я не брехав то так собі. Тато також так робить, ось він казав біскупові сказати, що він погано себе почував. А він зовсім здоровий.

— А ти як знаєш? Може тато себе дійсно погано почував. І нашо це таке вигадав, скажі?

Бо я не хотів йти додому і я хотів бути з Вами. Пойдемо!..

— А як тато прийде, а човна нема — він буде гніватись. То ж ти не питав.

Павлик того не служас. Він буйно радіє, він певний згоди. Він тішиться безпосередньо і широко. Підскочив, перекрутися кілька раз, перекинувся через голову і побіг у будку за ключем

від човна. Цікава комбінація — думає тим часом Зіна — не батько, не мати, а від кожного щось є і ось зовсім нова особистість. Ось він відімкнув колодку, притягнув човна до берега і запрошує сіdatи. А вона ж йому властиво не дала згоди. Та ось іде. О, він буде вміти підкорятися. Має батьківську хитру тактику, сполучену із материнською отвертістю, з веселістю, підкупуючою зовнішністю.

Павлик тим часом запевняв, що він зможе сам дати собі ради із тяжкими веслами. Але ріка така широка, а течія тут сильна. Зіна хоче помагати і вони договорюються кожний одно весло, у них це добре виходить. Павлик погоджується з нею. Тільки з нею, бо з іншим ким дійшло би до сварки, а з ким то і до бійки. Павлик завше хоче сам неподільно вести човна.

Гей! Яка розкіш сидіти поруч із тою царівною. Чи ж не царівна! І Павлик вже не Павлик, а королевич. Онде за закрутами ріки височі скеля. На ній бачить він вежі і стіни замку — могутні зазублені мури. Ось зараз він, спадкоємець тих дібр, пристане під скелею зі своїм кораблем — вибіжать з замку слуги, вийдуть урочисто із супроводом король і королева-мати. Вони вітають його, переможця злого Коцця, і видобуту ним із неволі царівну...

Гей! Наляжмо на весла! Яка ж вона — чорноброда, карника. Козачка, справді чарівна козачка. Ось як зруочно вона скерувала байдак у затоку. Козачка Маруся і це він її визволив із турецької неволі...

Витягли разом човна на пісок, припяли до каменя.

Над берегом височі скеля, наче нагнулась вона і дивиться у воду. Неприступна звідси — треба обійти, а там по хребті хоч лазом, а можна добрatisя до верху. Полізли. Скеля жорстка, сіро-зелена луската спина змія. Здобули її стомлені, задихані. Повалилась на суху тріскучу траву. Відпочили і сіли собі поруч. Тепер дивитись, а дивитись є на що. Далечінь розгортається на всі сторони. Направо, наліво, синіє шкляний шлях річки, в'ється вона то гине в тіні, то виринає знову сліпучо-срібляста і далі біжить, здається, що отак навколо землі цілої обвивається. А попереду гори, долини, горби в зелених кучерявих котухах лісів, яскраво зелені ніби вогкі долини, а інші горби виносять на своїх хвилях біло-червоні шуми сіл. Краса, і говорити не хочеться, і не треба, бо знаєш, що поруч тебе людина, яка так само відчуває ту безмежну красу.

Павлик мовчить, прищулівся в ямці як зайчик, притулився до коліна своєї царівни чи козачки і царює від щастя. Сидить, мовчить, а потім підвede очі вгору і тиженько покличе — Зіночко! Очі Зіни тоді відводяться від далечини і Павлик вбирає їх теплий вишневий погляд. Що, Павлику?

Нічого. У відповідь їй блакитний погляд, повний безмежної віданості. Павлик щасливий, майже абсолютно, а проте

він прагне ще більшого щастя. В тім, що є тепер існує тінь неспокою. Павлик зітхає тому, що серце переповнене почуттям невисловленим і це аж болить. Він хоче сказати, але як? Треба сказати, мовчати далі не сила.

Як тихо. Нічого не рушиться в полуночний гарячий тиші і вона так тихо сидить ніби її тут нема. Але ж є. Ось треба ще раз подивитись. Перехилив голову на її коліно — Зіночко! Очі повернулись з мандрівки і Павлик пильно вдивляється в них, провіряє. Так, можна сказати — вона не буде сміятись. Павлик одвернув свій погляд, насунув на очі шапочку і заплюшив їх. А тоді ледве чути прошелестів: Вгадайте! — Я Вас люблю чи ні? Сказав і стало легше. Що вона відповість? Чогось довго не відповідає. Вона мусить подумати. Хоч чого там думати — вона ж мусить знати.

Нарешті — я думаю, що любиш!

Вгадали! вигукнув Павлик. Прекрасно, але Павлик ще продовжує вибрану гру на відгадки.

Скажіть мені, щоб я вгадав — чи Ви мене любите, чи ні?

Зіна не перечить, одразу спіткала. — Вгадай я тебе люблю чи ні?

Павлик протягає час — треба також подумати, так як вона. А потім він відповідає із сумом добре вдаваним — Я гадаю, що ні!

От і не вгадав!

Павлик немає вже чого бажати. Павлик притих і блаженствує. Мовчанку порушила Зіна. — Чого це ти так притих малярський? І очі заплющив. А ну подивись. Глянь яка краса навколо. А ми над всім наче в небі. Дивись, як там зелено вдolinі і трава переливається під вітром наче шовк.

Павлик опритомнів. — А справді як шовк! А я не знав на що це подібне. Я люблю гладити шовк. Він такий гладенький і блищиць. У Вас плечі такі. Можна погладити? І не ждучи дозволу погладив. Яка Ви смагла — мені подобається.

Ти також чорний, це від гарячого сонця. Але я чорніша, бо я і без сонця як галка. Зіна зловила Павликову руку на своїм плечі — дивись яка підпечена. Ну й рука, диви яка велика.

Павлик піддався провокації — Я сильний. О, які в мене м'язи, які м'ячи.

А справді. А ну поміряємося.

Бач у мене і м'язів нема, а перемогла.

Це тому, що Ви велика. А мене, як я виросту ніхто не переможе і я Вас переможу тоді.

Еге! Вірю, а поки ще ти виростеш то я тебе і на руки можу взяти.

Я не дамся на руки взяти. А як виросту то я сам візьму Вас на руки.

А я теж не дамся.

Чому — на руках добре і я все одно візьму.

Не візьмеш — я не захочу.

Чому не захочете?

А ти чому?

Бо Ви не моя мама.

А ти теж не моя мама.

Далі Павлик не знов, що казати і махнув рукою — щось тут не так. Його уява заблукала в ті часи, коли він нарещті буде великий і, побувши там, повернувсь до сучасності. Він ще раз подивився пильно на Зіну і повів гру. Вгадайте — Ви гарна чи ні?

Я? Я не дуже гарна і не погана. Так собі.

От не вгадали. Ви дуже гарна і мама це казала.

А чому мама це казала?

Бо я питався! І тата питався. А тато сказав — нічого собі,
— Це він навмисне.

Чому навмисне? правду сказав. Для тебе гарна, а взагалі — так собі.

Павлик не розумів теорії суб'єктивності чи релятивності

— Як гарна то взагалі гарна і ніяких компромісів.

А які у Вас очі? — запитав раптом Павлик.

— Диви. Казав, що я гарна, а не знає які в мене очі. Зелені вони!

— А ні! Вони вишневі.

Хто так казав?

Дядя Міка казав. Ви йому подобаєтесь.

Вишневі! Бач, а я й не знала. Я думала, що у мене очі жовтаві-собачі.

Павлик вжахнувся — собачі!! У Вас дуже гарні очі, а Ви кажете ...

— Чого ж ти так? Наче це образливо мати собачі очі. У собак дуже гарні очі.

Я дуже люблю звірят і зокрема собак.

— Ви маєте пса?

— Нажаль, не маю. Я не можу його доглядати, бо все мене нема вдома.

— А Ви би хотіли мати пса?

— О так і я його буду колись мати.

Незвіданими шляхами ходить людська думка. Павлик раптом константував, що він би хотів бути псом і залітав чи Зіна його би купила, як би він був псом. Він би тоді жив у неї і всіх би кусав. Зіна сказала, що кусати всіх не можна і такого пса не вільно тримати. Павликової розмова про псів нагадала давні часи, коли він був маленький і ще вірив у всякі чари, вірив, що відъма може обернути людину у звіра і заклясти якусь річ.

— А тепер вже не віриш? — спитала Зіна. Тепер ти на те завеликий, правда?

Я думаю, що відьмів нема! — відповів Павлик. Але відповідь його не ззвучить певно. Можливо це питання у нього ще не зовсім з'ясовано. Зіна, виявилося, також того питання ще не вияснила. Вона часом думає, що відьмом нема, а часом думас, що вони є.

Ось яка вона. Признається і не так, як інші дорослі, що все знають і все розуміють, а йому не кажуть, бо він малий і не може зрозуміти. А Павлик не вірить — просто вони і сами ні чорта не розуміють, а вдають тільки. І сестра Ліда теж собі. Тільки тринадцять, а вже в дорослі пнеться — і того не розуміш, і того, і того не можна, бо ти ще малий. Згадавши про літа Ліди, Павлик починає думати взагалі про людський вік. Цікаво скільки літ Зіні. Він знає, що жінки собі зменшують літа, або збільшують, як сестра — нараховує собі чотирнадцять, а тъята Мара то зменшує. Раніш Павлик думав, що вони помиляються і поправляв. Але за те йому влетіло від мами. Наказала в разомів дорослих не втручатись. А жінки люблять, що їм менше років відгадували. Тому коли хто скаже — сорок — то треба не повірити і дивуватись. — Шо Ви кажете! Та Ви не виглядасте на сорок. Ніколи б не подумав. Найбільш тридцять два, три... Павлик хотів сам так робити і коли пані Кіцурова сказала, що їй тридцять вісім Павлик випалив, — що Ви кажите! ніколи б не подумав. Ви виглядаєте на вісімнадцять. Його виступ привідав вибух нестримного сміху. Пані Кіцурова почервоніла як буряк і мама потім його сварила і напучувала. Тоді він дізnavся від мами, що пані Кущіловій вже п'ядесять і ще багато ріків речей для того, щоб він зрозумів.

Скільки може бути років Зіні? Може двадцять? Але вона вже скінчила університет, а Юркові Василенкові двадцять, а він ще не скінчив гімназії.

Скільки треба вчитись на університеті? Спитав Павлик підступно.

Зіна глянула здивовано, але відповіла. — Багато. Найменше чотири-п'ять.

Павлик міркує — його тато скінчив гімназію у вісімнадцять — він дуже добре вчився. Отже може Зіні двадцять три? Він спитав: Вам двадцять три?

— А! Ось ти до чого. Який рафінований. Хотів знати скільки мені літ то чого не спитав просто? Думав, що збрешу, га? А ось ні — мені двадцять шість.

Павликової трошки незручно. Справді, чого це він. То ж вона не така, як всі. Він пояснив історію із жіночими літами і свій дослід у тім питанню. От Ліда додає собі, а тъята Мара зменшує, а їй не вірять і всі сміються.

Зіна вияснила це по новому. — Ліда тому додає, що по-

спішає — хоче бути вже дорослою, а тьотя Мара вже не має куди поспішати, то вона затримує час, а їй, Зіні, якраз добре — вона ще молода.

Ще молода. Павлик нагло вражає думка, що Зіна буде старою. Страшно. Старою, такою як тьотя Мара чи інші старі.

Іому страшно, а Зіна на його здогад почала сміятись. О, ні такою як тьотя Мара вона ніколи не буде.

Не буде. Павлик згадав, що мама казала колись про тьотю Мару, якою вона була в молодості і сказала, що властиво тьотя Мара „біднятко”, ніколи й не була молодою. Мама Павликова добра і вона всіх жалує, за всіх заступається. І Павликова мама не зменшує собі років, всі знають, що їй доходить сорок. Павлик сказав про свою маму, яка вона і навіть років не зменшує. — Моя мама надзвичайна жінка — завершив свою мову про маму.

— Хто це каже? — спитала Зіна.

— Всі кажуть! Моя мама мудра, солідна, розважна.

— Все правда — відповіла Зіна. — Ну а тато також солідний і розважний?

На це Павлик не відповів — чи не хотів, чи його увага забігла в іншу сферу. Він вимитикував нову гру і запитав своїм способом відгадування —

Вгадайте — у кого я хотів би жити: у Вас, чи у мамі?

— Отаке! Звичайно у мамі!

— Не вгадали — у Вас.

Зіна на цей раз не повірила. Це називається дурниці молоти. На другий день би заплакав.

— Ви помиляєтесь. Я би зовсім не плакав. Я би до мами приходив.

— Вгадайте — повів Павлик далі — скільки я маю грошей? Яких грошей?

— Ну, скільки я назбирав до скарбонки.

А. Ну . . . п'ять!?

Не вгадали. Я маю вісімнадцять. Це багато?

Досить багато!

— Вистарчить приїхати до Вас?

— Вистарчить! А ти би хотів? Дарма — мама не пустить.

— А я попрошу гарненько — мама добра. Але Павлик і сам не вірить у таку можливість. От як би вже бути великим. Павлик починає мріяти вголос, що він зробить як виросте. Найперше купити авто і повезе її далеко, далеко де нема людей.

— А чому туди де нема людей. То ж нудно без людей.

— А мені не нудно. Я хочу щоб тільки Ви і я.

Зіна посунулась від Павлика. Павлику тобі так не зручно, голова заболить.

— Зручно. Я би так завжди лежав. Які у Вас гарні ноги.

— Павлику! Що ти робиш! Не цілуй мені ноги! Не можна!

— Чому не можна? А руку можна? Тато цілує у Вас руку, а мені не можна...

— Так це ж тато і руку, а не ногу. Ніколи того не роби. Бо я нагніваюсь.

— Hi-i-i — простягнув Павлик. Не гнівайтесь. Я буду чесний.

— Вгадайте — я задоволений татом чи ні?

— О! Подивіться — чи він задоволений татом? Чи тато задоволений ним? Вона дуже би хотіла знати, як то воно тралляється в світі, що така мала людина незадоволена своїм татом. Павлик церемониться хоч він хоче сказати. Зіна налягає і він зрештою поступається. Незадоволений виявляється Павлик татом тому, що він все хоче бути з нею, а його, Павлика, відсилася, не хоче брати на човен. Павлик починає просити Зіну вибратися завтра потаємно човном ранком, коли ще всі будуть дома і поплісти далеко далеко. Зіна пропонує поїхати втрьох і обіцяє попросити тата за Павлика. Але Павлик краще у двох воліє, бо тато тоді все говорить з нею, а йому не дає говорити і сварить за те, що він докучає їй, а сам докучає.

— Звідки ти взяв, що тато мені докучає?

— Я сам знаю, і мама казала.

Зіна завмерла на хвилинку, а потім запропонувала просити маму, щоб з ними вибралися. Павлик тріумфально вигукнув. Зробив свої виснови — то Ви не хочете, щоб тато їхав! Може ви його не любите?

— Та ні! Чого ж я б його не любила!

— То Ви його любите?

— Та ні! Нічого такого ані люблю, ані не люблю.

— А тато Вас любить.

— Звідки ти то взяв?

— Я знаю. І всі знають. І мама знає. Вона нас називає двома закоханими дурнями — малим і старим.

— О-о!.. Ось вони таємниці виходять на яву. Павлику нам пора йти, ми засиділись тут. Сонце нас тут зовсім спражить і нас будуть шукати і гніватись, що ми забрали човна без дозволу.

Павликові не хочеться йти і він пропонує сковатись під кущиком, де є клаптики рідкої тіні. Зіна замислено дивиться на нього і питає чи йому із нею не нудно, чи йому не хочеться бавитись із дітьми. Павликові не нудно, а що до дітей то йому із ними якраз часто буває нудно — вони нічого не розуміють. Павлик пильно дивиться на голову Зіни і питає. — У Вас воєсамо крутиться чи Ви його крутите?

— Само крутиться! А що?

— Я так і думав, воно гарне і блискуче таке. Ніхто не має такого волосся. Я погладжу, я понюхаю.

— Хіба ж волосся пахне?

— Пахне, гарно пахне — Ваше волося.

Павлику! Глянь поїзд! Диви який малесенький звідси, як забавка. От я вже незабаром виїду.

Ні! Я не хочу... О-о! Мишка! Мишка! Заверещав нагло Павлик. Зіна аж здрігнулась від несподіванки. Що за голос такий страшний.

— Павлику! Що за голос! Онде той пан, що на полі працює аж спинився. Ти його перелякав. Ще прийде тай спитає — Пані чого це Ваш син верещить так? Тоді я скажу — Це кричав оцей хлопець, але, нажаль, він не мій син!

Нажаль! Здивувався Павлик. Такого я ще не чув в життю. Мене сварять, женуть навіть, мама каже часом — це не хлопець, а кара якась. Хтось кличе!?

Внизу під скелею переплітається два голоси — татів низький наказуючий і Лідін пискливий, подратований. Це вони приплили по течії за ними. Треба спускатись. Вони відгукуються, що вже йдуть і спускаються по жорсткому хребті скелі і скеля тепер вже не спина змія, а таки скеля. Година щастя упала в небуття.

Коло човна тато і Ліда. Такий натяк на жінку Ліда. В шапочці темно густого волосся, зеленоока, струнка як лозинка і сердита-сердита. Зіну вона ігнорує, а на Павлика шипить — як він смів взяти човна так на довго, не спитавши і не сказавши мамі. Вона наступає на Павлика, але він не кається, він і собі наступає. Тато засягає, заспокоює. Павлик пхикнув і погліз у човен, відштовхнувшись сестру.

— Тату, він штовхається! Скажи йому, тату!

— Вже скаржиться — глузус Павлик. Бач ніжна яка, скляна чи що...

Тато нагримав — Цить! Не смій так говорити з сестрою, вона старша. — Неможливий хлопець — звертається тато до Зіни — на три роки молодший, а командус сестрою. Винятковий егоїст.

Зіна помірковано дивувалась, казала, що це прояв енергії і це незабаром зміниться. В човен вона відмовляється сісти — напеклась дуже. Вона попливе помаленьку. Павликові досадно. Він ще не так добре пливе, щоб пускатись на глибину проти течії, а тут ще Ліда заволоділа веслами. Павлик встав у човні, розгойдуючи його — А ну давай весла!

Його тон такий категоричний, що Ліда віддає одразу і вже пост фактум усвідомлює помилку та апелює до батька. — Тату, він забрав весла. Він весь час іздить сам, а мені не дас.

— А ти чого віддала? Не давай. Така велика, а не дасть собі ради.

Ліда хоче відібрати весла, човен хитається, Павлик падає на дно, але весла тримає цупко і ще кричить — Сідай! Сідай, бо човен перекинеш. Я тебе не буду рятувати, як впадеш в воду

і під човен. Павлик штовхнув Ліду, і вона сіла, вдарившись у лаву. На її очах тримтять велики слози і вже нема кому скаржитись — та поплила, а за нею тато. Ох, якаж вона противна Ліді та...

— Підожди ти поганий! Я це все скажу мамі. Ти, дурню, закоханий!...

А ти заздрісна баба яга.

Ну як його не плакати, і Ліда плаче.

Зіна плила і думала чи треба було ій втрутитись у суперечку. Як би вона сказала Павликіві віддати весла — він би віддав. Але це значило показати його слабе місце. А крім того... хто знає чи він би при таких свідках і послухав. Хто знає... У нього таке обличчя стало. Навіть сині очі втратили ласкову променистість і вони барву змінили із синіх стали сивими як криця, твердими. У нього було своє гонорове завдання дістати весла, самому провадити човна. Хто знає чи не відсунув би він її тоді вбік. Ні, краще було таки не втручатись...

СОН

Дорослі — ті, яким можна багато такого, чого Світкові не можна. Вони поділяються на близьких і дальших. Найближчі — це тато і мама, надто мама. Вона понад всім — найліпша, найкраща. Мама! Це солодке ласкаве тепло, втіха у всякому горі, а тато це основа всього, це певність і сила.

Тато має дуже мало часу і Світка виховує мама. Тато каже, що розбещус, але це йому тільки так здається, і ще він так дроочить Світка. Світко дуже звик до мами, бо більшість свого короткого життя проводить із нею — і вдома, і на прохід, і на купино — все разом. Мама провадила його і до школи. З нею він уперше переступив поріг тієї вабливої і трохи лякливої інституції. І ось вже промайнула перша зима у школі і знову Світко вдома із мамою.

Бавиться нераз Світко перед домом на вулиці і раптом згадає маму — та як закричить у вікно — Мамо! Висунеться мама з вікна — „Ти чого”? А він нічого — отак тільки хотів подивитись, утверджитись в тім, що вона є.

Мамі доводиться відповідати на безліч запитань сина із всіх галузей життя і знання. Мама багато знає, але багато і не знає. З мамою не розговоришся, наприклад, про літаки, про авта, коней чи то футбол. Взагалі досвід показав, що з жінками на такі теми нема чого і розпочинати. Про те краще говорити із чоловіками. Зокрема дядько Кость незамінний співбесідник — бо є він інженер-механік і працює в омріяному місці — фабриці авт.

Натомість жінки більше компетентні в питаннях про уявні речі — як то всякі чуда, знаки, передвісники, фантастичний світ казок, толкування снів і таке інше.

Дорослі дуже цікавлять Світка, особливо нові — незнайомі. Коли прийде хтось такий то Світка не виставиш із хати. Сидить, слухає, єсть очима нову людину, жде чогось недзвічного, а тому часто розчаровується. Виходить, що люди дуже подібні одно до другого. А як багато в них неприсмного. Хоч би отою спосіб звертатись до Світка — „О, лжий ти великий! Вже зовсім парубок”. Звичайно Світко хоче бути великим, але в таких отверто неправдоподібних зауваженнях він відчуває фальшивість і вона його не тішить. Або ще — „Ну, що нового? Як у школі? „Десь багато п'яток маєш, що?” Ніяких п'яток нема і всі це чудово знають. Але то ще нічого, а бувають питання зовсім дурні і хочеться на них відповісти так як належить, та мама не дозволяє і гнівається. Треба бути стриманим, до всіх чесним, не хмуритись, усміхатись. Це трудно, коли тобі все підкresлюють — от ми дорослі, а ти малий. Дорослі! Вони думають, що все знають, а як часто, коли почнеш розпитувати не можуть пояснити. Тоді — „ти ще, мовляв, малий, ти того ще не розумієш”. Або починають сміятись — „Диви, таке мале, а які питання ставить”. Або — „Ах ти кирпатий мудрагель”! Це вже зовсім гідко. Світко і сам знає, що кирпатий, але на що підкresлювати? Раз на таке від відповів одній пані, яка йому дуже не подобалась, — „А у Вас ніс як у відьми — закрученій”. Це була свята правда, але Світка покарали. Хоч і правда, а казати не смій.

Не можна. А що властиво можна? Не можна брехати, і не можна завжди казати правду. А все ж від кого, як не від дорослих довідаєшся хоч щось про цікаве. Світко помаленьку привчався не встрявати безконтрольно у розмови старших і прислухатись мовчки. При тому найліпше бавитись. Тоді вони думають, що Світко не чує. Найцікавіше, коли жінки заговоряться і зовсім про нього забудуть. Мама часом моргає — що Світко мовляв тут, але вони думають, що він забавився і нічого не чус. Світко вміє добре вдавати — коли мама покличе, перевіряючи чи він слухає, Світко робить непритомні очі. Найчастіше жінки говорять про інших людей, тих, що іх тепер немас. Говорять хто який є — добрий чи поганий, скупий чи щедрий, хто як одягається, як господарить, хто жениться чи то віддається, і чи це добре і таке інше. А чоловіки здебільшого говорять про політику і також всі разом. Виглядає, що вони сваряться. Світко свого часу боявся тих балачок і кілька разів кидався захищати тата від нападів, але тоді вони починали всі разом сміятись і з того Світко розумів, що це суперечки не справжні, а так собі наче як ото хлопці у війну бавляться.

Жінки, чоловіки. Дивно це. Скільки разів питав Світко

чому це так, чому чоловіки і жінки? Мама каже, що так Бог дав, так треба. А воно добре. Добре мати тата і маму.

Чоловіків Світко в цілому більше поважає, вони йому ближчі, а ще вони не цілуються і не обіймаються, як ото тітка Ліза чи пані Ганна. Вона так ні з того ні з сього як накинеться і почне ціluвати, душити. Мама каже, що вона ексцентрична. Таке тяжке слово. Тато каже, що панна Ганна гістеричка і її треба би видати заміж, але нема дурних. Це речі підслухані Світком і їх не можна повторювати, бо влетить.

На обрії Світкового життя рухаються дорослі, діти, тати мами, а ще дідуси і бабусі. Але тих на Світковім обрії мало. Вони здебільшого цесь далеко, або повмирали як теща пана Макаренка, і Трачука. Та вони зовсім не журяться, ба, навіть, кажуть, тішаться. Світкові щодо бабусь і дідів не пощастило. Він має тільки одну бабцю — татову маму — яка не захотіла бути бабцею і віддалася за старого пана, а той має гроші. С ще окремий рід істот — вони ще не дорослі і не діти вже. Це молоді дівчата. Це істоти накучерявлені, чепурно прибрані, смішкуваті і дуже ружливі. Ходять вони попід руку, або обнявшись, при ході оглядаються, жіхочуть не знати чого, крутяться, і на малих зовсім не звертають уваги, а навіть відганяють. Таку ото стрибаючу смішливу істоту хлопці стараються здобути, щоб із нею ходити, а потім побратися. Як із таких істот можуть статись мами Світко не може зрозуміти. Він глибоко переконаний, що його мама завжди була така огryдна і статечна як тепер. Хлопці, кажуть, бігають за дівчатами, але буває, що навпаки — дівчата бігають за хлопцями. Це Світко також підслухав, коли мама сварила дядю Костю — мама його часто сварить, тато сміяється, захищав Костю і казав, що він не винен в тім, що за ним самі дівчата бігають, а надто молодиці.

Костя — мамин молодший брат, особа подиву гідна у всіх відношеннях і зовсім на маму не подібна, ані зовнішньо, ані вдачею. Мама мала, огryдна, чорнява, спокійна, поважна і посидюча. Костя величезний, білявий, ружливий, жартівливий і всі кажуть надзвичайно гарний. Його веселі сиві очі аж скачуть, як мама каже, наче шукають де б якого збитка вчинити, з чого б то посміятысь. Його часто називають білим чортом, а він не гнівавася тільки скалити білі великі зуби, коли мама йому докоряс, і моргає до тата. Вони із татом великі приятелі. Костя часто приходить дуже пізно до дому — „десь гонить”, а коли мама його сварить каже, що то він на засіданнях мучиться. Але то він навмисне — жартує. На засідання ходить тато і мама каже, що занадто часто, але на тата мама не гнівається і коли пані Ганна хотіла мамі наговорити, що вони із Костею разом ходять мама сказала нехай розважиться, коли він того потребує і, що вона за тата не бойтися.

Із розмов і бідкання мами над поведінкою Костя, Світко

довідався, що він вдався у свого діда з маминої сторони, тоб то у Світкового прадіда. Легендарна постать прадіда імпонувала Світкові, захоплювала так, що він вічно докучав мамі проханнями розказати про діда. Мама знала діда лише з переказів своєї мами, розказувала багато цікавого, а багато Світко підслухав. Був той дід гірничим інженером. Міг заробляти багато на посаді, але ніколи не всидів на одному місці і волів щось робити на власну руку. Іздин на Урал, до Сибіру туди, де добувалось золото. Кілька разів йому щастя само пішло в руки і він здобув величезні гроші. Але гроши люблять рух — казав дід — і як мав іх то пускав в той рух. Жив широко, іздин закордон, бенкетував, купував дорогі речі, образи, килими, а ще витрачав гроші на жінок. Останнього Світко не міг зрозуміти, але тому, що він це підслухав то не смів питати. Однак якось попався і спітив маму чи тоді як жив дідо купували жінок. Мама дуже розгнівалась і загрозила Костеві, який реготав як кінь, вигнати його геть, як що він не найде добру дівчину, яка б його тримала за чуба, і не ожениться. Кость тоді сказав, що таку дівчину він вже має на прикметі і коли ото вийздить на довші вакації то бачиться із нею. Мама тому не повірила.

Дід, в якого вдався Кость, велика загадка для Світка. Він був дуже нечесний той дід і бідна бабця мучилася з ним ціле життя. Іздила з ним і на Урал, і на Сибір з малими дітьми. Він засипав і бабцю, і дітей непотрібними дарунками, а потім не було за що вернутись в Україну і треба було бабці продавати за півціни всі дарунки тай ще власну шубу. І багато всього такого, а нарешті сталося страшне — дід почав багато пити після одної великої невдачі, і від того нарешті помер, не примирившись із долею і, що саме страшне, без покаяння — нагнав отця, що його були покликали до смертного ложа. Бабця з дітьми опинилася на вулиці. Вона так перенялася, що пішла у черниці, а діти виховалися на державні кошти. Найбільше Світка вражали два факти і він собі якраз їх дуже яскраво малював в уяві — це як дід наганяє панотця і бабця з дітьми на вулиці. Дід був нечесний, жахливий, а от сама мама каже, що всі його любили, всі без ріжниці —оловіки і жінки. Дід був чарівний, як казала мама, і його не можна було не любити. Оце Кость такий самий нечесма, а всі його люблять і мама бойтися, щоб з ним не сталося такого як із дідом. Костя всі люблять, він як в хату приходить то наче ясніше стає. Тепер Костя нема — поїхав, бо має відпустку. Ше тижня нема, як вийхав, а вже всі за ним скучили, а мама до того журиться. Вона завжди бойтися, що з ним щось трапиться. Тато каже, що у неї хвороба...

Який хороший день. Теплий і тихий. Тільки під осінь такі дні бувають. Сонце хилиться до заходу і так ласково гріє пра-

вий кут кімнати. Від того і ще тому, що у вікно спальні дивляться із садку великі, яскравих кольорів, жоржини, а також, що тут сидить мама. Мама шиє Світкові нову сорочку, а Світко бавиться. Склав чудову зорю із кольорових ромбиків і любується нею. Хотів показати мамі, піdnіс голову і глянув, а мама сидить тихенько і не шиє, лише дивиться у вікно заражурено.

„Мамо про що ти думаєш?” спитав Світко. Він знає, що коли мама отак дивиться то вона про щось сумує думас.

„Я думаю, що завтра мусить бути від Костя листівка”.

„Ти журишся. Я знаю — це у тебе хворе” — сказав Світко, наслідуючи тата.

Мама перестала журитись, усміхнулась взяла в руки шитво, але в цей мент стукнула фіртка в садку. „Татко”! заверещав Світко і хотів бігти, але в одчинене вікно почулись голоси — татів і ще жіночий голос незнайомий. Світко спинився — „Хто це, мамо? З ким тато прийшов?”

„Не знаю, сину! Ось ходім, побачимо”.

Світко пішов і собі, але вернувся. Ні — нехай потім, а тепер краче послухати і постаратись догадатись хто може бути і як виглядає нова пані. Голос йому одразу подобався. Світко став коло дверей і почав прислухатись. Вони вже у кухні. До Світка долітають уривки речень. Із них Світко зрозумів, що та пані приїхала з татом із міста, де вона із кимось дуже багато бігала. Вони натомились, бо в місті гаряче, найшли тата і ось вона приїхала, а той хтось бігає далі. Потім виявилося, що пані дуже радіє, що пізнала нарешті тата і маму, бо багато про них чула. Мама також дуже радіє і тато тішиться, захоплено вигукує — „Встретивши щебеник штуку!”.. Потім мама знову охала і сквильовано повторювала як вона тішиться. Страшенно цікаво. Світко прочинив двері, хотів вийти, але роздумав — незручно. Треба було одразу із мамою йти, а тепер лішне вийти в садок. Відтам, коли вилісти на пісок видно трошки до кухні. Вийшов у садок. Там коло східців стойть його кінь, непосний, голодний. Взяв Світко коня, вліз на пісок, заглянув у вікно, а там вже никого нема. Десять пішли до ідалні. Сів Світко коло коня, думає. — Хтоб то міг бути? Так тішились. Ні, таки треба йти. Підвів коня до криниці — хай нап'ється тимчасом. В цей мент на веранду вийшов тато і нова пані. Світко глипнув і найперше помітив краватку. Пані мала таку краватку, як чоловіки носять. Світко тільки глипнув і відвів очі — він завжди трошки соромиться нових людей. „Оце бачите — нашадок!” — сказав тато — „познайомтесь собі!” і вернувся.

Світко залишив коня і знову глянув. На нього, зпід густих чорних брів, дивились великі зелені очі. Дивились спокійно і уважно. Світко одразу почув довір’я до власниці очей і підійшов. Стиск руки і вони знайомі.

„Ходім сядемо, там так гарно під явором”, сказала пані.

Вони пішли і посидали. Світко на кінці лавки і на самий крайчик примостиився, щоб ногами до землі досягти. Посиділи. А потім пані сказала — „Добре у вас тут, присміно після гуркоту і спеки міста”. Тепер Світко знов про що говорити — тему було підсунено і він підходив з поспіхом.

„Ви не любите бути в місті? А я дуже люблю, я б кожного дня іздив до міста і я би всюди по світі іздив, по всіх землях”.

„Так? То тебе виходить недаремно Святославом назвали — той також був непосидючий. Ти чув про князя Святослава?”

Світко чув про свого патрона і дуже його шанував. Він навіть як ішов битись із ким то казав — „Іду на вас!” Сказав про те пані, і вона назвала це лицарською поведінкою.

„А то ще був князь Ярослав. Той в походи не ходив — дома порядкував. Мудрий був і так його досі називають. А про Олега знаєш?”

Світко швиденько виложив все, що знов про Олега. Пані подивилась на нього довго, уважно — „Ось ти який!”

Так подивилась і сказала, що Світкові одразу захотілось їй щось приємного зробити. Але що?.. А пані сперлась на спинку лавиці, підставила обличчя під соняшні проміння і примикула очі. Світко присунувся ближче — от тепер він роздивиться як слід. Обличчя в неї біле, чисте, зовсім без рум'янців і губи великі повні теж блідо рожеві, ненамальовані. Вії таки довгі темні і брови чорні широкі, і волося чорне, коротко підстрижене, гладеньке, блискуче. А найкраще то носик тендітний рівненький. Світко взявся за свій власний ніс — облудище кирпате — подумав.

„А у Вас гарний носик” — сказав раптом несподівано сам для себе.

„Чого це ти про ніс”? — сказала не розплющаючи очей.

„Бо я кирпатий. Це всі кажуть і сміються”.

Пані подивилась на його ніс, Світко зашарівся. Буде смія-
тись?..

А вона навіть без найменшої усмішки сказала: „А я і не помітила, але трошки є”.

Світкові стало особливо легко на душі. Ніс, що йому не раз дошкуляв свою формою, стратив раптом значіння. Трошки є” — сказала. О не так як дехто починає переконувати, що ніс зовсім не кирпатий. Трошки є, але це не має значіння, не в тім справа. Світкова думка подалася іншим шляхом і він, не турбуючись нельогічністю переходу, спітав: „Як Ви називаєтесь”.

„Я?.. Віра!”

„А ще як?”

„Ще? Ше Гармашева”. І усміхнулась.

Світко не був задоволений — А ще? „Я Святослав і Світко, а Ви?”

„Ага. Розумію. Але я таки Віра. Хіба як була маленькою

то мама Вірунєю звала, а тепер таки Віра . . . Слухай Світку — мені хочеться покурити". —

Світко скочив і хотів летіти просити у тата цигарки, але Віра спинила. Не треба, мовляв, просити бо в неї є свої. Світко знову метнувся — „Я принесу!"

„Та куди ти кидаєшся! Ти дослужай — там в ідалльні на кріслі моя торбinka — синя то ти її ото принеси мені, там все є". Щаслива нагода зробити приємність. Світко полетів стрілою . . .

Віра виняла цигарничку маленьку срібну із синім і сірнички книжечкою. Яке це все гарне. Світко з розявленим ротом дивився як Віра запалювала.

„А мама моя не курить".

„А я звикла — лікарям треба часом курити. А тобі не подобається як жінки курять?"

Мені подобається як Ви курите. „А ти будеш курити?"

— Не так, як інші: „А ти не куриш?" або пропонують цигарку. Звичайно він буде курити, як підросте трохи. На те Віра сказала, що ті які мають нахил курити звичайно дуже поспішають — її брат то у дванадцять років тихцем курив.

Вона має брата. Світкові уявився той брат дуже молодий, високий із цигаркою, яку він ховає за спину, а Віра ним опікується. Вийшло знову не так. Виявилось, що брат у неї старший і працює у шпиталі як хірург — розрізує хворих, направляє, що треба і назад зашиваває, а сама Віра є також лікарка, а їх тато був також лікарем. Тата в них тепер нема, бо його знищили москалі і мами нема тільки тітка, з якою Віра жила досі. Яке то все сумне. Бідна Віра! Ну, тепер майбутнє Світка вирішene остаточно — він буде лікарем. Мрії про залізничного машиніста враз розвіялися так само, як про шоферування і ле-тунство. Віра схвалила. Можна людям багато добра зробити, але праця це нелегка і відповідальнa. Але що! Світко не б'ється труду, ані відповідальности, ані небезпеки, інакше він не думав би про майбутність летуна. Шкода тій мрії, але — нічого зате їздити автом він буде — всі лікарі мають авто.

„Ви маєте авто?" — спитав, відповідаючи на свої думки.

„Авто?" Ага. Ні, ще немаю. Це дорога річ і воно мені досі не було потрібне. Коли буду самостійною лікаркою тоді буду мати".

А хто Вас буде возити?"

„Сама буду возитись!"

„А Ви вмієте?"

„Вмію, а ще напрактикуюсь".

„А мені дозволите поїздити? Я трошки вмію. Я знаю як влучати газ, і пускати мотор, і гальми . . ." Світко спинився бо не був добре певний, що знає все те і знову перескочив — „а я, як був малим, то летуном хотів бути". Летуном він хотів бути

ще сьогодні ранком. Якась недоладність, але то нічого власне. Світкові здається, що він був малим ще зрання, а от тепер раптом виріс у тій співбесіді, де чус себе рівнорядним.

„А я, як була маленькою, то прачкою мріяла бути, а тепер — бач як роздумала. Ще ти роздумаєш”.

О, ні то вже остаточно — він буде лікарем і це найкраще бо лікарем він може і автом їздити, і літати в подорожі. Тут Світко похвалився, що має літака. Віра захотіла подивитись, а Світко засоромився, бо літак був саморобний і дуже невибагливий. — Продовгаста колодочка а до неї прибито дві пари крил з дерев'яного пулда від цукерок. На долішніх крилах видно літери, хвіст — два бляшані трикутники, а при голові два сивих гудзики від татового старого плаща. Це коліщата. Літак подобався і літери то добре — це знаки. Виявилось, що Віра і літаком літала над містом. Цікаво і зовсім не страшно. Яка вона! Вона любить все те, що миє Світковому серцю. Ще нізким не довелось йому так поговорити. Він очарований, переможений, його душенька хилиться до її ніг. Захотілось дуріти, тішитись, когось обняти. Світко згадав про свого коня, побіг обняв коня. — „Ти мій бідний конику, я забув про тебе, ходи я покажу тебе пані, вона добра, вона гарна”.

Кінь також подобався Вірі — вона його погладила. Коня поставив Світко пастись, сів. Віра знову гріється із заплющеними очима. Світко підсунувся зовсім близько й собі заплющив очі. Тихо так затишно і страшенно приємно. Світко щасливий і йому здається, що так без кінця сидів би отут коло Віри. Замріявся зовсім.

Аж підскочив Світко, наче із неба звалився коли мамин голос зруйнував все. — „Чай готовий. Прошу до хати!”.

Світко залупав очима і дивиться непритомно. На мамі синя сукня із квіточками, а коло шиї білий мережаний метелик. Яка мама мала та кругла. Від метелика Світкові очі пересунулись до обличчя. Обличчя кругле, не біле і не рум'яне, безбарвне, а ніс грушкою і на кінці зашарівся. Усмішка показує золотий зуб, а коло нього темний, щербатий, кругла голова обкручена товстою косою.

Світко дивиться, дивиться. Це мама, його мама? Алеж мама була гарна. Що сталося із мамою? Світко знову заплющив очі.

„Ти що спиш?” Віра взяла Світка за руку. „Вдаєш, що? Ходім — мама кличе”.

Світко знову глянув на ґанок. Йому стало наче соромно чогось, а разом так школа мами. Він подивився на Віру знизу і промовив тихенько — „Це моя мама” ...

Пішов Світко до хати зажурений. Бідна мама, думав Світко.

Світко дивився на маму, на Віру. Він порівнював. Перший раз у життю порівняв і вперше побачив маму збоку, об'єктив-

но. Добра, добра журлива мама. Але сьогодня її обличчя аж світиться від радості. Це вона тішиться, що в них гости, ії також подобається нова пані. А ніс у мами чогось ще більше зашарівся. „Ти чого на мене так дивишся?”, — спітала мама.

Світко не сказав чого, але тато додумався — Світко запримітив, що у мами очі червоні — і пояснив — „Ага, наша мама вже поплакати встигла”.

„Чого мама плакала?”

„А від радості — це вона у нас також вміє”.

„А чому від радості? Що сталося?”

Тоді таго аж вигукнув — „То ти ще не знаєш? Сама головна особа не знає. Світку, цеж пані тепер наша! Це твоя нова тіточка. Костя встругнув штуку — він одружився із пані Вірою. Тому мама так тішиться. А ти?”

Світко оставнів від несподіванки. Ось яку штуку встругнув Кость. Світко, коли отямився, сказав, що він дуже задоволений, але в душі було заміщення. Він став тихим і прислухався до розмови старших мовчки. Певно йому приємно, що ця пані Їжня, але тішитись щось перешкоджало і настрій змінився.

Віра розказувала, як вони познайомились із Костем в горах, куди вона приїхала на лещета, як він приїхав потім, наїшов її і одразу розказав все про себе, щоб вона від нього самого довідалась із ким має справу, і що вони властиво від першої зустрічі знали до чого дійде.

Мама розчулено зітхала і хвалила Костя, що він пустун, але добрий хлопець, а як почула, що і про діда Костя все розказав і про свою із ним схожість то почала запевнювати, що то тільки мала схожість і більше зовнішня. Еге. Що це таке?.. Тож Світко добре пам'ятає як мама нераз казала — „Билітий дідо”, і ще казала — „такі люди не мають права женитися”, — а тепер... У Світковій уяві постала легендарна постать прадіда і образ прабабці на вулиці із дітьми. А Кость такий самий і Віра ще також може на вулиці опинитись. А мама таке каже. Світко неприязно подивився на маму і сказав виразно і голосно: „На, що ти так кажеш? Ти завжди казала, що Кость виллятий дід і, що такі люди не мають права женитися”.

На мент стало тихо. Мама почервоніла як буряк, а тато тільки руками розвів — „Ну подивіться на шкраба! Здається я його таки виб'ю. Все із дорослими — нахапається, а потім спекулює”.

Мама спаленіла — „Ти Світку недобрий і як ти смієш втрутатись у розмови старших, скільки раз я тобі казала. Ви на нього не звертайте уваги, люба. Це правда, я часто сварила Костя, бо він буйний дуже. Ну і нераз скажеш із пересердя дурницю...”

Світко глянув на Віру. А вона сиділа собі спокійненько і усміхалась. „То нічого. Діти нераз роблять таке”.

Вона заспокоювала маму, казала, що вона знає Костю, може більше, як сама мама і нічого не боїться, ніяким дідом її не залякаєш, тай часи тепер інакші. Втихомирила все і навіть попросила, щоб Світкові не брали це за зло — він не хотів зробити мамі прикрість, а так трапилось — не подумав. — Правда?

Світко спустив очі. Йому не хотілось нічого казати. Він встав від столу і сказав, що піде бавитись. Але потім, коли Віра пішла до Костевої кімнати, а тато ліг із газетою на каналу, Світко всунувся за мамою да лазнички, де вона прала його скарpetки і обняв мовчки. Так він перепрошував завжди і мама не вимагала слів, ій це вистарчало.

На серці стало легше. Світко пішов до тата і почав йому докучати, перешкоджати читати газету аж та впала на підлогу, а тоді Світко поліз татові на живіт. Вони почалися вовтузитись тихо, щоб не перешкоджати Вірі відпочивати і було дуже смішно. Мама вийшла і „накричала” на них тихесенько. Стало ще більш смішно. Вони товклися, доки Віра не почула і не вийшла до них.

Світко запропонував грati в карти і Віра одразу погодилася. Грали в дурня. Світко при грі наподоблював пана Бондаренка, відомого грача і, як казали, крутія. Світко заглядав, „ненароком” в карти співграчам, коли нагинався, щоб піднести карту, яка також „ненароком” впала, стукав кісточками руки об стіл і пускав фахові словечка. Віра грала уважно і поважно, міркувала, комбінувала і раз ураз залишалась у дурнях. Вона ставилась до прогри так комічно, що вони із татом „умирали” від сміху. Чудова забава, Світко зовсім розвеселився і грав все із більшим захопленням. Але сьогодня все таке не тривале. Тільки розігрались як прийшов Кость. Не прийшов, пригнався як оркан і таке замішання зробив. Маму обняв і так стиснув, що вона запищала, а потім на Віру накинувся. Здурів, зовсім здурів! — вхопив почав ціluвати, підкинув на руках вгору, зловив, кинув на каналу і почав бити. Світко отетерів в першу мить, а потім як закричить — „Лиши її, лиши! Не смій бити!” Още певно його дід так робив. Світко кинувся на дядька і почав осліп бити кулаками.

Одразу всі засміялись, але в голосі Світка бреніли слізози і справжня розпач. Костя залишив свою жертву. — „Ти, що братіку? Злякався справді? — таж я її люблю, я жартую”, — і хотів піднести Світка за лікті під стелю, але той зацепав ногами — не дався.

Мама докоряла Костеві, а Віра допомагала. Вона зовсім не була переляканна нападом і навіть ані трошки сквильована.

Костя підвів очі вгору із вдаваною розпухою — „То одна сварила, а тепер вони мене удвох будуть гризти”. Мама пожалувала і запропонувала йому чаю, але Кость захотів раніш

викупатись. За хвилю із лазнички почулись властиві процесу Костевого купання згуки — свист, тяжке хлюпання, фирмкання і навіть іржання.

„Бегемот купається”, сказав тато,

Бегемот незабаром вийшов голий до пояса із мокрою головою. Позакручуване волосся стояло ріжками. Справжній білий чорт. Голий Кость був ще більший і крацій. Шкіра на грудях і на плечах блищить, бронзова від сонця і не заросла, як у інших чоловіків Світко бачив.

„Ти чого голий виліз”, — зашипала мама. Йди до спальні, я тобі там сорочку поклала”, і загнала Костю до спальні.

Віра запропонувала Світкові помогти їй розібрати валізу. Спокуса яка. Звідки вона знає, що Світко так любить порпатись у валізках? Світко шморгнув носом і погодився. Вони пішли до Костевої кімнати. Валізка новісінька і так присмно пахне шкірою. Нові пружини замка голосно цвокнули і з валізки вийнуло пахощами, наче там квіти були. Квітів не було, але прегарні речі — блозки, і сорочка із коронками, пантфельки блакитні із розетками, рукавички, панчошки, а головне пуделко із туалетними приладями. Все таке гарне, що з рук не хотілось випускати. Світкові було дозволено одчиняти всі пуделочки — із милом, пудрою, манікюр, флякон із водичкою. Він все одчиняв по кілька разів і нюхав з насолодою. Переставляв все на столику перед дзеркалом може разів десять, мало не розбив флякон — у повітрі піймав, розсипав манікюр, але не дістав ніякого зауваження, навпаки Віра похвалила, що гарно розмістив все. Костя хотів було всунутись, але Віра зачинала йому під носом двері і замкнула. Ото добре! Нехай він знає. А потім Світко дістав подарунок — автоматичний олівець із справжнього бурштину і прегарну вишивану хустинку до кишеньки уборання.

Всі були захоплені подарунками, а тато щось таке почав говорити, що Світко ще малий для такого олівця. Костя тільки свиснув. Заздрість — ясно.

За вечерею Світко захотів знати де Віра буде спати. Йому сказали, що у Костевій кімнаті, а Кості постелять в ідалльні на канапі. Костя закрутів очима і сказав покірним тоном — „Так я буду спати в ідалльні, вже почалось мое подружнє життя — виперли з кімнати”.

„Він жахливий”, сказала Віра, а на те Світко спитав: „А ви нашо з ним поженилися як він жахливий?”

„Бо я його люблю!”, відповіла Віра, я тільки жартую... Я бачу, що тут треба уважати на слова — така контроля”. Це останнє вже не до Світка.

Світко помовчав — а потім знову — „Ви можете з нами спати, а тато буде в ідалльні. Коли у нас тітка Ліза ночує ми так робило, нам дуже весело разом”.

„Ну це вже мамина справа, як скаже так буде”, відповіла Віра. Світко звернувся до мами, але мама рішуче сказала — ні. Костя і тато переглядалися.

„Дивіться який в мене небіж, як турбується про мою жінку”. Світко хотів ще говорити на тему, але мама забрала його, повела митись і поклала до ліжка. Двері до ідаліні вона на прохання Світка лицила прочинені, щоб було веселіше засинати. За кілька хвилин Світко покликав маму і щось шепотів, потім ще раз. Раз мама відмовила, а другий передала таки Вірі прохання, щоб вона прийшла до Світка на хвилинку — щось хоче, мовляв, сказати.

Віра прийшла в блакитному халатику — як янгол. Світко хотів тільки сказати на добраніч. Він попросив Віру нагнутись, а тоді міцно обняв і поцілував в самі губи.

„Ах ти! Не можна так”.

„Чому не можна — Ви тепер наша”.

„Ваша це правда але ... ти вже спи краще”.

„Як би Ви тут спали я до Вас прийшов би полежати”.

„Так собі — я до мами ходжу і Костя мене часом бере — ми тоді дуріємо. Я умію на такому малесенькому шматочку спати”.

„Так? Але спати треба самому — це здоровше і спокійніше”.

Посиділа Віра коло Світка, прикрила його, сказала добраніч і вийшла. Певно воно вони ще довго будуть сидіти і говорити про цікаві речі. Світко хотів слухати і силувався не спати аж поки сон таки переміг. Настала ніч і привела із собою сні ...

В час, коли ночі вже нема, а ранок ще не настав, в час коли тільки, тільки починає світати, в цей час непевності і безладдя, коли речі сходять зі своїх місць і живуть коротким нікому невідомим життям, в каламутному світі безладдя розгулялись химери, розбуялись сни. Один із них доторкнувся холоднавими пальцями Світкового чола. Від того дотику Світко здрігнувся і підвівся в ліжку. Із заплющеними очима Світко взявся за раму сітки, спустив її і так опинився без захисту. Від дотику зализа він стенувся і розплющив очі, заміжні, не-притомні сині очі. Світко підсунувся на колінах до кінця ліжка, взявся за поруччя і став. Так йому було видно у вікно. Він бачив в каламутнім сивавім свіtlі rічku в долині, ліс на горбках за селом, що за річкою. Там робилося щось невидане — долиною тяглисся якісь чудища. Лалаті страшні велетенські навалюються одно на одне, збиваються, розходяться і знов збиваються. Заполонили вони сиві волохаті ліс долиною — тільки верхи стирчать. Село наче причайлось в долині, а на нього із лісу наступає валка чудищ, а друга з річки суне. Та від лісу вже навалилась, затопила пів села — нема хат тільки шпиль

дзвіниці наче у повітрі висить. Від річки по землі сунуться загони, заходять у вулиці. Закипіло у селі — бій мовчазний, жорстокий, а потім відступ. Десь та лісова валка полонила долинне військо і сквапно, бігцем потягла за собою бранців. Посвітліло в долині і село стойть собі наче нічого і не було.

Світко сів на ліжку, звісивши ноги. Все це сон хоч наче і ні — ось на своїх ліжках тато і мама сплять і Світко навіть чує віддих. Але то так буває у сні переплутано. Сон це, і сон велить йому кудись йти в якусь небезпечну подорож і він мусить. Нечутно, як привид, вийшов Світко з спальні, а там ще страшніше. Там майже темно і речі в мряці страшні та дивоглядні. Ось стойть облудище на тонких ніжках, повзуть під ноги дві гадюки із білимі головами. Ось одна торкнулася бosoї ноги, холодна і слизька. Та не крикнеш, не побіжиш назад — такі перешкоди покладено сном. Онде, онде ті двері. Ох, як далеко — може роками треба йти, бож все заворожено. Один крок за другим. Скільки іх — може мільйон. А проте дійшов та що з того не відчинити. Тож тут запори і сім замків. Треба слово знати, а він не знає. Та тут, не від слова — від дотику двері відмикаються. Тільки торкнувся — подались двері. Став Світко на порозі, а серце таке велике аж десь у горлі б'ється. Це воно його вело в цей небезпечний час на межі між ніччю і ранком. І привело. Ось вона царівна!.. Ще крок, два. Вона — тендітний носик і чорні широкі брови на ясному чолі. Але, що це. Чиясь голова лежить поруч. Двоголове чудище спить. Двоголове, многоруке. Відьма! Кричати, тікати, та горло стисло. Чия то голова потилицею до него? Голова і спина широченна. Як мур та спина росте, росте вгору аж до неба, цілий світ закриває.

Тікати — та ноги вгрузли в землю. Насилу розхитав з нелюдським зусиллям. Вийшов. Серце заворушилось, зменшилось і випало із горла. Нема вже чудища на тонесеньких, ніжках — це тільки Костіне убрання на стільці, а гадюки то його шлейки. Все с тільки самого Костя нема, на — каналі розгорнута ковдра.

Моторошні надранішні сни. Заскочили вони Світка, змучили. Як добре, що він вже в спальні коло маминого ліжка, яке любе тепло йде від неї. Поліз Світко під ковду і мама не питаючись, не прокидаючись навіть, пригорнула до себе.

Ранком Світко питався мами, чого він у неї. Отаке — сам приліз і питає. Приснилось щось певне, налякався і приліз.

Дійсно приснилось, але Світко не міг пригадати, що саме і приплів до сну Віру — думав, що вона тільки сон. Він спитав маму. Ні не сон і доказом олівець на столику коло ліжка. Світко взяв олівець і щасливо посміхнувся.

— Що вона робить?

— Іх нема — поїхали до міста щось там купувати ще. Вони пойдуть кудись, бо мають ще цілий тиждень вільний.

„Цо, Світку, правда Костя має гарну жінку, а ти гарну добру тіточку? Ти задоволений?”

Замість відповіді Світко запитав — „А де дитина?”

„Яка дитина?”

„Іхня. Як вони поженені то мусить бути дитина. Всі люди мають діти”.

Мама сказала, що дитина буде пізніше. Треба підождати.

Але питання Світкове було вже чисто формального порядку. Явище втеряло гостроту новизни і стало звичайним фактом і Світко його приняв. В уяві виринув цілий ряд своїх особистих зацікавлень.

А олівець чудовий — ним можна хвалитись.

ПОГАННИЙ ДЕНЬ

Дні як люди — мають свою вдачу. Цей був фальшивий. Бранці так зичливо усміхався, а потім... Підступний то був усміх. Зродився той день у паморозі і одразу захопив Мусю своєю білою, свіжою красою. Дротяний пліт навколо садку, переплетений тепер безлистими пагонами вітких рослин, виглядав як коштовне мереживо, кущі прибрані, чепурні, а трава вчора жовта, виснажена, посрібленими пасмами лежить Небо ніжно блакитне, бадьорю, свіжо.

Муся оглядала ту красу, стоячи перед домом своєї нерозлучної приятельки Оксани. Вона ждала, щоб разом бігти до автобусу. Морозик щипає щоки, вони холодіють і Муся знає, що стають рожевими. Приємно це і приємно бігти разом із горбка, вимахуючи тяжкими торбами, набитими книжками, потім підскакувати, щоб влізти в автобус і ділитись першими враженнями дня і плянами.

З Оксаною вони однак йдуть тільки до великого перехрестя — вони не попали до одної школи, нажаль. У новому автобусі Муся попадає в гурт дівчат із своєї школи і у тісніший із своєї класи. Гудуть розмови. Хто чого бойтися, хто не приготувався добре і таке інше. Кожний чогось бойтися і Муся також, хоч має найменше підстав — вона дуже добре вчиться. Однак свої тривоги існують хоч сьогодня легкий день — нема французької мови, а математика устна то не страшно.

Муся добра товаришка, вона всім обіцяє свою підтримку підповіданням, нагляданням у її зошити. Найкраща мальярка класи і її найгірша учениця у точних науках тут таки подарувала Мусі чудовий малионок. Це біла як пушок балерина на блакитному тлі. Це аванс за підповідання. Дарунок Мусі тим

більше милий, що вона сама мріє про кар'єру балерини. Дивлячись на малюнок, вона в уяві приставляє до балерини свою срібнокосу голівку. Такий дарунок наче добра признака на день.

Все йшло добре. Муся двічі голосилась на природознавстві, дуже добре відповідала на історії, вдало нашептала малярці роки панування якогось короля так, що одразу віддачилася за дарунок.

А на великий перерви вже був лихий провісник. Така маленька, але прикра пригода. Муся купила собі на снідання ковбаску, на яку мала охоту ще звечора. Не встигла вона ще вкусити пахучу ковбаску, як її трутили під лікат. Ковбаска вискочила з рук, підлетіла вгору і впала як раз під ноги дівчині, яка кудись гналась. Пригоду спричинила чорна Іда і вона хотіла компенсувати втрату, але Муся рішуче відмовилася. Шалена та Іда, вона ніколи не ходить як люди, а все женеться як вихор і так противно вимахує руками як говорить. Ні, від неї Муся нічого не може приняти.

Пізніше Муся майже забула ту пригоду, бо наступна година була її улюблена географія. А потім математика. Це гірше. Математика краще на перших годинах — раз, що не втомлена, а друге добре її мати вже за собою. Але її ніхто не питася — там на горі так вирішили.

Горобець прийшов. Пробіг перед лавами своєю кривою ходою, смикаючи похилими плечима так ніби він повсякчас струшувє і знову натягає рухом плечей свій потертий жакет. Потім Горобець став і втілюючись у підлогу — наче бачить там щось надзвичайного. Постояв, а потім загадав — приготувати папер — буде писемна праця.

Яка безоглядність, безличність! Ніхто того не робить, про писемну працю всі попереджують на передодні. А цей...

Наче вітер прошелестів у очереті. Це злинуло із сорока грудей зітхання, невиразні, невловимі слова протесту.

Загальне нещастя, але кожен переживав за себе. Математика предмет, у якім Муся трошки непевна. Вона присвячує їй багато часу і має добру нотатку, а проте це тривожна година, особливо коли писемна. Учного Муся не боїться. Горобець любить говорити, а вона кмітлива то завжди добре виходить. А писемна інакше. Річ у тім, що коло Мусі тоді як мовчазний невловимий ворог стоїть непевність. Чусь себе такою облішеною, реакція другої сторони не розсіє непевності, не засигнаїзує небезпеку, при повороті на манівці. Сама, і Бог в небі... Не одні уста визивають до Нього і Муся також. Вона нахиляється під лаву, ніби за олівцем, і дрібно хреститься. Так робила колись її мама в школі. Як давно це було, коли мама ходила до школи неймовірно здається і все, що тоді робилось і як робилось здається таким застарілим і смішним навіть. Але

бце із хрещенням Муся переняла і вважає доцільним. Це помагає. Муся дрібно хреститься і шепоче — Господи помилуй, Господи помилуй...

Горобець почав диктувати приклади, бігаючи перед лавами і смикаючи плечима. Муся записує цілком механічно. І хіба можна інакше? То ж вона в них нічого не розуміє. Це якась китайська грамота. Це якась пастка. Їх абсолютно не можна розв'язати. Це безнадійно...

Так здається Мусі у першу хвилину, а потім починає трошки роз'яснюватись. Муся не вірить в успіх праці, але починає щось таке робити, бо треба — Горобець чатус. Що з того буде? Найгірша нотатка, мабуть. По свідомості просувається похмура тінь нотатки. Хотіла затриматись, але її витиснули інші реальніші значки. Незабаром Муся і забула про неї і про все забула, про все і про всіх. Математика єдиний предмет, де до Мусі не можна звертатись за допомогою. Вона тоді нічого не чує і не бачить, наче у клясі нікого нема і весь світ на листку палеру. Цифри наче колодочки із яких треба зложити струнку стійку будову. Ту, що хоче Горобець, ту, що їй, Мусі, не невідома. Муся складає, переставляє, пересуває, кубики то множаться то зникають кудись, відпадають наче трісочки у майстра столяра. Ні, таки щось вона розуміє і чим далі більше прихованний зміст підступних прикладів стає все яснішим. Муся вилущує той зміст, як зерна із твердої шкаралупи оріха. Як це цікаво і властиво радісно от наче розв'язуєш тяжку, але цікаву загадку.

І ось одна вже розв'язана, а цеж був самий страшний із всіх прикладів. Другий вже лекший, а третій то вже зовсім забавка. Треба було його брати зпочатку, а воно зразу не розбереш, котрий тяжкий. Всі здаються тяжкими і страшними. Тато каже, що це так здається, що Муся панікує. Може і так, хоч і тато часом каже щось, а воно потім і не так.

Отже при третьому прикладі Муся вже може думати про сторонні речі. Вона згадує про оточення. Що то воно робиться навколо?..

Готово. Муся підвела голову і глянула навколо. Всі спини зігнуті. Всі пишуть. Чи вже віддав хто? Ні, видно, що ні. Отже вона перша, як завжди. Перша... А чи ж добре? Треба перевірити. Та Горобець чатус, не як горобець, а як яструб. Він вже помітив, що Муся скінчила і, не слухаючи її несміливих слів про необхідність перевірки, вхопив листок.

Кілька благальних очей підносяться на Мусю. Можна би помогти та Горобець. Як раз тепер він перестав бігати і став напроти, і буде стояти як дуб. Муся тільки найближчій нащипує щось. То тепер слаба поміч, тепер, коли починають віддавати завдання. А ті, що не скічили, на них нападає паніка, те-

пер пропало і вже можна починати плакати. В ріжних кінцях кляси чутно посилене сякання.

Муся сидить рівно, спокійно. Але воно так здається назовні, бо ніхто не може бачити чорної тіні непевності, що стойть коло Мусі і усміхається своїм незбагнутим усміхом.

Так, чи не так? Скорше, що не так! Хоч воно ніби ясно все стойть перед очима. Особливо два останні приклади. Але той перший, що його робила Муся наче у безпамятстві? Там є якісь неясності, якісь провалля. Там є помилка напевно. А вона вискочила перша. Сором. Противний той Горобець — чатує як чорт на душу. Ну чому не дав перевірити?..

Так, чи не так? Та дарма, вже пізно. Нехай діється воля Божа. Нехай діється, бо, що вже можна вдіяти самій...

Ось Горобець байдужкою рукою зібрав висліди мук. Забрав і пішов, а у клясі зойки, нарікання, у клясі наче післз бою. А ті, що зробили, і мають певність, говорять про труднощі завдань. Одні стримано, інші вихвально, відповідно до вдачі виявляють свою вдоволення собою. Тільки Муся нічого не говорить, наче їй байдуже. Ні, вона не заплаче від того, що зробила помилку. Нехай! Не піде ж вона топитись через Горобця. Назовні спокій, а в душі розпач, та Муся не плаче на людях.

Муся їде додому і нарешті рада, що залишається сама. Тепер можна скинути маску байдужості. Муся заглиблюється в себе, пригадує. Ні, мабуть, таки добре і не такі вони тяжкі ті приклади. От самі собі звичайні. Справді вона панікує. А може? І чого вона так скоро їх зробила? Чому не вдавала потім, що ще не готово. А що як не зрозуміла і нагородила чогось всім на сміх. Горобець любить улаштовувати такі посміховиська. Неприємний невидимий злодух непевності... До того сонце заховалось за велику розлізлу хмару. Як би ж то мама догадась вийти на зустріч одразу би стало легше. Та ті часи минулися, тепер вона велика і мама виходить хіба тоді, коли дощ чи мороз, щоб помогти нести торбу.

Мороз. Діждається його тут. От вже ї на весну повертає, а його ще й не було. Дурне підсвіння — думає Муся татовими словами — ні тобі літа путяцього нема, ні зими. От в Україні то інакше було — погідне гаряче літо, здоровая зима, і небо там синіше, і хліб пахучий, і овочі країці. Все, все було краще в тій чудовій Україні, у тій казковій землі, в яку тільки віриш і то не завжди.

Так думає Муся у своїй чорні години. А інакше їй тут все подобається, і татові тужні згадки про минуле часом смішними здаються, а часом навіть дратують.

Але сьогодня тато має рапцю. Поганий Горобчісько. В Україні таких напевно не було, там учителі були інакші — ідейні, як каже тато. Але як так то хто ставив погані нотатки? І нотатки там були інакші, все навпаки, — що там було добре

то тут погане. Ні, все ж таки мама, мабуть, має більше рації, коли каже, що і там було добре, і погане, і тут так само. От мама розказує про свою школу такі речі, що та школа Мусі здається зовсім непутящею. Де ж пак — мама нічогосінько не пам'ятас зі своєї науки і не може Мусі нічого помочи. Каже, що інакше викладали і що термінології вона не знає. Ага, інакше... просто погана школа була і мама погано вчилася.

До такого висновку Муся прийшла вже коло свого дому, коли постояла кілька хвилин із задертою дотори головою, вдивляючись у вікна третього поверху. Ось вікно їх кухні і у нім Муся майже завжди бачить мамине обличчя — мама виглядає Мусю і часом спускається вниз, щоб помогти нести книжки. Сьогодня вони тяжкі як ніколи. Мама могла би про це подумати, вона знає, що сьогодня Муся брала атлас. Ні, рішуче сьогодня Муся не всилі винести на третій поверх такий тягар. Болить рука і ціле плече. Ще кривою станешся. Завісочка на вікні не рухається. Ніхто про Мусю не думає, ніхто не жде її, і нікому не цікаво як там воно було у школі. Нехай би вона вчилася погано, нехай би вони знали тоді...

Пішла нарещі. Тяжко. Від того, мабуть, вона тупає так, аж пані професорова відкрила очко у дверях — хто так тяжко йде. На закруті сходів Муся спинилася спочити і стояла довго, розважаючись голосним кашлем. Дивно як то мама не чує того кашлю. Чи може її вдома нема. Цього ще бракувало. Чи може, що сталося? Може мама захворіла?...

Муся забула враз про кашель, про те, що рука болить. Вибігла на сходи похапцем, тривожно подзвонила. Слава Богу — чути кроки. Мама!..

Аж тепер відчула Муся свою втому, відчула, що вона цілком знищена. Торба висунулась з її руки, а сама вона сперлась знеможено на стіну.

Мама затривожилася, що з нею.

— „Мамо! Ти не могла мені вийти назустріч! Ти знаєш які тяжкі книжки сьогодня. Я ледве винесла на гору. От по-пробуй, серце ледве не вискочить”.

Мама взяла книжки. — „А, ти моя бідненька. Я бач прала ріжні дрібнички і підлогу чистила. Ну роздягайся скоренько. Будемо обідати — я вже сама голодна”.

— „Ти голодна — з гірким докором сказала Муся — а яка я голодна. Ти знаєш, що я не снідала!?”

— „А то чому?”

Муся розказала про пригоду із ковбаскою, а мама здивувалась, чому вона іншу не купила, треба було позичити гроши і купити.

— Вона хотіла мені відкупити, але я не взяла. На злість.

— Кому на злість? Дурненська ти, Мусю?..

— А, що маємо на обід? — перебила Муся.

— Маємо юшку із грибками і щось доброго.

— З грибами! Я не зношу юшки з грибами. Це ти, мамо, робиш — знаєш, що не люблю і вариш.

Мама накриває на стіл і нічого не каже.

— Ти чуєш, мамо?

А ще як чую. Ти завжди із юшками історії робиш.

Бо я борщ люблю. Як би борщ то я б іла. Я борщ люблю, а до юшки прошу тебе не силуй мене, не псуй мені настрій.

О, мені здається, що псувати його й не треба — він і так видно прегарний. Та гаразд не буду силувати. Маєш щастя — я зварила на завтра борщ, можеш його мати.

— А з чим він? З м'ясом?

— А ти як хочеш?

— А який є?

— Ну з м'ясом!

— О, з м'ясом! Я не зношу борщу з м'ясом він — такий масний. Я не зношу масного, я не хочу бути таким барилом як Люба.

— Вач яка. Ну, заспокойся він без м'яса і саме такий як ти любиш.

Юшки і борщі Мусіна мука з малечкою. Краще би без них було, взагалі. Сьогодня виявилося, що борщ занадто квасний. Муся порпається в нім, щось вибирає, відгортає на бік.

— А, що маємо на друге?

Шось доброго. От з'їж борщ до решти.

Але Муся хоче знати наперед, щоб не мучитись даремно із борщем. На друге налисники із сиром і малиновим соком. Хоч щось приємного. Муся починає жвавіше копатись у борщі. Потім починає торгуватись. Це ще від раннього дитинства пережили ті торги на число ложок. Виторгує певне число і похапцем з'їсть, а мама завжди твердить, що вона щось зашхувала. Такі погані підозріння. І сьогодня те саме.

— Ах, мамо!

— Що, мамо! Муська, ти би соромилася. Дванадцять років дівчині. Така кобила, а виправляє дитячі штучки.

Оо!..

Таке сказати на Мусю. Кобила. А вона тонка як стеблина. О! Та мама! Треба образитись. Але як ображатись на маму? На неї ніхто не може ображатись. Вона чарівна, її всі люблять, від неї всі жарті милі. От і тепер з якою мінкою вона сказала те осоружне слово, яким тоном, які веселі іскри грають у її чудових фіялкових очах. Муся хоче сміятись, але не хоче попустити, її обличчя аж корчиться від зусилля стримати сміх, а на очах зрештою поблискують витиснені слізози.

За налисниками настрій у Мусі краплає і вона хоче все оповісти мамі про школу. Ось тільки спитає — вона завжди питас. Завжди питас, а от сьогодні і не спитала і одразу виси-

лає Мусю на прохід, поки ще видно. Муся не хоче. Що вона там сама буде робити? Вона вимагає, щоб мама йшла з нею. Починається нове договорювання аж мамі терпець урвався.

— Що воно таке справді! Завжди химерна, а сьогодні вже й витримати годі. Марш на двір. Онде твоя Оксана заглядає у вікно.

Коли Оксана, то Мусю не треба просити. Вона враз готова і полетіла по сходах як вітер.

Погода надумалась, хмари розсунулися, виглядає сонечко. В тіні холодно, а на сонці вже не по зимовому. Дівчата стали під стіною проти сонця і діляться враженнями зі школи. Під час розмови у Мусі утверджується певність у правильності вироблених завдань і на душі стає ясніше. Дівчата взялись під руки і подались вулицею вгору. Говорити ім завжди є про що і тепер не зчулись як більше години пройшло, а мама на пів годинки казала, і стало холодно. Побігли навипередки. Настрій у Мусі змінився і все краще виглядає, а до мами у неї повно ніжності і каяття за свою вередливість. Бідна мама, це правда, що Муся її „гризе”. Така натура у неї непогамована. Муся має повно добрих намірів — от вивчити завдання і буде помогати в роботі. Мама має багато роботи, а вона така тендітна...

Муся вибігла на сходи і постукала — вона завжди стукає, коли у добром настрої. Постукала. Нічого. Мама не йде. Постукала голосніше, і ще раз. Що воно таке? Мама завжди одразу чує. Чи вийшла? Муся прислухалась. Мама з кимсь говорить, двері до гостинної кімнати зачинено, тому мама не чує. З ким вона? Тато ще не може бути вдома... В цю мить двері сіні відчинились і мама, докінчуєчи якесь речення, пройшла в кухню. А той хтось мамі услід щось каже. Тепер Муся знає хто то. Вона добре знає той м'який, протяжний такий ласкавий і разом противний голос.

Чого це він знову приліз? — подумала Муся і у припливі наглого подратовання позвонила сильно кілька раз як грошовий листонош. Мама прибігла перелякана — вона нервова і докориля Мусі чого це вона так голосно дзвонить.

А як я маю дзвонити? Стою тут півгодини і не може дістатись до хати.

— Як то півгодини! Чому? Хіба дзвінок заскочив — я нічого не чула.

— Нічого не заскочив — я стукала.

— Ну то роздягайся, треба вчитись.

— Ага вчитись. Я стільки праці маю, а ти мене не покликала.

— О — таке. Ти ж мала годинник. Сама не виконала того, що я загадала, а тепер на мене. Я винна у тім, що вона не по-

слухала і спізнилась. Це вже занадто. І не вуркоти під ніс як ведмідь. Йди і гарненько привітайся!

А хто це такий?

Пан Косович прийшов. Гляди мені будь чесна!

Гм! Чого це він прийшов? Ти мала йому сказати, що тата нема. Ходить — не може вдома сидіти. Всі працюють, а він ходить.

Муся перестань! Ти що мене замучити сьогодня хочеш. Досить, і не дуйся як миш на крупу.

Ось він той пан Косович. Сидить на канапі розвалившись і перегортас книжку. Волося у него кучеряве, обличчя випенщене, убрання гарне і завжди інша краватка.

А, а, Мусінька! Ну гляньте знову підскочила вгору. Два тижні не бачив, а вона підросла. Панна вже, справді панна.

Такі речі він говорить. Як би хто інший розцвіла б Муся найкращою усмішкою. Але Косовича Муся „не зносить” і їй байдужі його компліменти, і вона в них не вірить. Муся стримано вклоняється.

Так що нового Мусінька? Що там у школі чувати?

— А що мас бути? — Відповідає Муся із таким виразом наче її запитали найбільшу дурницю. Мама одразу втрутилась і загадала Мусі братись за завдання.

Мусінє бюро стоять тут таки у гостинній кімнаті. Муся сіла і подумала що раніш брати. Писати виправи з граматики? Це найтрудніше, і Муся це бере перше. Однак сьогодня вона змінила порядок і взялася за вивчення вірша. Прочитала потихеньку, потім у півголос, потім на повний голос, а там вже наче у театрі із всіма декляматорськими тонкощами. І ще раз, і ще раз.

— Мусю! Ти здуріла! Таж у хаті витримати не можна.

— Я вчусь. Я мушу знати на пам'ять.

— То треба таки кричати. Читай собі потихеньку!

— Я так не можу. А потім вчителька казала, щоб ми разом вчилися гарно читати, з виразом.

Гість почав потихеньку хихотіти. — Із Вашої доні, мабуть, буде артистка. Стільки почуття.

— Отак. Почуття в ней аж забагато.

Муся знову пройшла віршем зі всіма інтонаціями. Раз і другий до повної точності. Вірш вже обрид всім, його вже знає напам'ять пан Косович і навіть мама, яка має убогу пам'ять. Слідуюча точка програми — вивчення німецьких слів. Тепер кімната повна тими словами, говорити не можна. Пан Косович почав нервово смикати плечима, мама береться за голову. Ні, тут не можна витримати.

— Ходім, Євген Петровичу, на кухню. Нехай вона сама тут лютус.

Пан Косович зітхнув із полекшею. О, він дуже радо піде на кухню — у них там так затишно.

Муся пробувала протестувати — мовляв мама їй потрібна, але її не послухали. В кухні, яка є разом і їdal'neю, справді мило, затишно, а головно райська тиша. Ця кімната така родинна, люба, вона настроє людину на сердечні, щирі розмови. Можна поговорити нишком, поскаржитись чутливій людині на свою душевну самотність, самотність людини, яку не розуміють близькі. Трагічна самотність людини, яка попала у невідповідне оточення і ось кається за фатальну помилку. Прийдеши отак хоч подивитись на чуже щасливе життя, хоч поговорити із чудовою, непорівняною українською жінкою. На всім тут видно лагідну її ручку, що тепер ось вишиває чудовий український візерунок. Багато хочеться сказати пану Косовичеві, поскаржитись на своє нещастя, подякувати потім за вислухання, поцілувати милу ручку. Бо на що іншого він може надіятись. Він „раб“. Які хороші слова напливають аж самому шкода себе, своїх нездійснених мрій, загубленої молодості . . .

Ага! Попробуй сказати. Господи, хто вигадав таких дітей. Це ж кара. Отаке в'ідливе, настирливе соторіння. Як би то його воля. До якої міри розпустили. Вона жити не дає тій нещасній матері. Тиран домашній. Дівка вже властиво, а таке виправляє. Ех, взяти б ото, не вважаючи на дванадцятирічний вік, перекинути через коліно і надавати ляпасів зі всією снагою і щирістю.

Кожну третю хвилину прибігає і перебиває настрій. То її слова треба перепитати, а то щось із рахунків чого її не могли пояснити і чемна дівонька дала зрозуміти недвозначно, що він, Косович, не тільки у математиці, а взагалі нічого не розуміє. Приходила по хліб з маслом, то її молока захотілось, то хустинки до носа треба. Як та мати витримує? Це вже безхарактерність якась. Заперти б ото на ключ в кімнаті — нехай би посиділа, подумала. Та ба! Нічого не вдієш. Навіть висловитись отверто не можна. Не можна ж матері гудити дитину, коли вам залежить на ній. І пан Косович посміхається ласкаво. — Яка дікава у Вас дівчинка! Чудова дитина! Їй Богу чудова. Я ще такої не зустрічав.

Певно, що сама маті може нарікати, скаржитись. А попробуй ти — ворогом станеш, а того пан Косович ніяк не хоче. Він відпочиває коло цієї жінки душою. Душою . . . А як би хотілось відпочити коло тієї гарної лагідної, веселої жіночки взагалі. Та на те надії нема. Майже нема. А про те часом щось таке мигне у фіялкових очицях. Богники співчуття, а відомо, що від співчуття може початись інше. Аж . . . Сьогодня він вже раз помітив ці мілі іскроночки. Та жіба можна їм розгорітись . . . Це настирливе соторіння все плюндрує. Наче на злість вискачує, як чортеня, у самі невідповідні моменти. Не дастъ за-

бутись, розположає сприятливий настрій, як шуліка курчат.

Так думає пан Косович і думає так інтенсивно, що Мусіна мама відгадує думки. Справді Муся сьогодня зовсім неможлива. І смішно, і досадно. Треба припинити це.

Пішла до Мусі і почала виговорювати, соромити. То ж пан Косович розкаже людям, що у неї така невихована дочка. А Муся заявляє, що їй то все одно, що про неї скаже пан Косович.

— Тобі все одно, а мені ні. Як ти не будеш чесна то я... Я знаю, що я з тобою зроблю.

— Я чесна, я нічого нечесного не зробила і завдання я вже скічила і тепер буду вишивати хустинку.

Муся має розпочату ручну працю. Вона вже до жовтості залежалась. Муся не є до ручних робіток. Працю вона виймає рідко, їй то тоді, коли хоче показатись дуже пильно, або тоді, коли приходить хтось, кого вона не „зносить”.

Муся сіла коло вікна в кухні. Тепер від неї не позбавишся, думає вже з ненавистю Косович. А на зовні каже: от яка у Вас пильна доня.

Муся добре знає, що то нещиро. А мама от вірить і ще пояснює: що то така випадкова пильність, що Муся таких праць не любить, що вона до науки скильна, а так то панчохи не хоче собі зацирувати.

— О, мамо!..

Для Косовича це мед. Він зловтішно гиточе.

Мама поставила чайник на вогонь і ось пригадала, що їй щось треба купити. — Мусінька, золотко, піди до крамниці, купи мені там, що треба я тобі записочку дам, щоб не забула дрібничок.

— О, ні! Мамусю! Прошу тебе не посылай мене. Мене так болять ноги і спину ломить. Це певне від тяжкої торби, а може я перестудилась ще — мені здається, що в мене температура.

Пан Косович тихенько хіоче. Муся зиркає на нього вже з неприхованою ненавистю. От не піде, на злість йому не піде. Треба попросити гарненько. Але мама на прочуд легко погодилася. Може справді донечка недобре себе почуваває — той настрій всеж незвичайний.

— Гаразд. Піду сама. Ти дійсно набігала. Посидь з паном Косовичем, розважай гарненько і дивись, щоб чайник не збіг, як закипить відсунь обережно, гляди, щоб не попарила руку.

— Я бачу, що бути Вашою дочкою велика вигода. Муся собі нівроку робить, що хоче. Я би ото ніколи не пішов; та ж то молоде, це здорово для них бігати. Я, як був малим, то завжди бігав мамі купувати їцей сам набивався.

— Це Ви, а це я.

— Мусю! Так із старшими не говорять. Ви її лишіть Євген Петровичу, не вступайте з нею у розмови. Вона тепер така стала. Не знаю, що робити з нею. Самий протест. Такий вік видно.

Мама пішла. Муся пильно вишиваває хусточку, а Євген Петрович сперся ліктями на коліна і дивиться на неї так пильно.

— Так побігла мама, що? Нехай, нехай пробіжиться, до-нечка тим часом посидить, відпочине. Правда? А скажи, Мусю, чого ти маму не послужала, чи то справді так болять ноги у старушки, чи може, що іншого?

— А для чого Вам це знати? Чого Ви так турбуетесь про маму? Це моя мама, а не Ваша.

А вже ж твоя, твоя. Тому ти її і мучиш так. Ну і вередлива. Подивицяся дівка, а вередує як маленька. Ех, був би я твоїм татом не виправляла би так. Враз би відучив. А знаєш чим — березовою кашкою. Добрий лік хоч і панна вже з тебе, а помогло би.

— О, як би Ви були моїм татом я би утопилася.

Пан Косович аж випростався на стільці, аж поблід.

— А то чому? Хіба я такий поганий?

Муся мовчить і скупчено шис.

— Так чого ти так проти мене, га?

— Я не проти Вас. я тільки не хочу такого тата. — Ви не любите дітей.

— Еге! Це не правда панночко. Я дітей дуже люблю тільки звичайно ченників.

— Так чого Ви їх не маєте, як любите?

— Отаке! Ну, ти того не зрозумієш, ти ще мала на таке.

— Дуже добре розумію.

— Ото цікава! Ану скажи як то ти розумієш?

— Бо про дітей треба дбати, працювати багато, треба їх виховувати, купувати ім все, треба так як мій тато.

— Так я би і дбав.

Ви би дбали?! . Ви тільки про себе дбаєте. Шовкові скарпетки носите, масу краваток маєте. Мій тато про себе не думас тільки про родину.

— А ти звідки знаєш, що у мене маса краваток?

— Ви це самі казали. Ви завжди вихвалюєтесь.

— А хто каже, що я тільки про себе дбаю?

— Я це сама знаю. Ви всюди сам ходите, а свою пані не берете з собою, Ви її не любите. Як би я була Вашою жінкою я би розвелася. Пан Косович аж завив потихен'ку від обурення.

— Знаєш, доњцю, розводитись тобі хіба не доведеться бо ти ніколи нічисю жінкою не будеш. Хто би таке зілячко взяв! ..

— Про це не турбуйтесь!

Я не турбуюсь. Є про що турбуватись! А ти от скажи — ти це, що кажеш, сама вигадала?

— Я це не вигадала. Це всі знають.

— І мама знає?

— Ой чайник збігає. Це через Вас — Ви мене заговорюєте.

Муся відтягнула набік киплячий чайник і знову сіла.

Тепер вона почала розмову сама і вже на іншу тему. Вона заявила. — Мій тато прийде аж пізно вечером. Як Ви на нього ждете то . . .

— Та ти мені дай відповідь на те, що я питав.

— А що Ви питали? Я нічого не чула . . . Чого Ви на мене так дивитеся? Ой! Я боюсь Вас. Не дивіться на мене так. А то я буду кричати — „рятуйте”. І я скажу це татові. Я скажу це мамі.

— Ти, ти противна дівчина! Я це скажу мамі. Я скажу, як ти з гостями поводишся. Влетить тобі, гляди.

— Нехай влетить. А Ви поганий і я Вас ненавиджу.

В сінях в цей мент Муся почула рух — прийшла мама. Вона кинулась їй на зустріч, взяла торбину. Мамусечко, ти стомилася, ти задихалася. Ти сядь, відпочинь.

Пан Косович встав, скилився трошки перед мамою — дозвольте, пані добродійко, попрощається.

Що за офіційний зворіт. Мама глянула на гостя, на Мусю.

Дякую сердечно, але я вже піду. Ми тут із Вашою донечкою чудово бавились. Правда, Мусю? Ти ж розкажеш мамі, як гарно бавила гостя.

— Мусько, що ти знову натворила? Ви на неї, будь ласка, не звертайте уваги. Вона сьогодня така . . . Що ти наговорила тут?

Муся витягнула губи у ниточку. — Як це негарно скаржитись. У нас в школі за це бойкотують.

— Мовчи, Мусько! Що вона Вам наговорила? Я не знаю, що я з нею зроблю і я скажу про це татові. Нехай він поговорить з нею.

— Нехай, нехай мене тато поб’є.

Поб’є . . . Як би то побив. Біда власне у тім, що ми не вмімо бити. Не приучені до таких способів. Тобі не таких батьків треба.

— Залишайтесь, Євген Петровичу, справді!

Ні, пані добродійко. Дуже мені прикро, але я мушу пройтись. Нажаль, я занадто вражливий.

Пішов гість.

Мама сидить на стільці ще у плащі і шапочці. Дивиться на Мусю.

Мусю !!!

Мамо! . .

КОРОТКИЙ РОМАН

Десять років — це вік, коли про раннє дитинство кажуть — це було тоді, як я був малий.

Василько якраз у тому віці. Він присадкуватий і весь круглий. Гладенько вистрижена голова мов яблуко рум'яне, вистигле на сонці. Очі також круглі зеленкаві, опромінені довжелезними віями. Очі — лісові озерця. А уста як вишні. Василько красень, але йому це байдуже. По всьому видно, що байдуже. Василько зовсім не дбає про свій зовнішній вигляд і ніколи не дивиться в дзеркало. У всім покладається на маму і випадок. Тому у нього частенько краватка під вухом, а жакет защібнущий не на той гудзик, і шнурки від черевиків також чомусь самі розв'язуються і волочаться. Товариши в школі беруть його на сміхи, але Василькові то не дошкауляє. Глипне своїми неймовірними очицями і собі усміхнеться. Нема поживи для сміхунів — то їм не цікаво.

Василько новітній тип мандрівника-дослідника. Його майбутнє вирішено — він буде дослідником північних країн. Він знає історії ріжних дослідників, а трагедія Амудсена його особливо зворушує. Як би він був дорослим у тій порі то . . . не знати чи йому, Василькові, не завдячував би великий дослідник свого життя. Він мріяв про рятункову акцію, укладав все, розраховував, обдумував кожну дрібницю і рятункова виправа в мріях кінчалась все успіхом.

Василькове покликання натурально сполучається із всіма новітніми засобами пересування. Треба бути неодмінно у першу чергу летуном і тому Василько найбільш цікавився авіацією. Звичайно спокійний, маломовний, навіть подекуди флегматичний, коло згаданих тем він запалюється, стає краномовним трибуном, захоплюється сам і захоплює інших, навіть кволих і байдужих. Під час розмов на улюблені теми він ще більше червоніє, очі в нього горять блискавками, а вуха паленіють.

Для того, хто не бачив Василька в екстазі, він виглядає віддаленим від оточення, скученим, заглибленим в себе, бо до сторонніх він ставиться із застереженням, не наближується . . .

Василько іде зі школи, сидить в куточку автобусу і думась щось своє. Берет на його голові зсунувся набік і смішно підгорнувся ззаду. Поклав на голову бездумно, так само защібнув плащик — криво і від того комір настовбучився. Він виглядає з нього, як пташення із гнізда. Непритомній Василько, а проте від якогось часу він почав висувати голову із мушлі своєї скучченості. Він помітив одну людину зовсім відмінну від інших, і вона його цікавить, вона йому подобається. Вона повертається звідкись у ту саму годину, що Василько, і йде ку-

дись у ті самі околиці, де проживає Василько. Василько сам не знає, як запримітив її і виділив з поміж інших. Запримітив і звік, що тричі на тиждень побачить її біле чорноброве, сіро-оке обличчя. Василько крадькома поглядав на неї і часом довго дивився аж поки вона не оберталась в його бік. Тоді він скоренюю спускав очі. Він знову її обличчя так, що коли заплющував очі вона стояло перед ним як живе. Біле, біле те обличчя, без найменшого рум'янцю, а брови чорні, гладенькі йдуть від перенісся вгору і очі також трошки навскісом подались кутиками вгору за бровами. Носик у неї також трошки вгору і губа горішня за ним подалась. Носить вона сіру шапочку. З під неї видно чорне аж синє гладеньке блискуче волосся. Гарна вона така, що й не описати і нікого такого ще в життю Василько не бачив.

Виходять вони з автобусу на своїй станції і прямують вгороу. Василько біжить наперед, потім пристане, пропустить, подивиться і знову тупцює, щоб перегнати. А потім іх шляхи розходяться — Василько йде вліво, а вона далі вгору.

Василько має до тієї незнайомої безмежне довір'я і хотів би з нею говорити на своїй улюблений теми, розказати свої потасмні мрії. Але він ще знайомий і не знає як познайомитись.

Він мамі про неї нароказував. А більш нікому би не міг розказати.

Мама відгадувала, що працює десь пані та, а, що в певні дні повертає у певну годину то, може, вона вчителька. Васильшов раз з мамою і зустрів чудову паню. Вона йшла з іншою панею. Василько подивився і одразу зізнав, що то паніна мама, хоч стара і сива, а очі в неї ясно блакитні. Проте одразу видно, що мама. Василько стиснув маму за руку і прошелотів задижаючись — мамцю це та пані!

Надходила весна. Василько часто ходив з мамою на прохід до парку і вони зустрічали паню з мамою, а часом саму, Василько червонів при зустрічах так, що мама помітила і знаєла спосіб познайомитись. Василькові здавалось, що то не зовсім випадало так знайомитись і він сварив маму, але був радий. Тепер він почув її голос. І голос йому подобався і як вона говорила наче зі старими знайомими, приязно. До того в ті перші хвилини знайомства вгорі почувся гук літака і Василько задер голову, ловлячи зором срібного жучка. Тепер ніхто не зважає на звук літака — таке це звичайне явище, але Василько завжди проводить його вдалечінь тужним зором. А тепер він не сам дивиться вгору. Пані також дивилася.

Василько мав нагоду почати розмову. І почав — Ви би хотіли полетіти?

О, так. Я би хотіла. Але нема куди і нема чого.

А я буду летуном — видихнув замираючи Василько.

Гарно. От як доживу — ти виростеш то може мене візьмеш на таку повітряну прогулку.

Василько аж задихався — я візьму. Візьму Вас. І це скоро. Тільки доросту, скінчу науку. Як Ви захочете то зможете зі мною летіти на Північний бігун, бо я буду дослідником.

Сказав. Тепер вона знає з ким має діло. Тільки мама зовсім не до речі сміється. Василько почевонів від того сміху. Щастя, що пані не помітила того. Вона приняла Василькову думку поважно. Сказала, що буде ждати.

Василько помовчав, надумав щось, шарпнув маму за плащ і заговорив очима, але мама не сей раз нічого не зрозуміла і запитала наголос: Чого ти?

Нажились — я тобі хочу щось сказати — пробренів Василько.

Мама не нажилялась — кажи наголос. Нечемно шепотіти, але Василько таки нашептів мамі, щоб запросила паню до них в гості. І мама погодилася і запросила. Пані подякувала і приняла запрошення. Вона наче і не помітила переговорів.

До того пані була Василькові симпатична, але після знайомства він її полюбив так як маму, ні, інакше, може більше . . .

Василько з мамою на кухні, кожний занятий своїм ділом. Мама направляє Василькові скарpetки, а Василько виконує чергове завдання. В школі загадали зробити вагу і ось Василько мучиться. Він хоче бути летуном, але на практиці технічних завдань не любить і не вміє виконувати. Тому мама сміється з його мрій і твердить, що він буде професором . . .

На дворі вже весна і вікно одчинено. У вікні шматок блакитно-зеленкового неба із цяткою зірки. В кімнаті повітря повне весняного вологого духу. Василько тішиться — весною тепер все якось інакше, і в школі інакше — така нетерплячка, всім хочетьсяскорше на вулицю, їти веселою гучною юрмою, не кулячись від холоду і дошкільного вітру, розказувати про пляни на літо. Все інакше, як зимою. І вона інакша. Вона інакша — вже не така біла, на шоках її жевріє ніжний рум'янець, і губи вже не такі бліді. Вона все поспішає. Скаже кілька слів коло зупинки і поспішає. Вона мас дуже багато праці. Василько хотів повторити запрошення, але не наважився. Вона, маєтися, і забула зовсім. Забула. Василько перестав усміхатись сам до себе від тої думки. Негарно отак — обіцяти і забути. І власне в цю мить вона прийшла. Мама вийшла одчинити і Василько почув вже знайомий йому мілій голос. Почув і зашарівся.

Отже я прийшла. А Василько вдома?

Спітала. Приємно Василькові чомусь навіть страшно. Хочів би утекти, а вони нема куди і вони вже входять сюди на кухню. Мама просить в кімнату, але гостя відмовилась — вона любить сидіти в кухні, бо тут так затишно.

Василько немоторно встав і повалив щось зі своїх знарядь. Почервонів як рак, почав збирати і ще щось скинув. Аж нарешті спільно всі позбириали і Василько засів знову за своє завдання, а воно ще більше не ладиться. Ото би викинути все, кому вона потрібна та вага?

Мама і пані говорять собі про ріжне, про школу, де пані вчить, про весну, про те, що вакації близько. Буде відпочинок і діяти, і вчителям.

Буде відпочинок, сказала пані, але не мені. Мама думала, що ще літом праця яка, але то було інакше. Здоровля, не мас здоровля — але ж сьогодні вона така гарна рум'яна, очі блищать. Василько перестав працювати і задивився.

Так, вона виглядає добре, пояснює пані, і власне той вигляд, той румянець, тому лікарі висилають її на „відпочинок” до санаторій.

Слово відпочинок звучало іронічно і сумно.

Василько міркував — якже ж так. Кажуть треба пити молоко, щоб був рум'янець, і він п'є молоко, єсть добре, рум'яний і здоровий — а вона? ..

Василько задумався, а робота стоять. І раптом вона запитала. — Ну що, готове? Диви який — сам запросив, а мовчить, хоч би слово із гостем. Мама підтвердила, що так негоже. Василько спік червоного рака, встав, знову щось поскладав і погався з кухні. — Я зараз! Я так! — відповів на запит мами — куди?

За хвилину повернувся вже заспокоєний і пояснив, що ось скінчить цю нещасну вагу і тоді буде говорити. А вагу зробити то не так просто. Знайти рівновагу. Василько сопить, підшморгую носом, пріс, а вага все не виходить. Вагу Василько майструє з пуделочки від синьки і вона все набік виходить як сам її творець трошки направо. Ниточки позав'язувані в прокручених мамою дірках немоторно із хвостиками — нікуди робота і чим далі все гірше — хоч плач.

Подивилася пані і каже — дозволь мені порадити Васильку. Буде краще, як візьмеш два одинакової ваги пуделочка — покришечки найліпше.

Василько знову почервонів — ото недотепа, а назовні на маму обурився — чому не порадила. А мама сміється: чому сам не подумав? Треба подумати, але пішла шукати, що потрібно. Лишились самі. Василько знає, що треба почати розмову, але не може, схилився над роботою, щось там перебирає, а пані взяла газету — читас. От тепер можна на неї добре зблизька подивитись. Василько відхилився назад і задивився, а вона із за газети виглянула — сміється — Ага! Зловила. Ти чого на мене так дивишся?

Бо... Ви гарна... Ще хотів щось сказати, але ввійшла мама із пуделочком. Тепер робота пішла скоро і ось вага вже

готова. Тепер можна, що хоч робити, тепер можна говорити. Але Василько ще щось має на думці. — Взяв шматок паперу і щось почав виводити на нім на країчку стола.

Не дивіться, прошу!

Не буду! Навіть очі заплющу. Василько покректає над папірцем і встав таким героям. Обійшов стіл, поклав папірець перед панею — подивіться.

Дивиться вона, підводить у гору свої чорні брови. На паперці виведено великими друкованими літерами — Василь Яворський.

Лівою рукою — пояснив Василько.

Отаке! Здивувалась щиро. Я би так не змогла. Чудово!

То нічого не є. І я Вас можу навчити. Ось він ще раз вивів своє ім'я.

Ось попробуйте — і Василько суне їй в руку олівець. Пробує вона старається, а воно не виходить, літери лізуть у всі боки. А вона ще приговорює — „Ж” як справжня жаба „А” як скарлючилося, а „Р” полізло на небо. Ні, не можу...

Весело Василькові і він обіцяє навчити тільки найприходить частіше до них. А мама, така вона — знову щось непотрібне сказала. — Не задавайся, Василю! Він же лівак у мене то йому і легко.

Мама частує часм і солодкими мігдалевими колачиками. Василько їх страх любить отак би ів без кінця. А пані не єсть — вона не любить солодкого. А мама каже, що саме їй треба їсти солодке і масне, щоб поправитись. Отже таки хвора вона. А чим? Василько тільки раз був хворий на кір. Тоді треба було лежати, а це ж наче здорована людина. Професор Гармаш хворий, але він худий і жовтий, а пані не худа, ставна, повновида.

Вона зібралась йти. — Час — каже — і так засиділася.

Василько подумав і стурбовано спитав. — А Ви не бойтесь йти сама?

Вона не зрозуміла одразу — чого боятись їй. Ага! ходити вечером самій. Подивилася на Василька допитливо, а він продовжус. — Я так не боюсь... Я можу Вас відпроводити. Тата нема то я Вас проведу і подивився на маму. Мама не перечила, і Василько вибрався.

Іти Ім під гору. З одного боку будинки в садках, з другого темніє парк.

По вулиці видно як удень, а від того парк аж чорніє темнотою. Страшно, тут може хтось засів в парку і дивиться на них, а може духи? Василько чув про духів. Треба скоріше тут бігти. А вона стримала, вона не може швидко ходити, задихується.

Чого так? Василько питав, а сам хоче підтримати, взяв під руку, як маму. Але мама мала, а пані висока. Самому Василькові здається, що він не підтримує, а скоріше повисає на руці,

але вона каже, що так добре, що йти стало легше. Так перемогли гору, стали, щоб подивитись на місто. Далеко, широко розляглось воно в долині, цяцьковане вогнями мріє в золотавій темряві, побліскує місцями ріка, а в ній золотими стовпами дрижать відбитки ліхтарів. Позаду тихо шумить парк. Весняний вітер шугає поміж деревами. З парку чути голоси нелюдські, сміх і зойки. Там щось діється несамовите...

Василько піdnіs голову, подивився на неї. Тепер вона зовсім біла, рука трошки тремтить.

Вам холодно?

Ні, не холодно! Утомилася трошки. От відпочину за літо, буду знову міцна.

В санаторії відпочинете? А Ви казали, що це не є відпочинок. Ви не хочете туди іхати?

Не хочу, але мушу.

Чому Ви хвора? Я не хочу!..

Нічого, Васильку. Я трошки хвора. Я поздоровію.

Ви поздоровісте — з переконанням сказав Василько — і пойдете зі мною на Північний бігун. Ви обіцяли.

Так Васильку я обіцяла і хочу стримати обіцянку. А тепер ти вже йди. Прощай тепер. Може ми вже не побачимось. Багато праці вкінці року і в дорогу треба готуватись, ріжні спрavi полагоджувати. Я напишу тобі з санаторії. Прощай Васильку! Ти добрий хлопчик, Васильку. Я буду про тебе згадувати. І ти... ти этадуй!

О! Я буду згадувати. Я Вас дуже люблю.

Сказав Василько і засоромився. А вона скилилась до нього, взяла за руку. — Дякую тобі! А тепер йди. Я постою тут чочки збіжищ з гори.

А Ви тут не боїтесь? Тут темно

О ні! Тут я не боюсь. З дитинства я тут. До школи ще бігала з того горба.

Василько прожогом побіг згори, озирнувся знизу, побачив високу постать в яснім плащі. Махнув рукою і пішов далі. Василькові стало страшно, як ніколи страшно пітьми у садках коло віл, весняних шумів, порожньої вулиці, на якій здалека лунали кроки самотнього хідця. Василько побіг. Страшно тут на вулиці — а в домі? Там світиться на сходах, але є ріжні закапелки. В них завжди ворушаться якісь тіні. О, як би вже бути в хаті... Добіг задиханий, а перед домом стойть мама. Слава Богу.

Ти чого гнався? Злякався чого? Диви дослідник який, а своєї тіні боїться.

Не образливе мама каже. Василько не помітив, він занять іншим.

Мамо, чого вона хвора? Я не хочу! Там так темно на горі, а вона сама пішла. Мамо!.. Вона не прийде більше?!..

В голосі Василька бреніли слізози.

Мама почала його втішати — чи ж мало людей хворів, вона поправляється і прийде. Все буде добре. Але Василько не вірив. Він пригадував дотик її холодної руки, її самотну постать на горбі і як вона раптом поринула в пітьмі.

Щось таке відчув малий дослідник не відчутне іншим, і він не помилився. Прийшла від неї вістка, з санаторії привіт, і суха квіточка шипшини, а потім нічого. Пізною осінню одного дня Василько зустрів її маму. Вона йшла згорблена, спираючись на паличку і вся в чорному. Василько спинився як вкопаний, дивився. Старенька поглянула на нього бліаклими невидячими очима і пройшла. Василько оповів мамі і вони сумували разом, а потім мама сказала, що вони підуть до тамтої мами. Розпитавшись де вона живе, вони пішли. Паніна мама їхняняла ласково, погладила Василька по голові і подарувала маленьку карточку. І стойте та карточка в рамочці на Васильковому столі. Василько росте, мрії його міняються щодо майбутнього, а обличчя пані все залишається найкращим. Він пильніше придивляється до людей і часом находить якусь рибочку у дівчачім обличчі, яка нагадує паню. Тоді йому радісно. Він має ідеал і буде шукати його втілення в іншій істоті.

М Е Т Е Л И К

Метелик знявся із китички яблуневого цвіту, злинув угору, закружляв і тихо спустився на теплий камінчик посеред дороги. Він був незвично великий і прекрасний. Яскраво жовті крильця його легенько тримтіли, виблискуючи веселковими кружалльцями.

Петрик вгледів його першим. Спинився на бігу і подав знак Марусі, прикладавши палець до уст. Маруся спинилася і побачила диво.

— Боже! Який гарний! — зашепотіла Маруся і завмерла у спогляданні. Її великі карі очі розширилися, а губи розтулились. Над її плечиками набрані рукавиці білої сукні тримтіли у легкому вітерці подібно як крильця метелика. Стрічки, якими було підв'язано коло вух чорні косиці, були такі самі жовті, як крила метелика.

Петрик повів на неї оком і сказав — Я можу його зловити для тебе — тріпнув чуприною.

„Алеж”... Маруся хотіла сказати, що метеликів ловити не можна і вона хотіла сположати метелика, але Петрик прошипів тихо — „Мовчи!” Наказав мовчати. О, він уміє наказувати. І хіба він послухає. Він звік, щоб його служали, і Маруся

слухає, є інші дівчата, і навіть хлопці, навіть хлощі. Він є провідником індіанського клану. Як його не послухати! ..

Ось як обережно він схиляється, посувавшися вперед без щелесту, пальці правої руки стягаються як кігті хижої птиці. Кілька моментів гострого напруження і ось метелик затріпався стиснутий за спинку у тих пальцях.

Петрик випростався, тріпнув білявою чуприною, підніс вгору руку із здобичею і крикнув звітажно, криком дикого ловця. А потім до Марусі — „Ходім” і побіг. Маруся поспішала за ним, задихуючись. Тепер їй прийшла думка, що скаже мама, і що робити із метеликом, і чи Петрик його не пошкодить. Вона крикнула йому, щоб тримав обережно, але Петрик тільки засміявся.

Коли прибігли до Марусиного дому, Петрик не тільки не дав метелика, а навіть не спинився тільки крикнув на бігу — „Потім принесу”!

Марусі стало сумно, бо вона вже подумала, що зараз таки випустить метелика на волю, а коли росказала мамі про пригоду то сталося ще сумніше, бо мама почала недобре говорити про Петрика. Він бо недобрий хлопець навіть до мами своєї, і сестру свою кривдить, і б'є, хоч вона старша від нього. Мама була завжди проти того, щоб Маруся бавилася із Петриком і Маруся все мусить його захищати і оправдовувати. А сьогодні вона не знала що сказати, вона тільки тішила себе думкою, що зараз як Петрик принесе метелика і вона його випустить.

Петрик прийшов аж під вечір. Підійшов під вікно і крикнув — „Мар”. Так він звав Марусю напів жартівливо, напів зневажливо. У Марусі радісно і тривожно забилось серце. Вона вихилилась у вікно — „Де він? Я його зараз випущу”.

В Петрикових очах засвітились гострі іскринки, він засміявся. —

„Ось маєш!” і подав гарне червоне пуделочко. „Я йому дав понюхати краплі, тепер його вже не можна випустити він... і показав великим пальцем у землю — кінець”.

Тріпнув Петрик по своїму чуприною, побіг через садок, перелетів через паркан і зник.

Марусі стало страшно і вона закричала „Мамо йди сюди, скорше!”

Показала мамі здалека пуделочко і сказала — „Відчини! Це Петрик приніс”. Мама глянула здивовано на Марусю, але пуделко відчинила. В середині було гарно, чисто, по краю було обведено білим паперовим мереживом, а по середині проколотий довгою шпилькою із червоновою головкою був метелик. З розпростертими крильцями лежав він у своїй труні.

Серце Марусі пройняв гострий жаль, вона зблідла і почала тихо без скликування не по дитячому плакати. Мама потішала Марусю, слізози перестали текти, але сум не проходив, і сон

цього вечора довго не приходив. А коли прийшов зрештою то приніс злі видива. Марусі снівся метелик, що був він великий, як пташка, і налітав на вікно та бився у шиби крилами. І це було страшно, бо Маруся пам'ятала у сні, що метелик помер.

Маруся хотіла крикнути і не могла, аж тоді, коли прокинулась. Треба покликати маму, але стало шкода будити, вона перехрестилась під накривалом, обернулась і хотіла знову заснути. Але, що це? Чи далі сон? Б'ється, б'ється. Тільки не від вікна — від столика, від метеликової труни йдуть ті притлумлені шуми. Щось там шелестіло, постукувало, переставало і знову починало.

Серце Марусі пройняв жах. Вона зірвалась з ліжка і зачричала.

Її несамовитий крик одразу збудив всіх. За хвилину і тато, і мама вже були в кімнаті. Маруся не могла говорити, вона тільки показувала на метеликову труну. Тато відчинив її. Метелик, як дзига, з гори вниз і назад вгору крутився на знарядді своєї муки. Тато, притримуючи метелика за спинку, витягнув шпильку, метелик лишився на дні, його побиті крильця здрігались.

Метелика виставили з пуделочком за вікно. Тато сказав, що він буде жити, відпочине і буде жити. Петрик його видно тільки приспав. При тім тато обіцяв обірвати Петрикові вуха.

Маруся провела погану ніч — стогнала у сні, викрикувала, а ранком прокинулась із гарячкою.

Метелика в труні не було. Мама сказала, що віджив і полетів, але Маруся не повірила, бо мама не дивилась їй в очі, коли казала це. Марусина мама така само, як Маруся зовсім не вміла не тільки брехати, а сказати самої невинної неправди.

Мама позичила для Марусі цікаву книжку, щоб було веселіше лежати, але Марусі не читалось. Вона думала, укладала, що скаже Петрикові, як він тільки прийде. А може він вже не прийде? ..

Однак по обіді, коли мама поралась на кухні, під вікном озвався знайомий приказуючий звук — „Мар!” Маруся притисла руку до серця і мовчала. Тоді за вікном зашаруділо — це Петрик виліз на підмурівок і ось у вікні його обличчя. Заглянув і запитав — „Ти хвора? От, ще вічно хворіє”.

Петрик підтягнувся на руках і ось він вже у кімнаті. Скочив легко і нечутно, як кіт.

О, ті сиві, прозорі очі, які її все підкоряли, які наказували, навіть без слів змушували до послуху. Ні, тепер вона не хоче дивитись в них і весь він такий гарний, такий притягаючий — тепер свою вабливістю, відштовхує.

Маруся відвернулась до стіни.

„Ти чого дуешся?”

Маруся із зусиллям прошепотіла — „Йди собі! Ти не добрий, я вже не буду з тобою бавитись”.

Петрик почервонів, його очі звузились, ніздрі тонкого носа роздулись, затріпотіли. Він нагнувся над Марусею і прошепотів — „Що, метелика шкода? Ти нюня! Диви, зазналась. Ти... знаєш, що я тобі зроблю? Я тобі пущу за комір живу мишу”. Петрик навіть відівв назад руку, наче хотів вдарити, але не вдарив.

Ти... Зажди, як виросту, я тобі покажу!

Петрик постояв ще хвилину, розглядаючись по кімнаті наче обдумував, щоб таке зробити на злість Марусі, побачив ляльку, вхопив, кинув на підлогу і потоптав ногами. — „Ну кричи тепер! Клич маму, розмазня!” Подався до вікна, вискочив і зник.

Маруся не кликала мами. Вона плакала через ту мишу, що він її обіцяв пустити за комір, за лялькою, що лежала так жалісно знівечена на підлозі, за метеликом, а головно вона оплакувала своє перше жорстоке розчарування, свою першу любов.

І І С Т Й

Вже дивиться на авто солодке задоволення, їздити в нім захоплююча радість, а бути власителем авта щастя, про яке мріють всі ті покривдені хлопці, що їх батьки авта не мають. І таких є досить, більш як здається на перший погляд.

Романко живе на краю міста у вуличці, в якій всього дев'ять будинків. У кожному по кілька родин, а скільки авт? Мізерне число — сім. Інженер у крайній віллі має з того аж два, будівничий має довге нефоремне, напівтягарове авто, в якім возить ріжні матер'яли й знаряддя до праці, має електантне авто панна, яка їздить в нім на роботу, панна секретарка, про яку говорять жінки дивні речі, а три дальші то такі дримби, що не приходять навіть на увагу. Хлопці з вулиці знають детально кожне авто і старають підлизатись властителям, щоб при нагоді проіхатись.

Противна конкуренція — Романкові. Він мріє про власне авто і весь час докучає татові переконаннями, що він потребує авто. Мрії, мрії. Тато не має грошей на авто і коли то буде мати і чи взагалі буде.

І ось цілком несподівано прийшло щастя. Тато приїхав в авті і оповістив, що фірма у якої він працює, за успіхи дала йому в користування авто. Тепер праця піде легше, можна буде більш заробити і купити з часом авто, омріяне, облюбоване. Але тепер це не важно — авто є і воно наше. Такий висновок

зробив Романко. За той висновок йому, правда, довелося звести боротьбу із самим собою і з оточенням, яке заперечувало означення „наше”. Був у тім поняті „наше” маленький хробачок сумніву, але Романко після короткої боротьби роздушив його раз на завжди. Наше і кінець.

Проблема релятивності противна Романкові, вона його дратує. Дратує оте словечко маленьке — „але”. Воно завжди вискачує у самім невідповіднім моменті. — Це добре — але, це можна — але. Мама добра, але коли не послухаєш скаже татові. Тато чудовий і цікавий — але — покарає як стій за псоту, з хлопцями весело, — але вони не дають командувати так як би хотілось. Лідунька його любить — але ж вередлива. І так усюди є своє але. Так із автом — і наше воно — але. Прийшло перед собою прийняті те але і Романко признав, як реально думаюча людина, а на зовні не признав. Но зовні — наше, і ніяких розмов, а як хто із хлопців висловить сумнів то можна і кулаком довести. Романко сильніший і більший за всіх своїх ровесників. Отже . . .

Властиво релятивність підсилює навіть почуття щастя, чи то тримас його у одній степені напруження. Щастя то мрія. Романко не може це пояснити, але йому дуже знайоме це почуття бажання досягти і реакція по досягненні. Вже з малечку, досягнувши чогось, він починає одразу мріяти про дальнє, від одної забавки до другої, від одної книжки до другої. Та врешті релятивність посідання авта має в собі позитивне — попереду залишається мрія про своє таки власне, навіки своє.

Коли на обрії Романкового життя з'явилось несподівано це близькуче диво, він сп'янів, запиshawся до тої міри, що виришив порвати всі взаємини із молодшими хлопцями, навіть з деякими ровесниками і звернув свою увагу до старшої генерації включно дванадцять років. Однак вони, ті велики бовдури, внесли в його щастя розкладовий елемент. Вони поперше пронювали релятивність посідання, відкрили знаки часу на машині і застарілість системи. Все безумовно від заздрості. Романко не хотів такого призвати, наставали неприємності, які кінчались злими слізами і синяками. Дійшло до втручання родичів, було відкрито, що привід до конфліктів завдавав Романко, і мама йому заборонила лізти до старших хлопців та він і сам переконався, що з малими ліпше. Тим смаркачам він просто показав на табличку і прочитав — та-то-ве. Раз на все. Така малеча неграмотна, повитріщає очі і вірить.

Тато дивак. Справді дивак — він не любить їздити автом. Їздити тільки по справах, а в неділю не витягнеш. „Дай мені спокій, хлопче. Я радий, що можу вдома посидіти, обридло.

Як може обриднути їздити автом того Романко не всилі збагнути. Він би так і не вилазив із авта. Завжди просить тата зайхати до дому, але це не часто трапляється тому появі авта

перед додом сенсація. Для Романка це турботний день — треба все оглянути, направити ріжні порухи. Крім того хвилювання чи візьме тато проїхатись по своїй та сусідній вулиці, чи не буде часу? Часом тато сам пропонує цю приємність, але частіше треба просити, понижуватись до скиглення, шукати маминій протекції і навіть сплакнути доводиться...

Сьогодня, властиво, перший літній день. Сонечко так ласкаво пригріває, травиця на пустирі м'яка і свіжа, пісок на кучургі теплий зверху, а копнеш приємно вогкий, холоднуватий. Валятись у траві у дикім захопленні насолоди, а обридне до піску — будувати що чи просто випікати хлібчики. По полудні великі діти в школі і всі добра у розпорядженні малечі. Обслі купу піску як ріжнобарвні гриби. Працюють — печуться хлібчики, будуються вали, засаджуються галузками і квітками городчики. Мами тут таки сидять на стільчиках — шиють щось, чи плетуть, а інші із вікон виглядають. Виникне який конфлікт — полагодяТЬ. Та поки що коло піску мир і тишина, бо нема ще Лідуньки. Та особа по обіді спить, даючи так відпочити мамі і всім, хто приходить із нею в дотик. Ніхто за нею не тужить і не питас. Тільки один її жде, один поглядає раз-ураз на вікна її помешкання. Це Романко. Він саме керує будовою фортеці. У тій праці він все керівник — так само собою складається. Він бо уміє дати лад роботі, вміє розпорядитись. Всякий робить своє, ніхто ще не плакав і бійки не було. Спокійні малі, спокійні і мами. Аж ось із вікна, де живе Лідунька, долинув знайомий звук, вередливе, уперте, проникливе — „Ні”! Мами перезирнулись — починається. Романко також прислухався — вона встала. Разом із тим він зловив любой звук двигуна татового авта. „Тато”! заверещав Романко і покинув працю. Ніхто не дивувався. Ріжнобарвні гриби на піску ураз повиростали на тонких високих, чи товстих ніжках. Стоять, як ляльки, із розставленими мокрими від піску руками. Кари, сірі, голубі очі дивляться на зустріч диву, яке плавко викочується з-за рогу. Бліскуче чорністю, сріблом та склом підпливає воно до дому, де живе щасливий. Більш експанзивна частина робітників кидає все і біжить за своїм провідником до авта. Тато вийшов і замкнув дверцята. Ех, як би ж то не замкнув. Та ба. Ходять навколо обмащують, обнюють, обліпили зовсім, лізуть на приступку, на передок. Романко заявляє господарські права — „Аиу геть”! Ще пошкрябають, пошкодять — відповідай за цю малечу. Порозходились трохи, лише завзятці стоять, а Роман береться до праці. Треба оглянути все, провірити. Зняв курточку, сіра в сині смужки, поклав на передок, закачав рукави — всі так роблять. Добув із кишені залишачку — англійський ключ — і поліз під авто. Ліг там горілиць і довго порався. Виліз мурином, замазаний, червоний, витер рукавом піт. Намучився. Влетить за убрання —

подумав. Але нехай. Поглянув на вікна Лідунчиного дому. Звідти все дзвенів знайомий високий голосок і все самі заперечення — „Не хочу! Я сама!” Ні, та ні.

Лідунчина мама умовляє тиженько. Не чути, що вона каже, але Романко знає — Лідунька встала, не хоче одягатись, митись, чесатись. Взагалі не хоче нічого з того, що хоче її мама. Так завжди. Мама або витримає, і тоді Лідунька осиртиться вийде, або мама не витримає, тоді прозвучать ляпаси, і Лідунька вийде пізніше. Ні, певно, не витримає мама — сьогодні. Заперечення Лідуньки особливо гострі — у поганому настрої встала. Справді настас коротка пауза а, потім сердитий плач із криком.

Роман став напроти вікна і почав кликати Лідуньку. До вікна підійшла її мама і покликала Романка у сідки того яка нечесна Лідунька, але та кричить далі. Її не видно, вона десь там на підлозі. Таке мале, що до стола носом не дістає, а таке завзяте.

Романко ласково кликав і казав про авто, спокушав. А Лідунька перервала крик наче ножичками відрізала, затупала ногами і закричала — „Не хочу авто, бека авто, я тебе не люблю, ти поганий!”

— От яка вона! Скільки разів доводилось Романкові таке чути. А потім знову — люблю. Все від настрою.

„Бач, яка вона нечесна — скаржилася мама. Ти з нею не бався”.

Завіса спустилася, а з вікна лунає Лідунчине — „Ти не чесна, ти погана!” Це до мами так. Дійсно це вже занадто. Лідунчина мама думає, мабуть, так само, бо Лідунькин галас припиняється — це її потягли кудись. Романко обернувся і зустрів чотири пари очей. За ним поблизу стояли чотири карапузи і пильно слідкували за сценою. Це може обурити.

„Геть, малеча!”

Романко уміє наказати. Карапузи без зайвих слів покотились до гурту.

Романко сів на хідник під вікном і подумав турботно — десь вона тепер не скоро вийде. Але Лідунька вийшла скорші, як він сподівався. І яка ж вона сьогодні. Такою він її ще не бачив. Біла легенька суконочка без рукавів, на плечах зв'язана блакитними кокардами. Наче два велетенські метелики осіли на тих пухких плечиках. Круглененькі ніжки у білих скарпеточках, вставлені у білі черевички. А волосячко! Воно як сонячне сяйво, наче золотий півник сидить у Лідуньки на тім'ю. Надзвичайно. Ні одної такої дівчинки в околиці нема. Вона найкраща. Вивела Лідуньку мама, дала її в руку нову лопаточку із жовтим держальцем, а в другу відерце із вимальованою на ньому червоним качкою.

Мама напучує Лідуньку, щоб була чесна, не відбидала

дітям забавок, не кидалась піском. Мама знає наперед і вимагає від Лідуньки обіцянки і та дає її — киває головою — „Буду чесна. Йди вже, мамо. Йди собі до хати. Я сама буду чесна”. Лідунька самостійна натура, вона не хоче, щоб мама провадила її через вулицю, тисне її до дверей, запихає у дім і ще двері сама причинила.

„Лідуню!”

Нічого, наче не чус Романка, наче не бачить авта. Пішла собі до гурту. Може тому, що така парадна, чи нове відерце...

Підійшла до піску, стала. Товстий рум'яний Славко накладає пісок на тягарінку. Він працює пильно, сопить і підшморгус носом. У него також нове відерце — зелене із вимальованим песиком. Лідунька постояла, подумала. Безумовно Славкове відерце краще. Вона запропонувала виміну.

„На, на відерце і лопаточку, вони гарні...”

Славкові видно не хочеться мінятись, бо Лідуньчин голос все підноситься. Отже він не хоче. Не треба — Лідунька поклала йому під ніс свої речі і забрала його знаряддя. Відбувається тиха з сопінням боротьба. Мами переглядаються — починається. Одна із мам підійшла і умовляє Лідуньку, а та букою дивиться — завжди вони втручаються. Чорноока згідлива Маня, що копас городчик, запропонувала Лідуньці свою лопаточку. Та що цікавого, коли самі дають.

„Не хочу — каже Лідунька — твоя лопатка погана”. А от граблі їй подобались, і взяла вона їх та почала гребти, та просто по живому щойно засаженому городчику. Погано — вона краще зробить. Маня заплакала над своїм городчиком. На Лідуньку сваряться і мама виглянула з вікна, загрозила забрати додому. Але Лідунька тупнула ногою і обіцяла знову бути ченою.

Тут підійшов Романко і покликав подивитись на лялечку в авті. Добре. Лідуньці вже знудились — нічого не можна. Поклала свої речі і наказала всім не чіпати. Пішли, взявши за руки. Зайшли іззаду і дивляться на лялечку у вікні, що висить між розсунутими жовтими завісками. Висить вона безвільно, руки спустила, розтріпана, нечепурна. Не гарна вона і одягнена бідно. У Лідуньки багато кращих, пищних. Але приваблює ж вона — Лідунька її хоче, вона вимагає, щоб Романко відчинив авто. Як би хотів зробити це Романко, але ж у нього нема ключа. Та Лідунька нічого не хоче слухати — одчиняй, бо я так хочу.

Єдине, що може зробити Романко — це піти до тата просити ключа. Надії майже нема, але треба довести свою добру волю. Раніше тато дозволяв їм сидіти в авті, але Лідунька там так порядкувала, що прийшлося замикати. Вона завжди давала слово, що не буде і завжди його не дотримувала. Посадив Романко Лідуньку на приступочку і пішов. Довго ходив, а Лі-

дунька не любить ждати, і коли він повернувся із червоним наплаканим носом без ключа, її вже не було. Вона на піску, сидить на вигляженні площині, сукня її розкинулась віяльцем, півник на голові блищить проти сонця, метелики на плечах рухаються. Вона щось таке робить. І вона з ким би ви подумали? Із тим карапузом Славком. Вони печуть хлібчики. Нехіть до Славка піднеслась до самого горла: Ото ще пузій.

Всунув Романко руки в кишені, підійшов до гурту. Ніякої уваги на нього.

„Ти чого втекла”?

Ніякої уваги.

„А я ключ приніс і був у авті. Тепер знов замкнув . . .”

Ніякої уваги. Романко присів і взяв собі формочку. А Лідунька без слова відштовхнула і забрала формочку. Значить — йди собі геть. Романко образився і обурився — взяв та потягнув рукою по цілому урожаю хлібчиків. Лідунька встала жваво і по голові Романка лопаткою. Вдарила, але якось без серця. Відчувалось, що втрата хлібчиків її не дуже заболіла і може вони вже їй почали обридати. Але Славко почевонів як буряк, а що він не з тих, щоб по хлоп'ячому на місці розправитись, то зволів захникати і покликати маму. Розмазня така. Романко погорджує ним — „Диви який, скаржиться. Я не навмисне. Я їх можу тобі хоч тисячу наробити зараз. Теж . . . а ще залишається до Лідки . . .” Знов щось такого сказав Романко, що мами аж зайшлися сміхом.

„Ходи, Лідунько. Він поганий, скаржиться і соплячий. Ходім, тато візьме нас до авта, а мама купити морозива. От стільки” — розтягнув руки.

Аргументи подіяли, і Лідунька ласково подала Романкові руку. Перемога. Від неї в голові трошки закрутілось. А Славко ще із слізами на очах вже трудиться над новими хлібчиками аж сопе. Ніколи він не б'ється, не сперечастися, а від образу тільки заплаче. І чому ж він такий противний Романкові завжди. От і тепер — сидить собі розкарячкою, похитується на товстих ногах товстий щільно обтянутий синіми штанцями задок. Романко і сам не зчуває, як його права нога підвела і легенько здається ледь, ледь доторкнулася до того опецькуватого задку. Тільки доторкнувся, а він вже й перекинувся, барилло. Зарився лицем у пісок і заревів на все горло.

Рятуватись! Романко вхопив Лідуньку міцніше і в дім. Витягнув по трьох східцях і втиснув у темний закапелок коло дверей бабці Крутъкової. Лідунька в куті, а Романко заслонює її. Серце б'ється голосно, у вухах стукотить, а ноги тремтять. Страшно. На дворі реве Славко, гомонять мами. Буде погоня, чи ні? Але гомін потрохи ущухає і тепер вже можна чути окремі уривки. Говорять про те, що треба наскаржитись татові. Того тільки бракувало тепер. Мало що сорочину за-

брудив, лазячи під авто і руки брудні, то ще це. Але щось втихло все, ніхто не йде скаржитись. Поки що минула небезпека. А про дальше хто би то думав, коли в закутку так затишно, Лідунькин півник лоскоче підборіддя, блакитні метелики шелестять під руками, а Лідуньчині плечики такі прохолодно-мякенькі.

Лідунько, ти мене любиш?

Лідунька дивиться знизу своїми ясними очима і киває головою.

Ах Лідунька — мучить і любить. Ну як не поцілувати. І поцілував обережнінько. А Лідуници це не подобалось, вперлась в нього руками і відштовхнула так, що полетів Романко із закутка і сів міцно на камінні сходи. Власне упав, але щоб не показати залишився сидіти. Може йому самому захотілось посидіти. Покликав Лідуньку, і вона собі захотіла сісти. Та штанці у неї малесенькі, а камінь холодний. Встала одразу — Ех, зимно. Романко притягнув Лідуньку і посадив собі на коліна і вона нічого, навіть ще за шию обняла. Щастя хвилин. Воно солодке, але Романко вже своїм звичаєм думас ще про більше щастя — сидіти поруч в авті і їхати. Краса і гордість. Сидиш собі в авті із найкращою дівчинкою і, не дивлячись, бачити повні подиву і заздрості погляди ворогів. Хоч воно і приятелів приємно бачити у підрядному стані. Може навіть ще приємніше як ворогів . . .

Вгорі цвенькнув замок і почувся голос мами. Це може значити, що вони поїдуть на головну вулицю, або мама залишилась на дворі із сусідками і тоді виявляться всі збитки. Тоді Романко зможе проїхатись тільки до сусідньої вулички. Або-або. Слава — мама у капелюсі. Спинились і засміялись.

„Ото парочка! зауважив тато — добірна”. Ну ходіть, збітчики, провезу вас. Біжи до Лідунчиної мами просити, щоб пустила своє золото”.

Романко вилетів вихорем і на всю вулицю перед вікнами Лідунчиної хати викричав прохання. Лідуньчина мама погрозила йому, але дозвіл дала.

Розвалився Романко на подушках, а поруч Лідунька розправляє білу суконочку. На заднім сидінні вони сами панують, бо мама із татом попереду.

Тихо зашумів двигун, авто подалось вперед, назад, плавко загнуло і поїхало. Щастя хвилин, щастя вічності. На хіднику виструнчилися постави тонененькі і товстененькі, більші і зовсім малененькі. В розставлених широко руках вони тримають лопатки, грабельки, відерця. Які незначні, мізерні дрібнички. Карі, сиві, блакитні очі повні подиву проводять щасливих. Легенько котиться авто, вщерть наповнене щастям. Легке воно те щастя, скороминуче, а проте солодке.

— „Любиш мене, Лідуню?”

— „Люблю, дуже!”

І як же не любити його, властителя такого дива. Романко і питається тепер так собі, тільки щоб почути ще раз. Він знає, що тепер вона любить. А потім? Шастя хвилини ще не перелилось через край, а проте Романко вже бачить в уяві даліше ще більше. Він бачить нове вже зовсім власне авто і шепоче Лідуньці — „Ми будемо мати нове авто, червоне, велике і тато мене буде учити їздити, а потім я виросту і куплю для себе авто і я буду тебе весь час возити і возити . . .”

Лідунька дивиться на него фіялковими очима, стулює губенята, — щось міркує вона і раптом наносить Романкові рану, несподівану, болючу.

Вона впирається в нього поглядом, в очицях її засвічуються іскрини.

„Я як виросту то не хочу, щоб ти мене возив. Я також куплю авто і буду себе возити, возити . . .”

Ну, що на таке сказати!?

Романко почервонів. Щоб їй сказати такого? А воно навинулось — „Тч будеш возити себе? Дурна бабо — ти розіб'еш авто відразу. Ти не добра дівчина, тебе ніхто не любить”. Назрів конфлікт високого напруження. Лідунька також почервоніла, стягнула губи у крапку і раптом плюнула просто Романові у обличчя. А потім все скількома із блискавичною швидкістю. Пролунали два голосних ляпаси, заверещала несамовито Лідунька. Авто спинилось. Мама вийшла і витягла пасажирів на хідник. Обидва вони сердито ревіли, і так їх повела мама додому. Так скінчилось щастя хвилини . . .

З Р А Д А

Олюся має владну вдачу. Вона любить командувати, керувати і не зносить заперечень чи критики. У грі вона добирає собі оточення, де ці риси можна найширше виявити. Інакше гра не ладиться і кінчається погано.

Сьогодні Олюся задумала будувати собі замок і ось пощастило їй завербувати на працю двох — майстра будівничого і няньку до ляльки.

І Павлусь, і Марта знають Олюсю, знають, що бавиться із нею не мед. Отже знали на що йшли, а проте найнялися. А Павлусь то навіть сам впросився — бо раз любить таку працю, а по друге тягне його до Олюсі. Сам не знає чого ходить за нею. Гляне Олюся своїми синіми очицями, усміхнеться, і підеш світ за очі із нею.

А Марта інакша. Не сама Олюся її притягає, а речі, які вона має.

Не погодиться на пропозицію піти в няньки до Олюсіної ляльки Марті ніяк не можна, бо лялька та янгол. Волося у неї золоте, справжнє волося, очі сині, ясні. Красуня казкова, а одягнена у шовк і мереживо, і спить у колясці, до якої доторкнутись вже щастя.

Павлусь робить своє, Марта коло ляльки, а Олюся командує. Ось вони її слуги наймані, її раби вірні . . .

Павлусь весь безбарвний якийсь, бляклий. І сам блідий, і одежа відповідна. Плащик вилинялий, жовтуватий, не хлоп'ячої барви і пошитий так, що на дівчачий скидається. На голові така сама невиразна шапчина, наче недбало покладений на голову жмуток шматини. На блідому білім, як порцелян, личку оксамитові карі очі, тихі як зорі.

Павлусь майстер у будівництві і наявся з любови до діла, щоб здійснити свої задуми. А в дійсності виходить інакше, ані власної ініціативи у виконанні, ані власного задуму в цілому у такого пана як Олюся не проявити. І треба було це знати. Не тільки власної думки, а поради не можна дати, бо як порадиш Олюся навпаки загадає. І вийшло так, що Павлусь не майстер, а попіхач нещасний. Ось привіз каміння на будову, хотів скидати, а Олюся замахала патичком — Вези назад. То погане. Привези інше.

А чого воно погане? Вибрав найкраще, то ж він знає. Мука так працювати. Що не зробиш — все не так. Був вже зовсім винів стіни рівненько, гладенько. Обдивилась Олюся та ногою. Погано, і криво, і камінь поганий, і двері не на тім місці. Довелось починати знову. Або поділив середину, як знова найкраще, найдоцільніше — тут гостинна, тут іdalня і кухня, і лазничка, і спальня, і виходок. А Олюся забракувала і замовила інакше. Починав зпочатку, а тепер привіз каміння на гараж, і знову не те. Вези назад, наче не можна тут десь скинути. Павлусь стомився і прикро йому, а послухати мусить. Так воно якось випадає кремезний рум'яній Олюсі наказувати, а бліденьковому тендітному Павлусеві слухати. І слухає. Подивиться оксамитними очима благально, але змилування нема.

— Вези назад, кажу!

Повіз Павлусь . . . Кинути б все та піти собі. А не кинеш. Ось знову лунає за ним той владній голос. —

— Не туди! У рівчак вези!

Повернув Павлусь тачку, попер до рівчака.

— Не туди — роздумала знову Олюся — під дерево вези!

Господи! Що це таке — вже й плакати хочеться. Хоч би мама прийшла визволити його з неволі, в яку сам вліз. Але мама не йде. Сам вліз у біду. З ним завжди так бувас — влізе у біду, а визволитись несила.

А Марта впоралась із Олюсіною лялькою, заколисала, а тепер і до своєї роботи треба піти на хвильку, приголубити.

Хоч яке воно убоге та своєє, миле серцю. Мартини лялька лежить в траві, прикрита хустиною. Спить чи так лежить — не розбереш, бо вії в ней не спускаються та чи й є вони у ней? Одно око у ляльки зизом, а на другім від негод і віку більмо. Відна.

Біднятко ти мое — припала Марта до ляльки, пестить, жалує.

А Олюся вже кричить. — Іди до дитини! Ще випаде з возика, поб'ється, хто мені заплатить шкоду. Найніялась, служи!

Підійшла Олюся до Марти і патиком ляльку по животі.

Дати б їй доброго штовхана — подумала Марта. Та глянула на пишний візок, на багату ляльку і стерпіла. Що вже дивуватись то ж Олюся і ту свою чудову ляльку-дитину лупити за кожну дрібницю, а то і так без причини. І дасть Бог злій дівчині таке щастя. Не мати вона своїй ляльці, а мачуха лютя. Марта одразу думала покласти свою ляльку у колясочку до Олюсіні, та та витягла, набила і накричала — мовляв, та брудна облуда ще заразить шкарлятиною, хто буде лікарів платити? ..

Гіркі думки у Марти. Колище візок, а він блискучий, хороший. Всі мами так роблять: отак тримають рукою за блискуче держало і погойдують. Марта на мент замріялась, забула, що вона тільки наймичка. Але Олюся не дасть забутись. — Не колиш! Її голова буде боліти.

Марта взяла ляльку на руки, походжає, забавляє.

Давай її сюди — знову обізвалась Олюся. Взяла ляльку обдивилася. — Та ж вона знову мокра. Чого ти дивишся? Всі речі попсує. Хто мені це заплатить. І йди собі вже геть! Я тебе не хочу!

Звільнила наймичку. А сама поклала ляльку на коліно і періщить аж крекче бідна лялька. Б'є і приговорює: а не роби у візочок. Просинсь!

Марта взяла свою ляльку — дивись яка мама погана. Я тебе не б'ю.

Покарала Олюся ляльку, покликала у візок і до Марти знову милостиво.

Іди бав. Я вже не гніваюсь. І можеш свою покласти тільки щоб перинок не забруднила. Хто мені шкоду заплатить ...

Павлусь привіз нове каміння і Олюся поштурхавши патиком сквалила.

Тепер будуй гараж скорше бо авто на дворі исується. Марто, кинь її, вона вже спить, іди помагати тут!

От до чого дійшло — до дитини найнялась, а тепер до чоловічої роботи наганяють. Як би не своя лялька, що власне заснула у розкішнім візочку, нізащо би не послухала. Помагає Марта Павлусеві і думає — чого вона така та Олюся. Ніхто не може з нею довше бавитись. Командує, б'ється, а сама нічого не бойтись. Де ж пак — багачка. А проте є один такий, що на

Олюсю не зважає. Це Іванко, візників хлопець. Та у того Іванка зовсім інші зацікавлення і коло приятелів, і на дівчат він не зважає, а проте він тільки як пройде мимо, та погляне, та плюне через зуби в Олюсін бік то вона лютує. Він один може її прикоротити і всі це знають. Ой, і не любить же його Олюся.

Марта глянула у той бік де візникова хата. Такої хати ніхто не має. Стойть вона тут коло пустиря, наче вигнав її хтось із міста. Це єдина хата, в яку можна зайти просто знадвору, не треба дзвонити бо й дзвінка там нема, і електрики нема, і водотягу. Перед хатою двір і хлівчики. В них сплять коні. Аж дивно як у такий малій хлівчик можуть влізти такі великі коні. Є там і пес, і коти, і кози. Цікаве обійтися і всі діти його люблять. Тепер у дворі стойть віз і двоє великих тягаревих коней. Це значить, що тато Іванків вдома, а Іванка не видно. Хоч ні, він є. Ось один кінь поступився і Марта побачила Іванка. Він стоїть на порозі і не сам, а з дівчинкою. Марта не знає дівчинки, вона нова. Це у візника гості. Іванко показує дівчинці на коні, видно щось розказує про них.

Марта подумала і раптом покликала Іванка.

Олюся не обертаючись сказала — Не клич його, а то я не буду з тобою бавитись.

Іванко обернувся на поклик і махнув рукою. Звичайно на той поклик він би не пішов, але видно нова дівчинка особа, з якою числиться навіть Іванко. Ось вона показує сюди в той бік, де Олюся рядить своє господарство. Марта догадалась, що на візок показує.

І ось вони йдуть сюди. Марта радіє, але мовчить. Нехай Олюся не знає, бо вона забереться геть. А яка дивна та дівчинка і не розбереш чи бідна вона, чи багата. Убрання таке, що аж очі вбирає. А дивне убрання. Марта такого ще не бачила. Спідничка картата — червоне, зелене, біле аж у очах мережить, а блузка чорна оксамитова і червоною кокардою коло ший прикрашена, а сама дівчинка чорна як циганка.

Олюся тепер помітила, що Марта занедбала роботу і дивиться кудись. Вона шпарко обернулася і побачила ворога. Треба б втікати, але їй соромно відступати. Вона наче прикипіла до місця.

Іванко йде, заклавши руки у кишені, погойдуючись, штані на нім без форми висять торбами і підперезані шнурком, він лише в сорочці, хоч ще холодно і всі діти в плащиках. Іванко загартований, ось і комір сорочки у него розхилено і рукави закачані до ліктя, зовсім і все так як у його батька.

Ось і підійшли. Які чорні очі у тої дівчинки і вони уперто дивляться на колясочку.

Олюся наперед забороняє — Не зачіпай! Ти!.. А Іванко виступив уперед і басом: — Не з'єшть свою коляску. Нехай побавиться. Сам підійшов до будови, спорудженої Павслусем з та-

ким трудом і під терором, махнув ногою туди сюди і нема нічого — руїни жалюгідні.

Олюся аж рот відкрила і на хвилину задубіла від образи і обурення, а потім кинулась рятувати своє добро. А нова дівчинка вже ляльку виймає, загортася спідничку, щоб подивитись яка там близина. Хотіла відбирати Олюся та Іванко лише руку підвів — Лиши! Не з'єсть.

Олюся до Павлуся — Забери в неї ляльку!

Та де там Павлусь на таку авантюру піде. Він вже й так досить намучився і куди йому ставати проти Іванка — сміх один. Постояв Павлусь, подивився уважно на Іванка, на дівчинку. Неприємний настрій витворюється. Павлусь не любить такого, він миролюбець, а від Іванка, хоч той його і не зачипає ніколи, воліє Павлусь бути далі. Він собі краще піде. І втомувся дуже, і до мами страх захопілось. І пішов собі Павлусь поволеньку геть.

Зрадник, боягуз нещасний.

Олюся тоді до Марти — Ти нянька, ти мусиш пильнувати.

Але і для Марти настав час реваншу — Ти мене вигнала то пильний собі сама. А як вона побавиться нічого не станеться. Скупа.

Ось як! І Марта, яку вона ущасливлює своєю ласкою, дозволяє бавитись своїми коштовними забавками. Та жебрачка нещасна і вона прилучилася до напасників. Всі облишили Олюсю. Сама, зовсім сама. Треба бігти додому, до мами, але вона боїться лишити свої скарби. Ше покрадуть. Противні, нахабні. Так би дати по тих чорних руках. Та ба — Іванко як кобець стереже. Тай сама дівчинка не так виглядає, щоб до неї приступити. Це тобі не Марта, не Павлусь.

Дивись як твоimi речами розпоряджується хтось тобі до краю противний і не можти нічого вдіяти. Так вони собі наче ї, господині, тут і нема. Та чорна повиймала всі перинки, поклала на траву і тепер наново застелює коляску, вкладає ляльку.

Олюсіне серце б'ється прискорено, а то знову завмирає, а ось воно до самого горла підступило, душить, хочеться заплакати жалісно, голосно. Але Олюсі соромно плакати перед ними і вона щосили стримується. Вона загрожує наскаржитись своєму татові, але ті не звертають на погрози уваги. Десь ім то все одно, що Олюсін тато важкий пан, якого всі шанують.

Як би ж мама вийшла... Сіла Олюся на горбочок, з якого ще так недавно командувала. Тепер вона сама чує себе поліхачем, безправною рабинею того босяка. Вони все можуть зробити. Вони можуть її навіть вибити. Від гніву, від жалості над собою слези такі пролились гіркі, пекучі слези свідомості свого безсилия.

Іванко подивиться на неї і голосно чвиркнув через зуби.

Реве, як корова... Зачепив перинку ногою і підкинув високо.

На жадюга! З'їдж!

Взял дівчинку за руку і пішли собі. Пішли, а Олюся все сиділа на горбочку і не могла втамувати сліз, не могла підвістись, щоб бігти до мами. І нічого вже їй не було мило. Вона переживала страшну втрату, втрату певності у своїх можливостях. Вона відчувала, що у нерушимій стіні, яка охороняла її добра, її права є пролім, в який можуть ввійти сторонні, непокликані сили і уневажнити все.

ЯК ЖИТИ?

Як погодити щоденнину життя із теоретичними правилами? Для Гриця це проблема, якої він не може ані поставити на вирішення інших, бо не знає як це переконливо зробити, ані сам не може розв'язати. Але вона його мучить. Ляже нераз Гриць в ліжко, а сон не йде, згадується прожитий день. Все робив так, як вчать бабця і мама, а незадоволення гризе. Печуть непімщенні образи, бунтується мужня гордість.

— Не бийся, Грицю! Це негарно. І не бався із хлопцями, які б'ються і кажуть погані слова, відіди від таких, бався із чесними.” А тато трошки інакше — Не бийся сам, не нападай, але як тебе хтось нападе — захищайся, бо як будеш жити — кожний буде товкти.

Отже, тато не зовсім поділяє миролюбну політику мами і бабці, але це не каже, тільки так. Але і так для Гриця не підходить. А що до бабці і мами то хоч душа буриться — слухаєш. Вони ж такі добрі, милі, і так їх любиш, що не хочеться їм прикрости робити. Слухаєш, а в душі протест часом відчуваєш, що ось-ось вирветься. Треба силою себе стримувати. Мама, бабця, тіточки близькі і дальші. Почувавши себе все центром загальної уваги і спостережання, почувавши себе зобов'язаним справдити всі сподівання, похвали за чесність, мудрість та інші чесноти. Всі на тебе дивляться, не кажучи вже про Бога, який вічно зоріє з неба своїм недріманим оком.

Слухаєш, а потім ота гірчавінь непімщених образ, бунт гордості.

Не нападай сам. Добре казати. Тато не знає, що часом зустрінешся із таким типом, що відразу тобі противний. Ще він і не зробив тобі нічого, а хочеться відштовхнути, побити. Стримуєшся, а потім жалкуєш, Гриць бо переконався, що такі типи, які йому одразу противні, є дійсно калосні і завжди використовують на зле його непротивлення злу. Наробить збитків, влізе, напсує щось, набреше, навіть поб'є зрештою нізащо.

Відійти від лиха, омини його і тобі нічого не станеться — так вчать Гриця. А воно не завжди. Нераз оминаєш, відходиш, відпекуєшся, а воно зле лізе за тобою. От, наприклад, той новий хлопець. Одразу він викликав у Гриця відразу і те бажання відштовхнути, вдарити. Гостре обличчя і меткі зелені очі, і вся настирлива вліалива поведінка. Але що ж? не можна займати — відійшов. Показує, що не хоче із ним спілкувати, а той лізе і то покажи, і то дай, і чому не хоч бавитись зо мною.

Гриць одразу мовчки відходив, делікатно казав, що не хоче зараз бавитись, потім одверто заявив, що не хоче із ним бавитись: А той не відстас — чому не хоче? випитус. Гриць зрештою відповів — Не хочу, бо ти мені не подобаєшся. А той зігнувся, підкотився бісом і вдарив кулаком попід груди. В Гриця в очах позеленіло, посинів весь. Підхопили його завели додому. Переполох зчинився, збіглись тіточки, мамця позеленіла, бабця за серце вхопилась, гомін, зойки. Поклали Гриця на ліжко, дали якихось крапель, часем напоїли, гарячу фляшку до ніг поклали і відійшов Гриць зовсім так, що і лікаря вирішили не кликати. Обмостили подушками ще якусь таблетку дали і залишили в спокою — нехай, мовляв, відпочиває. Все добре буде, кажуть всі і всі підбадьорились, а Гриць не вірить. Гриць вирішив, що він умирає.

„Умираю, бабцю. Умру. А той хлопець буде покараний — його на електричне крісло посадять і нехай...” Але всі кажуть, що ні не вмирас і все буде добре, а хлопець буде покараний, хоч в інший спосіб, власне тепер його батько навчає ремінцем. Залишили Гриця заспокоєним, але за хвильку він знову почав умирати, почав малювати собі роздираючі серце образи власного похорону, кару злочинця. В горлі почало його тиснути, на очі набігали слізози. Розчулення над самим собою поступало і вже не було далеко до того, щоб скликати всіх до свого смертного ложа, коли ралтом двері прочинились і в них всунулась Наталка. Стала коло дверей, руки в кишені синіх штанців.

— „Ну що, болить?”

Наталчині синюваті очі блищаю, і в них світились іскринки. Вона шморгнула носом — „Розмазня”, сказала переконано. У виразі її ніби призирлива зневага, а проте — вона ж прийшла його відвідати. Ота Наталка скакельюха, насмішниця, пустунка, відважна забіяка. Вона завжди знущається над Грицем, коли насамоті, а коли в гурті все виступає у захист. Вірна приятелька, Тверда, резолютна, на неї завжди можна сколягтись. Гриць ще більше розчулівся і протягнув, однак вже більше показано: — „Умираю, Наталю. Всі мої забавки тобі залишаю, а його нехай Бог покарає”.

Наталка знову шморгнула носом і підійшла до ліжка. Вона зовсім не розчулювалась, дивилась на Гриця довго і уважно,

а потім промовила — „Він умирає.” Як будеш такою розмазнею то можеш і умерти. Нехай його Бог покарає — протягнула, наподоблюючи голос Гриця. А я вже його сама одразу покарала. Як тебе повели я до нього, так наскочила, що він аж на землю впав, а я вибила і ще ногою копнула.

Гриць аж захлинувся з дива — „Ти? Його вибила? Такого великого?!”

„От і вибила — він не сподівався, а я потім втікла. Але ти не вартий, щоб тебе захищати. Ти розмазня і за тебе ні одна дівчина не піде заміж”.

Гриць сів на ліжку, розгублений, знищений. То страшне, що вона сказала. Ні одна дівчина не піде. Ні одна, сама поганенька. А що ж вже Наталка, про яку він мріяв потасмно?

„Чому? Чому?”

„А тому, що ти розмазня, не вміш себе боронити. Розмазня”.

Цього було забагато. І тепер, коли він на краю могили терпіти такі образи від кого, від Наталки, яку він любить. Гриць зморщився і відвернувся до стіни. Наталка підійшла до ліжка — „А тепер він плаче. Перестань! Чуєш? Я не люблю як хтось плаче. А про дівчину це я так собі сказала. І може ти перестанеш бути розмазнею то вона піде за тебе. Глянь сюди”!

Наталка витягла в кишені колоду карт. „Заграємо!”

Карти заборонена гра, але . . . Наталка таки його любить. Гриць подивився на неї, на карти і повеселів раптом — „Заграємо і я вже не буду розмазнею. Побачиш я його ще виб'ю. Ти мене любиш?

Наталка не відповіла тільки шмигнула носом і почала роздавати карти.

КОСИ

(Нарис з натури)

Мамо, скоріше! Ти так помалу все робиш . . .

Наталка шарпнулась і коса, що її мама заплітала, вислизнула, з рук.

Мама зловила косу і почала міцно зав'язувати червоною стрічкою.

— Готово. Ще друга сторона і кінець.

— Кінець, кінець. Ти завше пораєшся. Інші мами скренько чешуть, а ти пораєшся. — Наталка заскавулила. Мама просила сидіти тихо, переконувала, що вона обережно чеше, але Наталка рипіла далі, гризла маму, доводила аж та обіцяла вибити. Пусті погрози і Наталка в них не вірить, вона знає,

що її мама не вміє бити — не може. Наталка це використовувала, виладовуючи свої погані настрої перед мамою. Особливо при чесанні — процедурі, яку Наталка ненавиділа.

Чесатись для Наталки мука. Мука була із льоками, мука і тепер із косами. Правда, тепер легше — витримати раз на день, а потім воля. Тому Наталка і коси запустила, а не з оглядів на моду, чи то бажання вихвалялись.

Часом заплітання легше витримати, а часом нестерпно тяжко, як от сьогодні, коли погода чудова і знаєш, що коло гойдалки у сусідів вся компанія.

Тим часом впорядкована лише половина голови — дві косиці на горі, а вже плакати кортить аж в носі крутить. Наталка злапала одну косицю, покрутила — нічого собі косиця. А сусідський Джан каже — мишачі хвостики. Противний хлопчик — думає як він великий то може дрохти. Добре, що вона його вчора палицею по нозі потягнула. Хлопці сміялися, що дівчина била, та ще менша. А він що міг зробити? — Наталка втекла завчасу...

— Ой, чого та мама порається! І гірко Наталці, і злість бере — отак би вибила когось. Вони там всі коло гойдалки... Уявя роз'ятрювала серце і Наталка вже не могла стриматись — попустила слізкам.

Наталка плакала, а мама умовляла. І чим лагідніше мама умовляла, тим голосніше Наталка заводила — чогось так воно виходило.

Аж ось у самому патетичному місці концерту двері відчинились і у кухню війшов тато. Чого це він прийшов? То ж він має сидіти тепер в канцелярії, там вже налевно є замовлені пацієнти. Треба би перестати плакати, але гонор не дозволяв і Наталка вже через силу рипіла далі.

— Шо це за крик? — грізно запитав тато.

— Та от із косами нетерплячка — пояснила мама — заспала, а тепер не сила їй всидіти.

— Ану помовчи! Наказав тато і до мами мирним голосом — Отут гудзик вірвався мені на жакеті, будь ласка причепи скоріш.

Наталка аж підскочила — Не залишай мене! Докінчи плести! Я не маю часу ждати. Доплєти!

— Отаке! Вона не має часу. То тато має без гудзика ходити.

На те Наталка логічно заперечила, що тато може одягти інший жакет, а не перешкоджати мамі плести.

Але її не послухали і мама вже пришивала гудзик таки на татові.

Наталка зсунулась із стільця. То я піду, піду розпелехана. Нехай всі знають, що ти мене не хочеш зачесати. Наталка по-

бігла до дверей, але тато, тягнучи за собою на нитці маму, побіг за нею і скопив, двері замкнув, а ключ собі у кишеню.

Наталка хлипала і притупувала ногою від безсилого обурення.

Аж ось гудзик вже пришито і тато підійшов до Наталки — Ну перестань. Ото ридає, наче горе яке сталося. Хотів витерти рясні слізни хустиною. Та Наталка була в самому центрі оркану, вона висмикнулась як кошеня. — Лиши мене! Я тебе не люблю! Мамо, плети скорше!

Татові це все не подобалось, він захотів, щоб Наталка перестала чуда витворювати і перепросила.

О, ні! Того Наталка не зробить. Не може і не хоче. І чого той тато не йде вже собі. Наталка почала виганяти тата до канцелярії до пацієнтів. Хотіла вилізти на стілець для продовження заплітання, але тато взяв її легенько за комір, стягнув і поставив у куток. Ткнув кирпатим носом просто у держало щітки. Наталка при тім наступила на щітку, держало відхилилось від стіни і вдарило Наталку по лобі. Щітка і та проти неї. Що за нещасливий день. І за що?! Несамовитий гнів затопив Наталчине серце і затъмарив розум. Вона скопила щітку, обернулась розмахнулась і поки отямилась вже потягнула тата по плечах.

— Ой! Скрикнула і упустила щітку . . .

Хвилина абсолютної тиші. Потім тато зробив крок, піdnіс руку, і знову опустив. Не вдарив.

Дай їй шалку на голову — сказав мамі. Мама щось залибеділа, але принесла червону шапочку і насадила на розпушту голову. Тато взяв Наталку за руку і поволік з дому. Тато робив великі кроки і Наталка ледве за ним встигала, швиденько перебираючи ногами.

Куди це він її тягне? Мабуть, на поліцію. Це було страшно, але Наталка не просилася. Нехай! Нехай вони мене замкнуть. Нехай тато і мама будуть знати.

Нехай ти будеш знати як я умру — загрозила Наталка татові вже на голос.

Але тато не зважав і тягнув, але не на поліцію, а таки отут на ріг до пана фризієра. Наталка тут вже давно була ще десь більше як перед роком, коли ще „малою“ була, ще перед ерою кіс.

У фризієрні було тільки два пана. Тато щось сказав по-тиху панові фризієрові і панам, а, що всі були пацієнтами тата то Наталку негайно посадили на крісло, обмотали простирадлом. Тато наказав грізно сидіти тихо і почав помагати фризієрові розплітати косиці. Наталка дивилась в зеркало із зацікавленням, плакати їй вже зовсім не хотілось, і взагалі злість пройшла. Така вона Наталка запальна. Кажуть, що у свого

діда пішла. Ну що ж. Обстрижуть ї і вона скаже всім, що коси їй обридли і, що вони вийшли вже з моди.

Буде сенсація і Наталка вже тішилась нею. Скорчила у зеркало гримасу. Вийшло страшно і смішно із розтріпаними косами із набухлим від плачу носом. Волосся розчесано. Зачикали ножиці і пиха Наталчина, коси, лягли ясним пухом навколо крісла. Запрацювала машинка, ще кілька разів чинули ножиці. На Наталку дивився із зеркала хтось. Підстрижена під машинку рівненько і лише над лобом залишено малій чубчик. Хлопець. Чисто хлопець.

Коли тато привіз Наталку додому, мама заплакала, а потім через слози почала сміятись. Наталка попросила мале зеркальце і почала себе уважно розглядати, крутила очима, строїла гримаси і зовсім не думала розпачати.

— А мені це фук! Тепер мені не треба чесатись. А ти завжди кажеш, що мені треба було хлопцем уродитись. Дай мені хліба з маслом і я піду на двір. Тато стояв і дивився. Отже...

Наталка поглянула на нього, хитро усміхнулась і підійшла — Я була не чемна, я перепрошую. І маму перепрошую.

— Otto золотко хтось буде мати — сказав тато задумливо. Що ти з нею зробиш — накоїть, а потім ось яке.

Тато глянув на маму, мама глянула на тата — Покарали...

МАРКУСЬ

Діти сплять. Маруся одразу, як здається, заснула і сама — її не треба присипляти. А Маркуся приспали. Маруся щаслива і сон її любить. Тільки ляже вона у своє ліжечко, починає кубелечко вимощувати, укладається вигідно і ось він вже тут — сон. Огортає пухким крилом. Солодко. Спить, відкинувши смагляву пухкеньку руку, а на ній виблискус годинник і перстень. Вона не хоче розлучатись із тими скарбами. Що з того, що вони куплені за пару грошей, що на годиннику стрілки все стоять на одному місці, а у персні камінь то червоне скельце. Для неї то все справжнє і ціни тому не встановиш. Тому не хоче розлучатись. Аж коли засне знімають обережно. За сіткою Марусиного ліжка стирчать дві ляльки. Їх обличчя витерті, очей майже не видно, і нося спотворені, але це не шкодить їх красі в Марусиних очах — вона їх широко любить. Коло ляльок верблюди, а там жирафа витягає шию з невисловлюю цікавістю, коло подушки качка і ще інша лялька, білява, багато молодша від тих. Все її убрання білі „фігі”, а на голові зелена хустина. Ця лялька не спить — вона не може спати і

завжди зоріє кудись убік синім лівим оком — праве десь втрачено у випадку. Власне, воно, те око, навіть є, бо коли потрусили ляльку, то в голові у неї тарахкотить це око, але його і нема — поки голова ціла нема, а як голову розбити, то пошо тоді око? Тому лялька живе.

Маруся спить спокійно, її не трівожать лихі сни. Не так із Маркусем і приспати його тяжче, а коли вже спить, то кидається, кричить зі сну, часто будиться і починає вередувати, кличе маму і вимагає, щоб його взяли у своє ліжко тато і мама. Там він краще спить, почуває себе в захищі. Маркусъ не тримає жадних зайвих речей у своєму ліжку. Нічого! — все викидав із малечку від немовляти. Тільки бозя висить. Тай то вже третя, одну зліквідував тому, що мала склонену голову і дивилася із докором, так думали дорослі, бо сам Маркусъ того ще не вмів пояснити, інша бозя пішла тому, що була похмура — Маркусъ не був прихильником візантійського мистецтва. Лише третя затрималася, і це янгол Михайлъ з мечем. Його Маркусъ шанує і вірить в його охорону — меч не на нього, а на все зло і лихе. За зліквідованим бозі Маркусъ дістав по добрій порції „пляцків” то може ще тому Михайлъ утримався на своїй позиції. Ті пляцки шалено обурююча річ і не так вже із-за болю, як із-за амбіцій. Моральне значення пляцків для Маркуся жахливе. За кожного пляцка, хоч він і заслужений, Маркусъ потребує півдня гніватись. Вони увійшли навіть у його сни і він нераз кричить — не хочу пляцка, і прокидається із плачем.

Стороння особа могла би подумати — не знати як катують дитину, а то не так і пляцки не дошкульні, і уділюють їх у самих маркантих випадках...

Діти сплять. Але ось щось стрівожило Маркуся, він заскрутився і плаксиво захмикав. Хтось підійшов до ліжечка, прикрив і спокійний ласкавий голос втихомирював. Спи, Маркусю, спи!

Пройшов якийсь час, Маркусъ знову закректав, загудів. Знову той голос. Маркусъ обернули на бік, погладили по обличчі. Спи, Маркусю, спи.

Так завжди робить мама і це так приємно, але сьогодня щось не те і Маркусъ інакше заприймає ті ласкавості, щось у свідомості у нім буриться і проти голосу, і проти дотику. Він засипляє, але легким трівожним сном, крутиться, кидається і раптом заверещав: Не хочу пляцка! і зовсім прокинувся. І побачив. Ось воно що. Знову. Заснеш довірливо, приспаний улесливими словами, обіцянками, казкою, а прокинешся і — або нікого в хаті, або як тепер пані Стефа. Не Стефця, противна осоружна Стефка. Маркусъ не хоче слухати жадних улесливих заспокоєнь. Що? Гарний зайчик! Геть з ним! Послухати, як тікає годинник на руці Стефи. Це прекрасна річ, але

не тепер. Геть з ним. Маркусь починає плакати і вимагає мати. Він неприступний, він дуже нечесний і пані Стефа загрожує вбити. Ще цього бракувало. Маркусь заревів на повний голос, до того Стефа сконстатувала, що у нього мокрі штани. треба змінити. Маркуся, без огляду на протести фісанням і ревом, виняли з ліжечка і посадили на мамине велике ліжко. Отут то він показав себе у повний силі. Маркусеві здається, що це непереносиме пониження, щоб з нього стягала штаны сторона людина. Він вчепився в штани, качався по ліжку і ве-реців. Аж почервонів темно, захрип. А таки зняла. Тепер одягати інші. О, ні! того вже їй не вдається, тут легше відбитись, і відбився. Він переміг. Нехай вже так. У Стефи тримлять руки. Вона переносить Маркуся в його ліжечко, але там ще й простиральце пошкоджено. Нова боротьба. Стефі вже самій хочеться плакати. Нічого не помагає ані ласка, ані обіцянки казки. Маркусь не вірить у вовка і коли слухає про таке то навмисне тріщить очі, щоб більше налякати довірливу Марусю. Стефа знову виняла Маркуся, загорнула в коцик, притиснула до себе, лебеділа заспокоюючи, почала носити по кімнаті навколо столу. Зовсім запаморочилася, знервувалась, все ж Маркусь почав стихати, поволі з перервами почав слухатись у казку. Під носом у Маркуся цілий водоспад, але він не хоче дозволити витерти і розвозити все по обличчі. Аж коли дійшло до кульмінаційного пункту, де вовкові розрізають живіт і з нього виходить червона шапочка, ридання зовсім ущухають і можна вже було витерти заплакане обличчя мученика.

Стефа тоді присіла на ліжко, бо ноги вже під нею підломлювались. Вона почала поволі погойдувати Маркуся і співати. Голос у неї тихий, лагідний, як шовком сповив змучену душу, гострий жаль поволі перетворюється у лагідний смуток. Власне та пані Стефа не така вже й противна. Маркусь обережно притулився до її грудей. Затишно і сон починає клонити, але Маркусь не дає йому себе захопити, перемагає. Ні, він не засне, поки немає мами.

— Засни, Маркусю! Спи, любий. Дивись, Маруся як спить міцно.

— Ні, ні через знемогу лепече Маркусь. І ось одчинились тихенько двері. Тато і мама. Маркусь хвилину дивиться непритомно — чи не сниться, а потім потягнувся до мами, обнімав, тиснув, запужке від плачу обличчя роз'яснилось усмішкою. Маркусь щасливий. Відсутність мами уночі для нього невимовно страшна річ, а поява її солодке щастя. Гнів у нього минув, він обертається до пані Стефи, усміхається і махає ручкою. Па, па. Він властиво любить ту пані Стефу. Але Стефа бліда і схвильована, каже мамі: Ніколи вже, ніколи!

СИЛЬВЕТКИ

ФІГУРКА

Зірватись хоче з долі кругу,
Долонь пелюстки в гору підійма
Розкрилася обійм троянда біла,
Щоб дать комусь п'яноче забуття.
Та чарівник скував тебе —
Навік утвірдив в руху
І випив кров з поеми твого тіла.
А той, що спогляда у тузі,
Піде до інших — не зачарованих
І буде пристрасть та тяжка як глина,
І відсажнеться дух від тіла
Й приляже коло ніг твоїх на мить.

МАГНОЛІЯ

Магнолія

Крижкого алябастру чаші
Просвічені рожевістю в блакить.

Заздравні чаші сонцю —
Хвала! Ще раз цвітемо!
О, вічне чудо, вічних воскресінь!

Із пнів жорстоких
на віки мов засожлих
несказана краса цвітіння вибуха.

Нехай майнє прозора і крижка
в обіймах сонця зійде в небуття —
яка ж та мить сліпуча і п'янка!

ДВАННА

Іще думка животіла — не жила
щє плід пізнання дозрівав в Едемі
спадав і гнив в ногах пня материнського
дивились очі тъмяні в землю
і не підносилося чоло вгору, до зір.

Комети пробігали безіменні
людина і не мріяла про лети
ловила звіря — жерла і ричала

А ти вже вибухала із кореня міцного,
що жилами твердими вривався в землю
і соки з неї пив.

Ти вибухала срібнолиста
у золотім оквіттю
струнчилася в небо
прообразом майбутності ракет.

**

Зносились золотії шати!
Уявність все було — брокати і рубіни —
Цятки лискучі легкі і крихкі
Лежать в ровах і при дорогах
Намоклі, тлінню пахнуть.
Не дивись!

Усе що маєш — джерга і хустина
Прикрить косу, що попелом припала
Від згаряща твоїх палат казкових.
Притримай хустку, бо бурвій зірве!
Ніхто, ніхто не бачить вже тебе
Як тінь судилося блукати по межі
Нема привіту. По полях намоклих
гуля перекотиполе і свище вихор у пожухлих тра-
вах...

Та хтось зашепотів, за хустку потягнув —
Поглянь! Це кущ шишшини.
Тернисті гілки простягав — „Я знов тебе
в близкучій порі. Я пам'ятаю.
Я скарб зберіг від бурі —
Візьми ось ягідки
і зладь собі намисто”.

**

Пізно судилося їй розцвести. Довго лежали згорнуті її пелюстки у покрові тугих листочків пуп'янку. І може не розцвіла, і може краще би було не родитись їй — згинути, не побачивши світу. Але пройшли холодні пориви осінніх вітрів, відмандрували тяжкі хмари і засяло сонце у всій красі і силі. І приголубило кущ. Розкрилися листочки пуп'янку, і рожа розцвіла. Розвинулись темні оксамитні пелюстки в чудо краси, в диво між пожухлим листям серед запекlosti оголених тернів.

Подружок її сонце пестило, ночі напували медом рос, окривали вологі листки куща, а вона як у пустці самотня. Впивав ласку сонця і тримтить. Тут десь близько у тінях стоять він і зорі льодовими очима — жде ночі. І прийшла ніч, і скилився над нею мороз, і поцілував цілунком смерти. А ранком між пожухлим листям, серед запекlosti тернів темнів труп зацілованої. Почорніли пелюстки, скрутились від болю і тільки в серці саміж жевріла ще крапля густої темної крові, ще живої крові.

**

Підступно вночі напав буревій. Пограбував осокори, клени. Вся пишнота золотих жупанів зсунулась в ноги велетнів. Розпусливо мають оголені їх віти.

Зірвав коштовну намітку з берези, повні жмені дукачів набрав, погнав полем геть туди, де калина хилиться і тисне намисто до грудей. Свій скарб єдиний зберегти, заховати від перехожого очей. А буревій налетів, схопив у обйми — любі! Ось до намиста дукачі. Затремтіла, хотіла вирватись, не сила й заплакала, і засміялась плачуучи. О злива диких поцілунків! О щастя і мука! Про весну спізнені загадки, і руки заломлені коханням, і порвані разки намиста. Чому так пізно? Нічого не мала, тільки намисто — дар весільного леготу. Розкотилось по зернятку, а буревій вже пролетів далі і що йому слізози сиротини.

РАНОК

Хороший, вродливий, веселий.
Як сміється він ночі у слід.
Хороший, веселий, а очі як лід.
Прихиливсь до берези в поклоні
Які ніжененьки в тебе — білі стрункі!
Хтів обняти. Та в рожеві долоні

облітають листки золоті.
Затремтіла береза —
Не торкайтесь, благаю, молю!
У твоїх я обіймах загину
Я замріяний вечір люблю.

**

Пряла ніч свою туманну ничку і не допряла — ранок наположав. Подалась у ліс із своїм прядивом, а по дорозі зачіплювались і мотались мички у повісмах березиних кіс.

А ранок юний, бадьюрій усміхається ночі услід, оглядає льодовими очима поле і ліс, і під тим поглядом веселим жухнуть польові квіти, що їх охороняла ніч своїм прядивом, поспішно зсуваються листки до ніг своїх пнів, прилягають ниць, туляться до землі. Знають, що не кожному судилося тут і залишитись коло рідного пня, уドобрить землю для майбутніх листочків, знають, що прийдуть вихрі, рознесуть і кинуть на чужих межах.

**

Це було тоді, як танув сніг і рікою йшла крига. Тоді ти стала на моїм порозі. Ти принесла у мою хатину пучок первоцвіту і кетяг нерозпуклих віт бозу і калини. Чи урік я щастя дар? бо пишавсь зухвало. А весна пройшла, як сонце п'янка. Весна принесла погожі дні, а літо в грозах стало. Градами, зливами вибило квіти при моїй хатині. Не доквітли, вилягли нагітки, жоржини, покришились тендітні красолі — спустошення.

І ось золотавий усміх осени залило слізами. Пристала зима до брами. Волочився час зими полотенцями білими, і не було тепла від вогнища у хаті. Дарма — серце спорожніло. Стигли дні, стигли ночі, стигли сині очі. І ось знову весна. Минулой весни ти прийшла із первоцвітами, із вітами калини і бозу з набухлими пуп'янками. Розцвіли знову первоцвіти і ти збрала їх, і принесла у хату, і дивлячись на них, проговорила: „Нині”.

Відійшла в снігову розталь, і яра вода залила твої сліди.

**

Тяжко лягає твоя голова на мое плече. Щедрота рос скропила твої коси. Світанок тріумф світла, а ти приносиш йому у дар перлин сліз. Бо ти звірила ніч від радості ключі...

Комусь на шляхах поспіле ранок рожі, комусь відкриється голубінь далечів, а ми підемо межами з очима, впертими

в землю на затерилі кущі полину, на пожухлі від туги китиці чебрику. Межі самотності.

І ти випустила мою руку вже, вже відділилась і пішла сама у передсвітню тишу. І я вже сам, хоч ще не йму віри. Не зупинив тебе, бо знаю, що не можу, бо знаю, що і вернусь в свою тюрму.

КИТИЦЯ ТЮЛЬПАНІВ

Ти принесла їх для розради самотній людині і подарувала без супроводу власних нарікань і жалів. А скільки їх приносять в обійстя самотної людини і друзі, і не друзі. Вони приносять свої жалі, власні злуди і розчарування. Бо що ж самотній людині належиться, як не переживати жалі інших, не перейматись їх долями...

Вона переняла китицю із твоїх зичливих рук і обережно пестливо спустила крихкі прозоро-зелені стебла у прохолодну воду. Відпочивайте!

Вони пережили страшне — їх зрізуvalи при корені, в'язали і тримали в холоді. Квіти можуть жити ще зрізаними, коли стебла вже натягнули досить животворчих соків із землі, щоб розвинути прапори цвіту.

Вони були залякані, сковані холодом переходової доби, а тепер на них ллються проміння ласкавого весняного сонця, дихає теплом кімнати, з подивом оглядають очі самотній людини, пестливо промовляють її уста: Прокиньтесь!

Тюльпани прийшли студені, звинуті у гостроверхі пуп'янки. Вони були жовті, білі і яскраво рожеві. Здавалось би діти одної родини, але ні. З часом показалось, що між ними нема нічого спільногоТільки те, що вони тюльпани. Тільки почали відходити одразу показали, що не сестри, не брати, а тільки діти одного племені. Перші оживились рожеві, найскорше розвинулись і розложили свої пелюстки в плиткі чащі, на дні яких соце запалило коронку золотих пильничків. Рожевість їх пелюстків проглибилась червоними прожилками і здавалось, що в них пульсує кров. Вони одразу обернулись до сонця, яскравились, хизувались, вабили.

А білі ще ждали, а коли почали розвиватись, то дуже повіл розсували свої пелюстки, чащі їх залишились високі, зазублені крайочки пелюстків легенько відгорнулися. Сонце не могло заглянути в їх середини, а тільки просвічувало густу алябастрову білість, чащі були сповнені прозорою тінню, в якій ховалась пучечки пильничків. Вони не обертались до сонця, не шукали нічисі ласки, стояли струнко, сповнені гордістю своєї непорочності.

А жовто-золоті найдовше вагались, розсували свої пелюстки обережно, несміливо, а часі їх вийшли вужчими вгорі і вони не випростались зовсім, стояли легко похилені, як дівчата перед причастям.

Від китиці точився легкий аромат подиху весни.

Але сталося несподіване — сонце заступила густа хмара, в кімнаті посіріло. Кімнату сповнив передчасний присмерк, наче вечір заходив і жовті тюльпани повірили в ніч. Вони поспішно щільно згорнули свої пелюстки і ще нижче похилились. Кольор їх потах у присмерку, став тъмянним, як золота старих ікон. А білі стояли до справжнього вечора — якось знали, не були такі довірчіві. Вони поволі засували свої пелюстки один за другий і застигли, занурившись в сонну мрію. Тільки рожеві не хотіли спокою. Вони трошки підвивали свої пелюстки і рожевість їх ще потемнішла, а коли в кімнаті засяяло штучне світло, вони обернулись до нього.

Дивні квіти. Чого ви не хочете заснути, чого ви паленієте? Чого сподіваєтесь? Пригод? Тут нема комашок, пчілок ані метеликів. Пригод не буде. Тай нацо вони вам — чи ви забули, що не маєте коріння?

Палець обережно торкнувся пильників, а квіт здрігнувся. Неплідний дотик. Аж так ти хочеш жити і любити! . .

Рожеві тюльпани жили ще ніч і день, а під вечір від до-тику руки пелюстки їх обсипались ще свіжі, яскраві і жалісно стояли їх оголені стебла із пучечками пильничків. А білі ще жили і умирали інакше, поволі, з мукою. Пелюстки їх з країв почали темніти, скручуваючись, білість їх посіріла, від них пішов запах загнивання. Померли спотвореними . . .

А жовті пережили всіх. Вони щось знали. Їх пелюстки темніли як старе золото, вони поволі засижали на рідних стеблах і відйшли гарними. Від них не віяло запахом розкладу, тільки висиханням, ароматом погідної золотої осені. Вони ще довго стояли в кімнаті самотної людини, яка дивилася на них і промовляла. Ви знаєте таємницю вічної краси. Ви не хизувались, не спожували, не п'ялися гордовито, залюблені у свою красу, ви приняли свою долю із покорою і мудрістю.

**

Течія річки спокійна, майже непомітна, а проте кістяки руїн, що відбились покірно на синяві води, здрігаються ритмічно. Так колись відбивались у тих водах свічі струнких колон і вежі, вінчані хрестами, і затишок осель, і дерева садів.

Колись тут діти бавились і по воді котились вдалеч перли сміху. Тіла смагляві, сповнені снагою юності, у воду поринали і плили з течією, як риби золоті, виблискуючи в сонці.

Влучав камінчиком у середину хлопець і дівчині хваливсь —
— шрну і камінь той знайду.

Тепер так тихо тут у водах мертвий град відбився — все
створено людьми, все згублено людьми.

**

В емалі неба врізується профіль
і постаті кутастої сільвета —
зтемніла віком бронза.

Колись то мужем був, напосним снагою —
тепер костей і м'язів пересохлі сплети
у шкірі зморхлої тримаються покрові.

В сльозливі очі сонце заглядає
і барви в них нема — поблякла, —
а дивляться, зоріуть вслід життю.

Проходять в парах постаті юнацьці і дівочі,
тремтючі силою бажання і туги.

Ще вчора я так йшов
і цілавав волося золоте,
що вітер граючись кидав мені в лиці.

Ї нема — перетворилася в тлінь
і глянув на пісок — оце від мене тінь!
Потворна! До сонця обернувсь, пішов, а тінь за ним.

МОГИЛИ НА ЧУЖИНІ

Вони заросли густою травою, ніхто їх не доглядає. Покосять траву весною і все. І кожного року статювони нижчими, припадають до рівня землі. На них нема хрестів, тільки похилило встремлені таблички — число. Не знати хто, чий син лежить. Восени тільки золоті листки прикрашають зелений покров травиці, часом заблукана стокротка розцвіте...

А в дні задушні ніхто не заходить до тих могил. І бідні вони тоді, як сироти, бо весь цвинтар потопає у квітах, сповнений їх терпким ароматом, і тільки той аромат доносить зичливий вітрець і він доносиТЬ уривки молитовних співів за душі незабутих, і дим кадильниць. Тишина. Спіть, хлопці, спіть. Снили про вою, йшли її здобувати, і впали на шляху. Тільки гуртом вас панують безіменних, позбавлених тотожності під знаком — невідомий воїн.

З МОЄЇ МИНУЛОСТІ

Я

Перший проблеск усвідомлення себе — Батько тримає мене на колінах і озуває черевичко. І раптом я відчула солодку радість, підняла голову і зустрілась із темними прекрасними очима свого тата. Він усміхнувся, зрозумів, що я відчувала. З того часу я почала пам'ятати свого батька — смуглій краєнь з бородою, високим чолом, обрамленим кучерями, ніс з горбиною, повні уста.

З мамою я зжилась з народження, натурально її постава була щось від віку своє — русаве волосся, сині очі, струнка, звинна, здатна до ріжної роботи, чиста. Шила нам сама суконочки, латала панчошки, чесала мої непокорні золоті кучері, купала, учила те, що можна малій. Я була у батьків з двох дочок улюблена, не знати чого. Була дотепна, бистра й хитріша за мою сестру, тому вважалась надзвичайною.

Батько був добрий механік і на всі руки майстер, тому, не маючи у себе фахівця пан села Жуковець на Волині спrowadив батька з іншими українцями й поляками до свого маєтку в Московщині — Імені Новеньке в Рязанській губернії. Там пройшли роки мого раннього дитинства. З паном Фьодоровим, його сіятельством камергером двора єго імператорського величества, я зазнайомилася тільки здалека. Бігла одного разу по теплому поросі вулиці босоніж і бачу іде хтось нечувано дивний — високий, великий, в солом'янім капелюсі, з палкою в руці, в ясному шовковому убрани. Я остановіла, і він став так навкісок через дорогу. І задивився звідки таке розкуйовдане, золотаве диво. Почав вабити рукою — „Пойді сюда, дівчинка”. О, ні, я не така дурна, щоб піти з чужим паном. Отимилася і побігла до мами. Задихана оповідаю, а мама докоряє, — дурне, то ж то пан, треба було йти поздоровкатись. Може дав би цукорок. Пропало.

Потім, пізніше врізалось мені навіки почуття ганьби й кривавої образи. Було з моєї вини. У мами були гости. Дім низький, вікна великі й низько, то як підскочу, то видно у вікна. І я скакала, як чортеня. Мама мене покликала, взяла через руку, і дала два плячки наголо. Не боліло, але сором, пекучий сором палив, з очей потайки котиились слізози, яких я нікому не показала. Так часто мені було й пізніше — щось зроблю невказане, а не було ніколи покори, тільки образа й стид — мене образили, а то, що було за що, то другорядне. Я часто

прагла помсти, поки не переболіла. Так, кара справедлива, а що вже не заслужена. Згадується досі, як учителька мене лишила по школі за те, що моя буйне волосся мало слухало гребеня й будучи підстрижене зносилося авреолью навколо голови. Вона тримала мене дуже дуже коротко по школі, але я мучилася, щоб утримати съози, і не утримала, ридала тяжко, істерично. Є діти, яких не можна карати нічим, крім словом. Вистачить і того. Часто я згадую книжку Жемчужникова, де його карали різками ганебно наймані дядьки. Та й царя Миколу першого. Сліди болять, як вічні рани.

Перелякалась я страшенно, коли раз втягла штуку з валинцями. В Росії було страшенно холодно і кожен мусив мати валинці. Купили й мені маленькі, і я ходила в них на прохід по снігу. І от раз, коли мамі не було дома, я взула один чобіток на черевик. Походила однією ногою, а тоді давай розувати. Та зась — не йде, вливли валинці, окалічили мене біdnу, і що мама скаже? Терплю, щоб не плакати, вдаю, що весело. Ну, мама тільки засміялась, витягла. А тобі наука, добре, що більші, а то треба було б розрізувати. Незабутнє враження зробила перша справжня лялька. На Різдво приїхала з Москви в довгій дерев'яний скринці. Розпакували й дух захопило, — велика, трохи менша від півярду, була в блакитній чарівній сукні, капорі, в черевичках. Вийняли, потягнули за гумку десь під спідницю, а вона — Ува! Був ще інший дар — бляшані коралеві, срібні й бузкові паски. Показує мама й потрусила, а там щось таке торохтить. — Хто що хоче — те, що в яечку, чи яєчко? Сестра відразу — яєчко! З того був висновок — бач яка мудра, — подумає, поміркує. А я просто отетеріла й на знала, що сказати.

Інший незабутній досвід врізався в пам'ять в зв'язку з голим тілом. Досі я не бачила голого тіла. І ось пам'ятаю піщаний берег ставу, приходять дві жінки, — одна моя мама, іншої не пам'ятаю. Я була ще дуже маленька й мама думала, що не розумію, і, крім того, мене ж купали, то я була тоді гола, хоч і стыдалася трохи навіть мами. І от тепер мама і та, друга, зовсім роздяглились і полізли в воду. Кликала мама й мене, але я уперлась — ні. Біле, чисте, струнке тіло моєї мами не мало нічого неестетичного, було чисте, гладеньке, але чогось я загорілась від стиду, і з того часу почала хоробливо стидатись свого тіла. Тіло моєї мами було гарне, як зрозуміла вже дослою з іншого досвіду. Скільки я їх бачила з обвислими животами, з фляками грудей. Я ніколи не могла примиритись з вульгарною наготою й все хотіла крашцого. Завжди думала — які гарні коти, сарни й інші вибраниці природи.

Пам'ятаю також рибний став пана, де розводили карасі й інші риби. Службовці сумлінко обкрадали пана доброго (він був ліберал призначений), його й не шанували якось, а злих

боялись і шанували. Для крадіжки було видумано людьми хитре знаряддя — бралось сіто, обшивалось полотном з зовнішнього краю, в середині вирізалось кругом дірку, прив'язувався до решета шнур, і він тягнувся під якесь затишне, розлоге дерево, прив'язувався зручно коло коріння. „Рибалська сіть” була готова — на принаду з хліба рибка запливала в отвір, а назад не мала розуму вийти, кружляла й кружляла в ситі аж поки темної ночі витягне її зручний ловець разом із ситом. Вода витече, а рибка йде додому під вогонь. І ніхто не дивувався і не обурювався крадіжкою.

Задумав був пан варити сир. Молоко чудове — буде діло, можна на ринок. Кожному працюючому було призначено в певний час головку сиру. Мало — крали з пристрастю, з задоволенням — тож панське.

З приємністю згадую спеціальний риболов. Спускали став. Переводили в інше місце — в басейн — якісь риби до певного розміру, а дрібні лишались в баговінні, розміром так до восьми інчів. Ми залазили в болото, вибирали рибки відра, дома патралі, мили, потім давали на велику бляжу трохи солі, і укладали уловок рівненькими рядками, і — в піч. Рибки пеклися, піддум'янювались, просихали. Була це надзвичайно смачна страва. Хрумкали рибки, істи їх було можна з кісточками. Згадую з жахом, як приносили селяне раки. Раки здавались страшними, а ще страшнішою їхня смерть, — у великий чавун кип'ячої води бідних раків сипали живими. Мовляв так треба, — смачніше. Було страшно, але раки я іла. Такої екзекуції також не слід було перед дітьми робити. Але таких тонкощів навіть мама й батько, співчутливі й зичливі, не розуміли.

Не пам'ятаю якось ласкавого доброго, хоч воно напевне було, але зло, жорстоке приглушило. Дітей тоді били й ми це знали, але якось не уявляли. В нашій уяві бійка, то був отакий пляцок. Це значить бійка, катування я зрозуміла, коли до нас прийшов ще з якимись дітьми пасинок Бжозовського. Я вже чула прізвище його (мабуть економа поляка), чула, що у нього й пасинок Генріх, якого Бжозовський б'є. А тепер побачила. Мама сказала хlopщеві показати, як б'є, і він показав, — зсунув штанята ззаду, і ми побачили дрібно посічене до крої тіло. Кат — страховище. Мама його потім проклинала перед нами, і я бажала йому смерті. В дитячій моїй душі лишилась якісь невилічимі рани від видовищ, яких я ніколи не зрозуміла. Бжозовський був серед інших чужинців, яких пан завозив в Московію. Найбільше було українців. Пан знаходив справжніх майстрів на Україні у своєму маєтку Жуківці на Волині, де була його багатоща посілість. Мене вивезли маленькою, і я нічого з Жуковець не пам'ятаю, тільки з переказів ро-дичів. Мало там бути сорок кімнат, коні, гончі собаки, а мама оповідала про багато чудових образів. Потім усе пішло нані-

вець, — пан був задобрий, щоб володіти. Маєток Новеньке на Рязанщині був також чудовий. Пам'ятаю білій, розлогий дім, пам'ятаю широку алею, обсаджену величезними деревами. Пам'ятаю п'янкий аромат. Була весна і в траві між деревами біліли конвалії. В кінці алеї був став, коло нього прив'язаний човен, а по середині ставу стояла на стовбах чудова альтанка. Казка чи сон . . .

До пана приїхав на літо його брат з жінкою й дітьми. Пан був, як казали селяни, „захудалий”, тобто банкрот. Було у нього три дочки — Зіна, Катя й Маруся. Їх пригадую, — вони приходили просити маму випрати й випрасувати їхні серпанкові сукні в шлярочки — пишні сукні. Мама не хотіла цього робити, не мала обов'язків, але треба, як попросять, — прала, прасувала, бо ніхто в селі не вмів. Прасувала також панам крохмальні сорочки. За те їй віддячували, але то було не до заплачення. З дочек я пам'ятаю тільки Катю, через історію, яка з нею стала. Була вона смуглінка нескісано, для мене — гарна. І був у маєтку управитель поляк . . . Вийшла любов. Шушкали, що Катя лазила вікном до пана управителя. Дівчат потім вивезли і далішого розвитку роману я не пригадую.

З українців там був кухар, майстер, ще якісь службовці . . . Кухаря пам'ятаю, бо він уперше в життю частував нас морозивом. А ще добре пам'ятаю красеня Дмитра Корчаковського.

Всі українці ходили до нас на дружні розмови й гостину. Корчаковський також ходив, і все було добре — а як відходив переглядались. Я ще нічого не розуміла, але відчувала, що щось не є в порядку з ним і паном, якася гріховна сполука між обома, паном і льохасем. Як я вже була доросла в Кременці, мама дала зрозуміти, що Дмитро був коханцем пана. А я ще в дитинстві тоді чула, але не розуміла. Була довго дитиною. В 17 років бавилася в кляси, заглядала до ляльок, малювала з пристрастю, але також по дитячому. Була з дитинства у мене якася неспівмірність — незвичайна пам'ять, любов до читання до одуріння, а разом дитинність така, що коли мої товаришки діували вже, я все ще була дитиною, хоч любовні романи, які я безконтрольно читала, дражнили уяву цілком теоретично.

В Новеньком я побачила курну ізбу й вжахнулась, — як так можуть люди жити. Пішла я з якимиś дітьми в близеньке село. Ми війшли в хату, і я досі уявляю її собі чомусь круглою. Посередині була виїмка для палення. Тоді було літо, вогонь не горів, але в заглубині був попіл. По середині хати, в горі, був круглий отвір для диму, навколо хати — кожухи, рядна, полотна, кошики. Була там жінка — висока мені здалась, бо була у довгій полотняній сорочці, підперезаній пояском, на голові її була також біла полотняна пов'язка. Мордва — називали тих людей. Дика різниця між селянськими хатами морд-

винів і панськими палатами аж лякала. Здавалось, що це все не такі ж люди, як ми, якісь зовсім інші сотворіння.

До мами приходила жінка помагати їй прибирати, і ось раз я була сама, коли вона прийшла. Поклонилася, перехрестила двома пальцями. Почала працювати. Була в полотняній чистій сорочці, а навколо обвинена чорною ніби плахтою. Я вже знала, що це називається паньова. Коло пояса у неї висіла залізна мала кварта. Бачу жінка відчепила горня, зачерпля води й напилася. Питаю чому тримає кварточку, чому не п'є, як всі. Відповіла урочисто — нам не вільно порочитись — пити з чужої посудини, істи з чужого горняті, чортове зілля пити, — ми розкольники. Щось таке я чула, говорили, що вони не любі Богу й царю. А батько, мама й інші українці й сам пан були до розкольників лояльні, бо були ці люди чисті, роботяці, не були злодайкуваті, як всі інші підряд.

Подію було в нашім житті, коли мама нам спровідила українські вбрання. Мама сама не знала, як виглядає правдиве українське вбрання. Люди на Кремінеччині носили тільки сорочки й спідниці та запаски. А мама тоді ще молода не знала нічого про українську історію, крім Мазепи й козаків-гайдамаків. Отож убрання було комбіноване, — сорочки вишивані волинськими рожками, спідниці червоні, фартушки білі вишивані також по краю і з поясом. Коралі були дуті, ззаду стрічки й на головах стрічки. Люди збігались дивитись на „хохлацьке” вбрання. Інтелігентні люди казали — малороси, а народ поспіль — хахли. Я питала чому ми хохли, і мама казала, що козаки носили чуби. То ж козаки-чоловіки, а ми? Все одно, — хахлушка була маленька, а коли вже дорослою дівчиною опинилася у Московщині залишилась хахлушкою. Батько в заміну називав всіх москалів кацапами, як і всі наші знайомі українці. Коли люди питали, чому їх так називають, батько відповідав, бо ви кашибузки. Люди не знали, що то таке, але чули якусь образу від епітету, і не вірили, що хохол то також образа. А чому хохол, питав батько теж, у мене нема жадного хохла, бач — стрижений. Не знали, але ті, що побували на Україні щось таке чули про оселедці — мовляв було колись, а цар знищив. Знищив, то правда, казав батько, а от кацап залишився . . .

Початки науки шкільної тануть у тумані. Я була на чотири роки молодша від сестри, і, коли вона почала ходити до якоїсь школи в селі, я була дитиною. Почалось десь пізніше, коли мені було коло чотирьох років, і мені закортіло писати. Тоді сестра давала мені аркушік паперу відповідно розлінованого, і почала вчити писати палички. Я писала, аж мені обридли рівні лінії, і я захотіла писати інші писемні вправи тієї доби. Палочки з гачками, закрутами й викрутасами, а сестра хотіла

послідовності й з того виходили неприємності. З того почався мій непослух авторитетові — бігання навколо столу — мовляв, злови. А я була легка й спритна й доводила до розпуки учительку, і ще сама потім мамі скаржилася і уміла переконати в своїй правоті. Для науки читання сестра вживала копіювання — писала заголовні літери. Це мені також не подобалось, я хотіла одразу читати й навчитись. Маючи виняткову пам'ять, вислухала щось прочитане, найшla завжди відповідну сторінку й „читала” на пам'ять без помилки. Це спочатку жаждало всіх, а потім зрозуміли й подивляли „геніяльну” пам'ять.

Життя в Новеньком було б добре. Помешкання було гарне, кімнати високі, уміння мамі додавало можливість приробити, але — „дичавина” мучила її. Крім кількох земляків, не було з ким слова промовити. Пан виїздив до царського двору, родичі його кудись, не знаю, управитель поляк був сам великий пан, зимою пуща, тишина, селяни — чужинці, які нашу „російську” мову вважали хохлацькою, і сами часто говорили говіркою нам зовсім чужою, а крім того, заїдали таргани й блещиці. Від них не було спасіння, і мама вночі вставала й ганяла їх плачучи. Ні, тут не можна жити, це не для неї, а, крім того, треба дітей вчити, — не рости ж ім у тій дичавині. І було вирішено — мамі з дітьми вихати. Мусило це бути тяжке рішення, — люди були молоді, розлучатись для того, щоб вряди годи приїхати на відвідини з Рязанської губернії на Волинь було дорого. Іхати кілька день. І що там жде? Однак рішено було, і ми поїхали. Тепер я була вже більша, могла більше розуміти. Спинились у Москві — подивитись на це сьоме диво світу. Пам'ятаю безкрай місто, і на нім безліч церковних бань — сині, цибулясті, часто із золотими зорями на синьому. Пам'ятаю пам'ятник якомусь цареві, таке чудо. Стояв під якимсь дашком, а кругом блищала вода в камінному обводі. А була мармурова платформа. Пам'ятаю храм Христа Спасителя. Увійшли ми — тиша, велич. Дивлюсь на батьків, а то маленькі лялечки, глянула на себе, а то крапочка. Вражаючий контраст розмірів. А будинки багатоповерхові і чомусь мені потім здавались всі жовті. Рух шалений, всі кудись біжать. Хотілось назад у Новенько. Та ба — поїхали в іншім напрямку.

Іхали довго третією клясою, спали на твердих лавах, мама носила на станціях окріп для чаю, продавали жінки в білих чепчиках пиріжки. Було цікаво, а красвид мінявся — чим далі на південь, — більше дерев, інакші будинки. Вже й Україна, замість куп темних „ізб” — білі хатки, садки. Мама очей не зводила від вікон. Появились іншого типу подорожні, жиди, селяни зовсім інакші, як кацапи. Говорили члено до мами, всі на „ви” та „пані”. Ми майже вдома. Для мене це — дім зовсім новий. Пристаю до мами — який буде дім, чи як пана

Фьодорова. Дім в омріяній Україні мусів бути палацом. Який сад, який став, які коти й песики? Приїхали — маленька станція, запихував паровоз. Кондуктори по-українські кричать — остання станція, підбігають візники, жиди. Куди вам, пані? А нам виявляється — нікуди, бо „палац” має бути зовсім недалечко, через дорогу, і з горба. Було цікавіше проїхати з шиком. То ж навіть у осоружній Московії іздили бричками. Отож не приїхали, прийшли з парубком, який ніс речі. Прийшли. Вийшов дядько Алойсій, тепер Іван, тітка Павлина. Дядько червоний з прозорими склістими очима, рудуватий, загнутий носом. Ой, не подобався мені... А дім! Довгий, під черепицею — на дві половини — наша наліво. Сіни спальні. З розкішних садів виструнчилися тільки п'ять геометричних смерек, кілька кущів і ряд верб під високим валом. Поруч недалечко біжить потічок, тихо пливе, повільно.

Напроти нашої хати три молоді оріхові дерева. Напроти дядько збудував великий сарай, так, що красив з вікон частину закривав. Він там простояв пару літ, поки мама настояла забрати з нашої половини дому. Тоді стало весело, відкрито. Хата була одна довга кімната, переділена, — кімната й кухня з піччю й великим ліжком наліво. Прилягаючи до печі була лежанка. В кімнаті два вікна, — на гори й до двору. В другій половині не було вікон, світло приходило з кімнати, бо перегородка була на ширину дверей відкрита. Я спочатку не пам'ятаю процесу улаштовання помешкання, але потім уже запам'ятала навіки. Кімната була перегорожена балкою, яка тримала будову. В ліжко наклали соломи, яка присміно пахтіла, закривали грубим полотном, через яке свіжа солома вискачувала колючками, поки не влежалась. Зверху закривали гарним рядном. Подушки були великі, подягнуті на будні дні пасятым каніфасом, на свята — білим одамашком. Піч була звичайна, і я на ній любила бавитись. Зі сторони кімнати стіна не доходила до стелі, і це був добрий обсерваційний пункт. З покоїв я скоро пристосувалась до нових обставин. Там було багато нового й цікавого. До куту кімнати прилягала лавка, на якій було любо сидіти, коли її накривали плахтою. На столі, коло лави стояв стіл, застелений обрусом, на нім сільничка й кришталева цукорничка, з якої ми крали кістки цукру. Був мисник з розмітими тарілками і дрібничками — від полив'яніх мисок з штудерною розмальованням, порцелянові пастушки й пастухи, які скриночки з облямованням з золотистого металю, порцелянові пуделочки, дорогі горнятка з тонкінського китайського порцеляну, віяльце із шовку, якісь образки. Це була тільки частина „пишноти“ минулых днів. Інші скарби лежали в скрині, на які часом мама дозволяла дивитись. Там були шматки мережива, мережки й прошивки, роблені в Московії — вироби тамтешніх майстерень. Я ще дивилась, як дів-

чата плели на вальку, обшитому полотном, на якім дуже швидко й зручно перекидались нитки, накручені на дерев'яні палички. З під рук виходило мереживо, яке служило десятками років. Між іншим у скрині була генеральська лента — білі й малинові паси. Де вона тут взялась, не знаю, але приїхала з Московії, — певно пристала комусь до рук від його сіяльства. Дім будував дядько Алойс, землю поділив собі на користь — собі рівний великий шмат, а сестрі приділ у формі видовженого трикутника. Матеріял узяв гірший. Такий був. Але мама все якось добре упорядковувала. Красою нашої дільниці була груша по середині з лівої сторони городу. Вона мала ідеальну пираміdalну форму, і так росла до великої висоти. Весною вона вся убиралась густо білим пахучим цвітом і її називали невеста, чеським словом, що значить наречена. В кінці городу була криниця, яку збудував дядько, бо найшов чудову воду. Вона була на крейді, дуже глибока, вода була чудова — прозора і аж солодка. Всі сусіди, як ласки, просили дозволу брати в ній воду. До криниці вела доріжка, за якою був широкий рів. В нім росли верби і всякі трави та квіти. За ровом було рівне пільце, обсаджене знову таки вербами. Весною, коли верби цвіли, все навколо гуділо бжолами і пахло медом... Коли знесли дядькову частину шопи, наш дім почали поширювати. Перед тим була хата, крита черепицею, правда, але з земляниою підлогою, яку я уміла і любила мастити глиною. Поширили хату так, що зліквідували переділку з піччю, і вийшла довга одна кімната, а прибудували кухню й малу кімнату. Кухня дивилася на гори, а мала кімната в садок з хрустівками й вишнями. За вікном на горі розташували квітник. Город відділили свіжими штажетками попри які почали з року в рік сіяти настурції, які оплітали карпањник. Це була мрія. Особливо соняшним ранком, коли на округлих листях мерехтіли кульки роси, як круглі діамантові камінчики. Колихались, мерехтіли й скочувались з оксамитових тациків. Смереки росли й все міцніше шуміли. Коли я вже була дівчиною, перед бурею й при вітрі, вони свистали, співали, як живі сотворіння. Перед бурею, коли ще ніде нічого не було видно, гуділа Дівича гора. Ми вже знали — буде буря. При зливах потічок, що мирно протікав близько нашої хати мілкий, так що кури ходили, набухав до розмірів ріки. Часом, коли й бурі не було видно й чути, десь з гір зливались води бурхливою густою брудною навалою. Можна було побачити, як по мальньому плитковому потічку ревуче котився вал води. Не раз я бачила, як та вода несла уламки хат, утоплену корову, коня, трупи кур і гусей, дошки, балки. Потік летів через поля до ріки Ікви, робив там свої шкоди, змивав усі бруди, розливався красм пиль і тоді вилягало жито. А на другий день тихомірився і незабаром ніхто би не повірив, що то був ревучий дра-

кон. Встановлялись мир і тиша, потічок тихенько плив, і ми робили загати, щоб купати гусі.

За потоком був лужок і від нього здіймались згір'я Дівичої. Схили були розорані і засіяні збіжжям. Праворуч під одним горбом був пороховий погріб, коло якого завше ходив вартовий вояк з рушницею. Туди не дозволяв він навіть нам, дітям, наблизатись. Напроти нашої хати за лужком був глибокий яр, в нім ріжні квіти, а на зриві темніли гнізда земляних ластівок. Я умудрялась видряпatisь під самі гнізда, запускала руку в гніздо, з жахом ждучи, що вилетить звідси пташка, або зацвірінькають пташата. З того нічого не було, а ластівки зтурбовано літали навколо. Ніхто мені не казав, що того не можна робити, бо ніхто і не знав, що я йшла на такі хлот'ячі авантюри. Так було, поки я сама не зрозуміла, що такого не можна робити. Коло жита бігла стежина до ліску. Там росли березки, ліщина, пахтів чебрик і всяке квіття. Там було чарівно залізти під якийсь кущ, читати й довго дивитись, як біжать у високім синім небі пухкі оболонки фантастичних форм. За ліском треба було йти круго вгору, щоб вилізти на Дівичу. Дорога мінялася — з рівних березок ставали закарлючені, фантастичні, сосенки були також низькі, покручені, наче людською рукою. А далі були снопи білих опойно пахучих гірських гвоздиків. Під скелями, що нависали з верху гори, були глибокі печери, низькі, темні, холодні. У червні я ще запускаючи руку глибоко під каміння, находила твердий злежаний сніг, покритий пісковим покровом. Направо під горою були предивні первісні каміння, наче нарочито висічені у форму високих столів. Під горою з лівої сторони потоку були покриті скupoю травою урвища. Пошкрябати — біло. То були крейдяні скелі. Там внизу в піску я найшла раз мушлю зкручену в чудесний ріг рожевого з сивим кольором. Я її захоплено принесла до дому, і мені сказали, що це морська мушля, що колись за давніх-давніх часів всі долини й урвища були покриті водою, там було колись море, а ті наші гори були островами в нім. Казка . . .

На ліво була знову доріжка, але вже не в гори, а в ліс. Там був чудовий грабовий ліс, який належав по поділу трьом — Дем'янові, моїму батькові, його братові Андрієві й братові Герасимові. Потім Андрій скупив батькову дільницю, бо батько був не господар, а майстер. У тім лісі весною, ще з-під снігу цвіли первоцвіти. Пробивали грумкий сніг, пахтіли волового. Це видовище піденжників, які я з товаришками збирала, приводило мене в екстаз, незрозумілій іншим дітям. Я аж захлиналась від захоплення. На узлісся того гаю, коло ліщини синіли гніздами проліски, колихались ключики, гойдались зозуліни черевички і ще багато мені невідомих барвистих квітів. На ліво від того лісу був цвінтар, — з рядом тополь, капли-

цею і сторожкою. Це був військовий цвинтар. Я могла без кінця там ходити, читати написи, відгадувати хто там під землею. Були молоді звичайні вояки із хрестом, скріпленим у трикутник дощинками. Були пам'ятники старшин і їхніх жінок, було кілька сірих камінних пам'ятників із знаком півмісяця. Мусульмани старшини, татари. Там я уперше усвідомила собі жах смерти, коли ховали молоден'ку красуню, жінку старшини на ім'я Купленікова. Жах був у тім, що вона вмирала страшно, — від породу без допомоги, яку мають у таких випадках жінки тепер. Їй помогав виривати дитину по куску військовий лікар чех, на ім'я Батя. Я ще не розуміла всього, але жах перейняв усю мою істоту і залишив сліди на все життя. Коли я була ще зовсім дитиною, померла моя приятелька, дівчина Леночка, і з іншими дівчатками ходила я на неї мален'ку подивитись у труні, носила квіти, плакала трошки, але жаху тоді не було, ця смерть мені видалась просто переходом у райську оселю безгрішної душі . . .

З верху Дівичної гори, коли дивитись у ясну погоду на захід, можна було побачити відблиски золотих бань Почаївської Лаври. Це було тільки двадцять верст, і було у нас прийнято раз на рік іти в Лавру на прощу. І я ходила з захопленням, з якимсь священним почуттям обов'язку. Була це для мене, слабої, тоненької скибки тяжка подорож, але я ніколи не подумала відмовитись. Ми часто спинялися поїсти, перепочити і по тім відпочинку мені було страшно тяжко вставати й рушати далі, але було соромно скаржитись. Я тільки крадькома втирала сльози.

По дорозі йшли люди з ріжних, не раз з дуже далеких місць. Переважно селяни, а часом проїздили брички, або вимощені сіном і ряднами вози. Перед тим, як починається під'їзд у гору, проїжджі висідали і йшли пішки, а селяни переважно ставали на коліна і човгались так перед вступом на обвід монастиря, читаючи молитви, хрестячись, прохаючи наперед змиливання і чудес від славної ікони Матері Божої Почаївської. На прошах бувала така повінь людей, що годі було захопити не тільки місце в якійсь хаті, а, навіть, у штопі. Була для багатьших прочан гостинниця, там були ліжка, можна було смачно пообідати. Подавали послушники з поклоном. Ті послушники були для мене неземними соторіннями. З них складався хор. Вибрали найкращі голоси і хор був справді райський. Були надзвичайні громоносні голоси протидияконів. Це були люди артистичної зовнішності й між ченців було також багато гарних расових людей, на яких лакомо зазиралі прочанки, про що тихцем говорилось ріжне. Ченці були дуже ж wavі, як молоді, й гарні. Старі сиділи десь, а праведники спасались по скитах в садках під височезеною лаврською стіною. До них ходили побожні прочани просити молитов святих отців. Образ Лаври

з фронтону перед галереєю був незабутній, величавий. На чільній стіні височів вгорі образ Матері Почаївської. Стоїть вона там у всім масиві, підвівши руки, а з її рук злітають стріли й падають на маленькі постави турків. „Стріли вертала, турка вбивала”. Щоб надивитись на той образ, треба було стати під стіною галереї й задерти голову так, що шия терпля і все тіло мліло.

В горі головного храму під головокружною висотою був величавий образ створення світу з Саваофом, розділення землі на означені частини. Внизу були потемнілі образи старих мальовил, де були чудодійні події козацьких часів, де герой були у кунтушах і з чубами, шаблюками.

Праворуч від головного храму — темна Церква в якій спочивають мощі Іова, оборонця Почаїва. Постать прикрита вся, крім рук, які під тонким серпанком. Треба цілувати ті руки, гладенькі, чисті, холодні. Мені страшно, і цілувати рук не хочеться, але треба.

Я вірила в чудо, а Іов — чудотворець, завертав стріли на прохання Матері Божої, і вони побивали турка. В підземеллях печери. Сумрачно, свічечка ледве пробивається крізь морок. Таємничо, моторошно. От камінь, а в нім стопа людської ноги. Тут колись стала Мати Божа і то Вона лишила свій слід. З того часу з каменя почала сочитись вода. Її продають у пляшечці — вода цілюща — вірить народ, платять свої копійки радо. Є там ще Мироточива глава. З неї тече олій, теж продаеться, вже дорожче, як водичка. Малою я вірила, а потім моя віра підкопувалась еретичними думками ріжних осіб, особливо батько сумнівався в автентичності мощів і інших реліквій, а надто дядько Ян Алойс — безвірник і взагалі страшний скептик.

Чудом був лаврський дзвін. Він, як дзвонив, земля гула. А в Кременці у тихі надвечерні години, приложивши вухо до землі, можна була чути глухі відгомони того дзвону. По дорозі до храму, з обох боків лежали жебраки, старці, каліки, які показували прочанам свої рани й різні страшні каліцтва. Сліпі лірники співали ріжні, вже забуті, пісні побожного змісту, і я з захопленням слухала співану ілюстрацію облоги Лаври турками — „Ой вийшла зоря та й вечеровая . . .” Служби були урочисті, священство в розкішних ризах, хор янгольський. Народ так товпився, що кожної проці було пара задавлених. По службі спускали на вишиваних пасах чудотворну ікону в золотих ризах, обсиланих дорогими каміннями. І знову сипались дари багатших і бідних. Про жадне чудо я ніколи не чула, але люди вірили і їм було якось легше від молитов. По службі було видовище захоплююче вже іншого роду. На майдані в рядах будок горіло барвами від коралів. Золотіли й дзвонили в леготі привішені на ланцюжки хрестики, медальончики, ва-

били розписані медяники ріжких форм і розмірів, цукорки так насичені барвою, що аж гірко від них було в роті. Культуру презентували книжечки в яскравих обкладинках і іконки. Їх була повінь. Найбільш було образів Марії, Христа, а потім локальні святі для людей ріжких професій і переконань — що кому помогає в скруті душі. Дуже був популярний Микола, Варвара великомучениця, Катерина. Кожна прочанка, при повороті, несла загорнутий в рядно образ на плечах, і чим більший, тим ліпше. В тім самім рядні, чи в кошиках, були уложені коштовні дарунки для дітей, всякі дудки, лялечки, губні гармонії, коральки дівчаткам та хустинки, а також неоцінимі дари — пляшечка з водою від стопи Божої матері та олійки з мироточивої глави.

В лаврській крамниці продавались дорожчі речі. Там можна було купити золотий хрестик, образи в ризах, в дерев'яних кивотах, лямпади дорожчі, хоровги й інші потреби для дарів у церкви. Пройшли роки, багато ілюзій розвіялось, але захоплення Лаврою й обожання залишилось на завжди. Вже дорослою я знала, що в Почаєві гніздиться чуже розбійниче гніздо — „Союз русского народу”, де діяв фанатичний Віталій, там виходив „Почаївський листок”. Але то залишилось чужим наносним, а святиня була своя, народня, непорушна у своїй вірі в Маті Божу, що стріли вертала на турка, жив в уяві чернець войовник, надхнений Іов Залізо . . .

Іти назад з прощі було ще тяжче, і все частіше просила перепочинку й підкріплення. Мені його дозволяли. Сідали під якимсь кущиком, відпочивали. А попри нас поволі крокували прочани, по більшості жінки. Були свої з Волині, в знайомих строях, а були з далеких губерній відмінно одягнені, і типом відмінні й мовою. Всіх об'єднувало якесь проявляюче почуття виконаного прекрасного чину. Ще пам'яталась сповідь у святім місці, молитви Матері Божої й святого Іова Заліза. Всі казали мирно перехожим відпочинківцям — Слава Богу, і ми відповідали — Слава навіки.

Ой, як же хотілось до дому, до м'якого, теплого пісочку, до грядок, до квітів, до потоку з гусями й качками, до любих котів і ляльок, до яких при таких оказіях прилучалась якась новенька.

Ляльки у мене були куплені й саморобні, з ганкірок. З ними я могла поводитись без церемоній — купала скільки хотіла й била за провини вольні й невольні. Не знаю чого я їх лупцювала — то ж дома не було у нас дітей бити у звичці. Очевидно був це прояв несвідомої дитячої жорстокості, який вилівався на безборонних. Котів чи псов я не била, а котів обожала. Я їх любила за їх пелешатість, що ось вони навіть ліпше за людей, які бувають голі. Батька й взагалі чоловіка я ніколи не бачила голим — тоді не було у звичку привчати дітей до

голизни. А жінок я бачила часом і те чогось для мене було відстрашуючим видовищем, особливо, як довелось бачити жінку з великими чи обвислими грудьми. Мої родичі були тілом і лицем гарні. Вони лякали менше. Батько, коли приходив з праці, скидав сорочку і до пояса мився. Він не був високий, але мав чудове бронзове торсо, майже без волосся, малі гарні руки й ноги. Мама була струнка до старості навіть, надто ж в молодості, але руки й ноги у неї вже не були такі, як у батька — були ширші, з грубшими кістками пальців, коротші, а проте до всяких тонких робіт спрітні й скорі. Я була мала й дуже довго не розвивалась, і цей процес був для мене мукою і фізично. Сестра була на чотири роки старша і у 15 років була фізично цілком розвинута. Невеличка, повногруда, гарна, зовсім інша, як я, хоч дуже подібна. Горожанську школу скінчила й була на ті звичай готова до одружения, а тому, що наше матеріальне становище було критичне, мама втішилась, коли найшовся клієнт. Не було, що такій дівчині в Кременці робити — отож заміж. Пам'ятаю був хлопець, який приходив до нас, і я розуміла, що то кавалір. Називався він Фурсевич. Не знаю чому з того нічого не вийшло. Прийшов другий. Був це чоловік на літ 12 старший за сестру. Служив в канцелярії Горільчаного заводу, був уславлений каліграфічним письмом. Інтелігентний, добрий з натури, любив дуже гарні речі, одягнутись по-панські і чомусь то мав титул — „лічний почтотній гражданін”. Родом був записаний селянином з села Ридомля. Був він чоловіком, який не мав права женитись через каліцтво. Звихнув молоденьким ногу. В Кременці не могли нічого робити, бо і не було лікарів. Повезла його мати до Києва, і там його мордували без анестезії. Вернувся кулявий і з фістулою в нозі. До того, був від віспи, але добре збудований. Мав блакитні прозорі очі. Від природи здібний до геометрії й математики. При інших обставинах міг зробити добру кар'єру. Але мале, бідне місто заідало. Вже його посада була добрым становищем. Однак, завдяки мукам з ногою, і може від природи, був нервово звищений. Влюбився в сестру й з наполегливістю психопата добивався свого. Мама мала би різко відгннати, але вона якось потурала. Пам'ятаю, як мати Степана прийшла до нас і перед мамою благала за сина, щоб відговорила, що він хворий тілом і духом. Пам'ятаю, як мама посміювалась потім над старушкою — не вірила, думала, що дочка щастя захопить. Цей Степан одного часу мене вчив — приготовляв до горожанської школи, і підготовив близкуче так, що по вступі мене питали, хто мене підготовив, і з другої класи сами перевели до третьої, в якій, я пам'ятаю, також не дуже мала що робити й робила збитки. Коли учителі мене питали про того, хто мене підготував, я не хотіла відповісти. Чого ж мені було соромно? Я якось усім еством чула, що подружжя

сестри не є добре і що роля мами не була позитивна, а батько якось не втручався. Мене одягнули, і я мала бути коло сестри під час шлюбу, який відбувався в полковій церкві Якутського полку, недалеко нашого дому. Було повно людей, а я зникла, замішалась у натовпі, і мама мені потім докоряла — чого, і я сказала тоді просто — мені соромно, я не хочу того весілля й того, „молодого”. Пам'ятаю, як мама казала, думаючи, що до мене то і не доходить — „Не зачіпайте її хоч рік — вона така молоденька”. А Степан відповідав переконливо, що згоден. Я ще не розуміла значення полового акту, але правильно відчувала. Молоді перебрались в гарненьке помешкання, недалеко від нас. Я приходила й вже тоді бачила, що Степан не впорядку. Він дуже любив чистоту, і я бачила, як він у одніх підштанцях з якимсь несамовитим завзяттям сам мив підлоги й прибирав, хоч сестра могла це зробити.

Обіцянка не могла бути сповнена й сестра одразу завагітніла. А перед кінцем свого 17-го року вже народився перший син Михайло. Молода мати не знала як поводитись під час вагітності, а дитина, ще не народжена, все прагла істи. Дитина була товста, розіпхана і порід був жахливий. Не знаю для чого мама завела мене в першу кімнату за завісу, а порід відбувався в спальні. Я чула жахітний рев, я заглянула скривавлені простирава й знову це уклалось в дитячій душі якимсь прокляттям.

Була в нашій хаті книжка про фізіологію, дозрівання дівчини, вагітність і всі наслідки. Книжку мама, певно, навмисно поклала так, щоб я могла бачити, і так сама дісталася сексуальне виховання. І знов мені це не було потрібно й зарання для моого розвитку фізичного й, крім шкоди, мені нічого не спричинило. Я була дитина й все в мені було намірене на інтелектуальні категорії. Партія, яку так обдумала мама, не вдалась — діти почали родитись в точних інтервалах — два роки. Платня була мінімальна, не було змоги платити помешкання, всі зібрались на купу і почалось пекло.

Розчарована в своїх плянах, мама почала проливати жовч навколо, особливо на нещасливу сестру, за плодовитість, за все. При тому однак своїх внуків плекала й дуже любила. Та як їх не любити. Крім вродженої інтелігенції з дитинства вони були фізично надзвичайно гарні. На рідкість гарні, так що люди спиняли сестру, коли вона йшла з дитиною, з подивом.

Я малих дітей не любила, і коли приходила в дотик з ними, старалась назбиткувати — завести в калюжу, намовити на щось і не жалувала, а тішилась з наслідків. Але дітей сестри страшно полюбила, і коли котре захворіло, для мене світ покривався тьмою і яка ж була радість, коли проходило. Старший Михайло був смаглявий, товстий, і не так легко рухався,

як пізніші діти. Пам'ятаю, як він зробив перші кроки на мое ваблення — „Ходи, ходи!” він ходив ще без штанів і я досі пам'ятаю суконочку — кремову з селединовими смужками, в якій він тоді був. Якого крику я наробила, аж усі з хати вибігли — що сталося! А сталося, що дитина зробила чудо перших кроків. Ніхто так не захопився тим явищем, як я. Мовляв, це — натурально. Пам'ятаю також перші його штани — сині з білими пасочками, з близкою з матросським коміром. Штани були пошиті на зрист і він виглядав наче в чужім убрани. Цей сестринок найраніше почав цікавитись культурою. Страшно любив книжки, вимагав їх, дивився на образки, а що ще немів перегортати сторінок, то дер і плакав над знищенням. Книжку він сам називав — „Бульбуля”. А що все хотів велику книжку, то виявляв це бажання виразом — Уу бульбуля”. Друковану книжечку для дітей не тільки обдивлявся захоплено, а обнюхував, і запах барви з образків його аж п'янів. Така книжка називалась — „Цяця бульбуля”. Негативну сторону культури пойняв з журналу, в якім було друковано Божественну комедію Данте з страшними ілюстраціями. Це була — „бека бульбуля”.

Другий сестринок Володьо був зовсім інакший — менший в будові, тугий тілом, бльондин з ясно блакитними очима й зовсім білим волоссям, яке росло кучерями. Вони були такі густі й кучеряви, ми жартували, мовляв — сметаною збитою оздобленими. Він за те не ображався, — знов, що це гарно ... Бульбулями він патетично не захоплювався — вони були для нього одразу засобом вчитись, особливо рахункові книжки. Був вродженим математиком і пішов по тій лінії. Мав лекції серед своїх таки колег і став учителем математики. Це був самий зрівноважений з дітьми, не задавав собі з дитинства, як Михайло Й Віктор — третій брат — складних питань, — так приймав життя, як виходило. Одружився молодим з учителькою полькою, яка була йому добра жінка, мав з нею трьох дітей. Старша дочка пішла здібностями в наш рід, — вистудіювала медицину. Син вийшов нескомплікований, чоловік без особливих здібностей, і пішов по робітничій лінії, — вивчився слюсарем. Моя сестра, тобто його бабка, писала мені — „Пішов у мазури”. В тім була якась погорда й розчарування. Я писала сестрі, що не всі мусять бути вивченими і, що краще бути добрим слюсарем, як поганим учителем. Але вона мала свою думку, і не піддавалась. Її діти мусили бути мудрі, і внуки також, але ось — пішов у мазури. Третій її син Вікто був дуже талановитий взагалі й здібний маляр — оригінальний, своєрідний.

Всі діти сестри, незннати чому вийшли дуже гарні фізично й здібні до науки, крім четвертого Алексія, який мав здібності до техніки, що йм, через обставини матеріального поряд-

ку, не було змоги здійснитись. Віктор, дитина чарівної краси — бльондин з тяжкими золотистими кучерями, синіми очима. Коли сестра несла його, люди спинялись, щоб помилуватись, але Віктор з раннього дитинства був згірклій, не зносив, щоб на нього дивились, тішились ним, одвертався зо злостю. І таким ріс. Вже з раннього дитинства почав журитись, що буде в житті робити, вже тоді його гризла журба. Коли я виїхала до Праги, я постараєсь виписати якусь дитину, щоб легше було сестрі осиротілій. Ні одна дитина не хотіла, а Віктор одразу зголосився. Аркадія Петровича тоді в Празі не було — його виїхали з Пед. Інституту зі щирої конкуренції. Він приїхав до Ужгорода, і там бідував, намагаючись щось робити на громадському полі. Я не мала що зробити з Віктором, бо жила в маленькій кімнатці у жидів в Радотині, і де мене, до речі, обвинуватили в крадіжці ложки, яка найшлася у служниці. Віктора влаштували в інтернаті української гімназії, де він зразу визначився надзвичайними здібностями. В школі він вчився старанно, але, коли торкалось якоїсь громадської праці, що було в тих обставинах необхідно, бо учні мусили себе частинно обслуговувати, Віктор робив тільки те, що було необхідно, ні на крихту поза тим. Робив це з відразою, з погордою.

Скічів школу молодим, перебрався до нас, і не знав, що робити. Побачивши його молодість, красу й безпорадність, хотіла я його затримати рік у нас, щоб обдивився, роздумав собі що й як, але його упертість вже з дитинства була патологічна, нічого не хотів ніколи послухати й мало через те не помер вже в дитинстві — до школи було далеко йти пішки, і в таких випадках діти лишались дома, і їх за те не карали. Ото раз в жорстокий мороз він вибрався до школи. Всі просили лишитись дома, благали — не послухав, силою вирвався і потім тяжко захворів на ревматизм. Ще малим, коли всі сиділи за великою мискою флячиків, які дуже любили, і які в тих скрутних часах були майже лігуміною, дали ложку Віті. Він дивився, довго роздумував, рішився, взяв у рот, пожував і виплюнув у миску, щоб нікому не було. В Празі його Никифор Григорій, нарадившись із Аркадієм Петровичем, записав у Високу торговельну школу, зовсім не подхідящу для хлопця. Григорій хотів такої кар'єри для свого сина Мирослава, який також не був до того, також залишив і став недовченим, але дуже добрим ілюстратором. Віктор був уроджений мистець і пішов до Студії Українського Мистецтва. Жити не було з чого, ми ледве тягнули, не було чим платити за школу, не було за що купити барв. Барви якось дістали, і Віктор малював у студії майстра Кулєця. Хотів одягтись і не було з чого, хотів жити в достатку, а були злидні і це мстилося на мені. Трохи спокушала Любка Гасєвська, не погано, а з сентиментом до молодості й краси, а він перейнявся, влюбився невдало. З українством не хотів

нічого мати, що, мовляв, з того може бути, вгруз між чехів в якесь нездорове оточення. Як прийшли німці, забрав свої картки на харчі й віддав якісь чешці, і там проводив більшість свого часу.

До Аркадія ще відносився терпимо, але на мене проливав всю жовч свого нездалого життя. Коли треба було втікати, не збирався, залишився, але потім приїхав до Плзень, де ми раді, що втекли, перебивались на мізерних приділах голодні, але щасливі, що врятувались, хоч і за сталим побоюванням — а ну повернути... Віктор приїхав, роздивився і рішив вертатись, бо там, мовляв, його образи. Він не був ніяк замішаний навіть у громадському українському життю і думалось, що утримається в Празі. А потім ми втратили його слід, аж в Нью Йорку дійшла картка ніби з Кремінця, де Віктор питався про Аркадія, якого тоді вже не було. А потім з Кремінця до мене приїшла вістка — просили й наказували брату не писати й нічого не посылати, бо я вже попробувала через Перемишль, другий раз мої мамі. Мовчання продовжувались дуже довго й ми мучили себе — Михайло думав, що через нього може ім щось сталося. Аж за кілька років сестра догадалась пошукати Михайла через Міжнародний Червоний Хрест. Найшли і я, як ошаліла, почала слати пакунки. Спочатку були щасливі, хоч брати нічого не писали, але сестра писала. І вже звідци опитувала де Віктор, а ми нічого не знали й досі не знаємо. Певно, вертався якось нелегально до Праги й десь згинув. Ще будучи в Празі, почав проявляти дивацтва. Мав чудове хвилясте волосся, — почав його виглашувати, просто видирати щіткою, гребнями, втрачав свою красу. Хотіла його одружені з собою дівчина чешка, мила дівчина, тільки налягала на ногу. Я й хвалила — вона до мене приїшла шукати поради. Сумніваюсь, що одруження його врятувало б — був дуже зломлений, зіпсуйтій. Тяжко, як у нікого з братів, покутувала у нього спадкоємність. Його батько добрий, який дуже любив жінку і дітей, не витримав тяжкої доби, злиднів пореволюційної доби. Не міг втримати родину, мучився, не міг пережити — краще смерть. Було пекло при нім й без нього не стало ліпше. Мама не змиралась із крахом своїх плянів, озлобилась, сестра навчилася віддавати. Діти зростали в нездоровій атмосфері, і це лишило слід на все життя. В бажанню добра дітям мама й мене повела не тим шляхом, але я порвала все і в бажанню врятуватись від безнадії животіння в малому місті без засобів, без можливості вчитись, я втекла. За експеримент до революції з своїм життям, я дорого заплатила, але досягла головного — можливості довчитись. Двадцять два роки прожила в Празі в недостатках, але в добром оточенні. Могла вчитись, читати, що хотіла, могла дозрівати інтелектуально. Перебирала всі ідеології — есери, есдеки, гетьманці. Все було

слабе, не визріло до повного розуміння необхідності стремління до своєї державності в першу чергу найти синтезу ріжких ідеологій в головному. Жили роками, сперечались, люто сперечались в непогоджені, і мене вчили, а я вірила й не вірила, — щось тут не так. І вже тоді не раз думала — не мати нам своєї держави навіть, якби стався переворот, в який люди вірили. Пересявляться. Припустім, упаде комунізм — вилізуть наверх росіяни, а за ними „преданий малорос”, а потім партійне змагання, — або так, як я, або ніяк.

З МОСІ МИNUЛОСТИ

В мої дитячі роки люди умирали скоро, бо медицина була в зародку, особливо в малих містах. Я пам'ятаю тільки бабку Анну Дублянську. Вона була з місцевих обивателів і земля при садібі була певно її спадком. Вона уміла з нею поводитись і любила її. Я її пам'ятаю — невисока жінка з округлими рисами лица, завше з хусткою на голові, як ганяла з хати на город і назад, працювала тяжко й завзято. Діда вже не було, і про нього всі знали, що не міг жити на одному місці. Все кудись вибиралася, чогось шукав, приїздив на короткий побут і в тих інтервалах творив нащадків, які родились часто без нього. Був, певно, зайда. Про його рід нічого не було чути. Були ще Чернови в Крем'янці, але то були зовсім інші люди, певно росіяни. Називались вони Чернови, в той час дід був тільки Чорний. Чернов вже було причеплено багато пізніше, певно, при якимсь переписі. Так було і з Кучером. Він писався Кучер, отже Кучеров, а з далеких споминів виринало просто — Кучерявий.

Чарні мали синів — Андрія, Дем'яна і Гарасима. Дочки дві — Ольгу і Настю.

Дядько Андрій був мілій чоловік і гарний. Він відав пасікою й садом в садибі. Типовий пасішник, такий, що самі бджоли його не кусали. Батько мій був з ним у великій приязні — трошки подібний і дуже гарний, зовсім не слов'янського типу чоловік. До землі його не тягнуло, а від природи до майстерства залишом. Дядько Гарасим був зовсім у бабу Анну. Фізично такий мужичок і психічно не зовсім в порядку, не то зовсім дурний, але щось коло того. З натури — добрий.

Шмат землі у дяді Андрія був великий, земля добра, велика частина була під городом, а ще більща — під тютюном. Баба Анна уміла з ним заходитись і під осінь на шнурах рядами висіли папушки тютюну. Тютюн був добрий, міцний і його ходили безпосередньо на плантацію купувати селяни, ідучи на базар чи на ярмарок.

Пасіка дядя Андрія була безпосередньо прилучена до хати з лівої сторони. Я пам'ятаю вже модерні вулики, але були ще й пні. Сад коло пасіки був невеликий, але дерева в нім добірні. Хтось умілій його заснував, були чудові солодкі груші зелені, а були продовгасті червонобокі, були якісь особливі сливи величезні, рум'яні, були чудові яблука ранети, зимові й ще якісь, що іх назви я не знала. Мед був чудовий, прозорий, пахучий. Було святом, як восени дядько нас гостив медом, квасними хрумкими огірочками щойно з льоху й чорним хлібом. Жінка Андрія Гандзя була з вистаючим носом, негарна на мій погляд. Вона мала підприємство сама для себе — мала жорна й сама дерла крупу. Працювала як тягаровий кінь і треба було, мала діти, треба було годувати. Мені з дітей Андрія був найбільше любий Гринь. Він скінчив якусь школу, вивчився телеграфістом і вже почав заробляти. Він був дуже прив'язаний до нашої родини, його тягнуло до нас, як до інтелігентних, а мене він просто любив. Була дочка Маня, підсліпувата від страшної золотухи, була Єва — гарна з лиця, розумна, стримана. Вона була крива на ногу й це її дуже гнітило. Був ще хлопець Володимир. Той був непривітний, неговіркий, до нас ніколи не заходив. Такий і залишився. Зі свого стану міщан вийшов, одружившись із селянською гарною дівчиною.

Як помер мій тато, вже за Михайла, то Володимир не пішов на похорон. Остання дочка Євгенія була гарна бльондинка. Одружилася із сином шевця Стефанським. Той хлопець мав якісь амбіції, хотів бути учителем, але не мав кваліфікації і вже за Советів мусів уступитись, почав пити, опустився. Сестрінок знав цілу родину Стефанських і вже з відсі хотів нав'язти з тим братом, але той вже не цікавився. Мав сина, якого моя сестра називас свинтухом. Батько й син почали разом випивати, а Женя також дуже пішла вниз, почала спекулювати й била чоловіка.

Родина Стефанських не була проста, а тільки в тих умовах безвиходдя не могла розвинутись. Батько шевцював, чепурно одягався, був старостою в соборній церкві. Жили страшенно бідно в хаті з глиняною долівкою. На ліжку спали тільки батьки, а діти на підлозі. Кінчилось трагічно — один брат убився на ровері, батька забила шальна куля, як ішов до церкви, а про останнього, який вибився і став кооперативним діячем, я кілька років як дізналась з некрологу в газеті. Він, виявилося, зник, жив і працював тут в Міннеаполісі. Я тоді написала його вдові й дісталася у відповідь глупого листа — про те, що у неї є дім, і щоб я приїздила туди в гості. На тому скінчилось . . .

Дім братів батька був дуже старий, критий соломою й на дві половини, в одній жив Андрій з родиною, а в другій Гарасим з жінкою Параскою і там були два хлопці — один розумний в Параску, а другий пішов у батька.

Стара хата була відгороджена, а перед нею стояв гарний невеликий дім, його наймали. Там жила пані Гончарова з мамою і двома доньками Женею і Марусею. Бабця і пані Христина були польки, але охоче говорили українською мовою. Пані Христина була вдова. Як людина — хороша, негорда, дівчата милі. Були вони, певно, дуже бідні, що мешкали на передмістю в малому домі, так бідні, що не змогли послати дівчат до відповідної школи — якогось пансіону для ціляхетських дітей. Дістали, так зване „домашнє образованіс”. У Гончарових служила українська дівчина Домця. Пані були до неї дуже добрі, а вона їм платила тим самим. Коли Домця вже трохи переросла, вона просила паню дозволу одружитись і пані її благословила.

Дівчата Гончарових також виростили. Женя одружилася зі старшиною Якутського полку, про якого казали, що він хворий на сухоти. А Марусю полюбив чудесний хлопець, який сюди прийшов десь з Московії. Називався він Саша Толбузін. Це було дуже хороше подружжя. Тоді вони вже перебралися на інше мешкання на Широкій вулиці, недалеко станції в до-мику в дворі, де був ще інший дім — великий. Маруся ждала дитину, і ось 14 липня пролунала страшна вістка — війна. Сашу зараз же з полком послали на фронт, а Маруся з мамою поїхали до Києва. Вже в поїзді у Марусі почались болі. Народився хлопчик і зараз по тім дійшла вістка, що Сашу убито наповал трьома кулями просто в груди. Його тіло привезли до Кремінця і Маруся відбула подорож на похорон. Вона їхала, але не вірила, що її цвітучого, радісного Саші нема, вона думала, що це якась помилка. В Кремінці були родичі Гончарових Білінські, також родина старшин. Пасинок Білинського, відомий як робишака Юра, зустрів Марусю, а на світанку вони удвох пішли на військовий цвинтар, де ждало тіло. Юра зсунув кришку і Маруся побачила вже добре порушеній труп, але пізнала свого Сашу . . .

В тій самій садибі наших дядьків, але при дорозі був ще дімок і в нім жила тітка Настя зо своїм чоловіком Миколою Купцевичем і дітьми. Микола був амбітний чоловік, знав звичай і мою маму честував титулом — „Мадам”.

Виучився він на шевця, бо що в тім місті було бідному чоловікові робити?

Швець з нього був жахливий. Купцевичі мали гарні діти, якими би треба було вчитись, але не було змоги. Хлопців було двоє — Павло й Василь. Павло був гарний і умів елегантно носити навіть убоге вбрання. А дочка Ганна була вроджена артистка. Коли стало можливо українцям жити, по відступі москалів з тої частини Волині, зараз зав'язався театр. Грали українські п'єси в будові, яка була раніше клюбом. Пам'ятаю як Ганда, коли виходила на сцену, то вже й мене про-

ймав холодок. Це був вроджений великий талант, засуджений на нидіння.

Був тоді в Кременці молодий чоловік Петро Вериковський. Кучерявий, інтелігентний, талановитий з прекрасним голосом і здібностями диригента. Його брат був на Україні і там почав кар'єру композитора. Петро одружився по спорідненню таланту з Гандзю, тою моєю двоюрідною сестрою. Я його долі не знаю, бо виїхала, але щось чула, що він окалічив на ноги, певно від артриту. Була то якась згуба країнчих людей — окупація чужинцями, торгівля в жидівських руках, не було роботи, було нидіння, а хто мав більше землі, то жив з господарства, а господарство було так упляноване, що продукти землі продавались дешево, а фабричні непомірно дорогі.

Воїни перша й друга винищили гарне вартісне населення і тепер, як мені сестра пише, вже нікого з тих, що я знала й мій сестринок — пізніше покоління — вже нема. Нові люди, забруджена мова; селяни рушили з села до міста й побудували свої обійстя по місцях, які треба було б тримати, як заповідники...

Діда й бабцю з маминої сторони я не пам'ятаю і не знаю чи вони померли, коли я була малесенькою, чи ще перед тим. Від рідні, яка залишилась, не можна нічого дізнатись — вони не цікавляться.

Дід Мартин Сикула був чех, який працював в угольник округах і мав опінію знавця шахтарського промислу. Бабця Анна Пешулова походила з заможної господарської родини в селі Жісuti. Була правовірна католичка, і як вона одружилася із завзятим гуситом протестантом, я не знаю. Вінчались вони в католицькій церкві і бабця до кінця була побожна. Вуглебарони шукали нових логов вугля і дід Мартин поїхав на розвідки до Кременця — видно було щось чути, що там є чорне золото. Найшов. Утворилася компанія, дід продав масток і повіз бабцю. Мама все розказувала який жах охопив бабцю від нової країни — все чуже, чужа мова, люди зовсім інакші, в своїй масі негармотні. Плакала бабця, гризлась — ти мене в дичавину завіз. Мали Сикули четверо дітей. Двоє померло за епідемії від чорної віспи, двоє — Алойс і Марія вирошли. Що знаю, то з оповідань мами.

Мама мене водила на цвінтар, де її батьки були поховані. Треба було туди йти крутою стежинкою мимо Базилянського цвінтарю. Цвінтар був католицький, натурально польський. Там підряд під дерев'яними хрестами лежали двоє чужинців — Мартин і Анна Сикули, чехи з предку віку. Анна, яка безмежно любила свою лишену батьківщину й Мартин з бурливою кров'ю, протестант, ненависник католиків, який прагнув здобути чорне золото — вуголь. Фахівець вугля приїхав провірити відомість, що в Кременці лежать скарби. Найшли вугілля,

заснувалась компанія, побудували винокурний завод, ще різні потрібні будови. Дід тоді наче золотом опливав, в надії на грядущі добра витрачав, гуляв.

А потім сталося страшне — позакладали шахти, пішли в глибину, а вугілля молоде. Катастрофа.

Барони все залишили і пішли в інші місця в Чехії, а дід вже не мав з чим і куди вертатись. Ожебрачив дітей, прикоротив віку бабці, пив, пив аж до білої гарячки допився. Знав, що наробив, але не підкорився, не посмирнів. Коли вмирав, хотіли йому привести ксьондза. Останніми силами заричав — не приводьте мені цього „лумта”. Молоді діти виростали в біді, без вишколу. Однак ще навчились читати, писати свою мовою. А потім найшовся Дем'ян Чорний і завоював Марію синьюоку. Не було думки, щоб батько перейшов на католицтво у польській його версії, та й був відглибно православний. Мусіла жінка йти за чоловіком і її перевищколили на православіє.

Алойс-Ян Сикула одружився із католицькою „полькою” Павлиною Торбіською. Говорило подружжя між собою українською мовою.

Дядько Ян був в діда, з природи безбожний, любив випити з комплексом плюшкінства. До жадної церкви не ходив, але на свята улаштовував велику параду — колов свинку, сам робив дуже уміло, смачно все вироби м'ясарські, купував малу бочку пива й гуляв. Мав гармонію і в таких випадках вигравав. Зовнішність у нього була недобра — сині холодні очі, рудуватий, з хижим червонавим носом. Був жорстокий. Мали Сикули двох дітей, які померли малими, а тітка Павлина почала хворіти. Низіла покірно, жовтіла, а дядько її зп'яну люто до синів бив, і здається таки забив. Жінка хвора, нещасна йому була не до смаку, і він собі зв'язався з молодою, здорововою дівчиною з сусіднього маєтку, де вона служила. У Марії народилась дічинка й тітка Павлина радісно взяла її на виховання — за свою. Була це добра, мила дівчинка, але ще коли була дитиною, Павлина померла. Все собі приготовила на похорон, заповіла Янові доглядати Віру.

Ян не журився — найшов собі молоду дівчину з сусіднього села Александру Остапчуکівну і взяв за себе. Остапчуки тішились „бліскучкою” кар'єрою дочки — пані, мовляв, тепер Сянька. Сянька народила Янові дочку Женю й хлопця — Володимира. Жена вийшла клубочком нервів, а Володимир — молодцем. Люди думали, що тут Ян ні причім, а спричинився парубок молодий, гарний і здоровий... Щось подібного до правди, бо Володимир таки нічого не мав від батька Сикули. Коли ці діти народились, для бідної Віри настало пекло. З неї мачуха зробила рабиню. Працювала Віра, слухала покірно, нічого в своїм життю не зажила доброго, а потім тяжко захворіла, певно на рак. Не було якоїсь опіки. Лежала беззахисна, і коли

вже не могла коло себе ходити, поклали її на гориці, де лежала, як многострадальний Іов. Жінки ходили до неї, щось помагали і Сяньку проклинали тяжко за сироту нещасну. Сянька мала амбіції і свою дочку тягнула вище до освіти. Так Женя скінчила якусь школу й вийла в учительки, а Володимир став гайовим. Дядько Ян дійсно виглядав як проклятий. Мама казала — чортом посілий. Як тільки яке свято велике навмисно починає щось таке робити — пилити, рубати, щоб сусіди чули, у виходку своїм раз причепив старий молитовник.

Александру, казали люди, Бог покарал за Віру — захворіла, тяжко довго мучилася і вже сестра писала мені, як сконала в мухах.

А Ян їв, пив, і працював успішно. Мав дар находити воду за допомогою прутика. Їздили до нього з далеких сіл, коли треба було робити криницю. Находив воду й сам будував криниці. Був за те в пошані й приписували йому надприродній дар, а він тільки східно усміхався. Скупість йому даром не проїшла. Подивився на один шнур, попробував — е, ще витримає, а шнур не витримав і злетів Ян у глибоку криницю, поламав ноги, довго був у шпиталі й окалічив — ходив на милицях. Коли батько наш, Дем'ян, помер, не зайдов у хату, як вовк дивився з дверей, як виносили покійника.

Мене якось своїм способом любив. Вже калікою привозили його люди в далекі села шукати воду і його сила ще діяла. Я не розуміла, що значить — чути воду, думала, що чудесний дар і чому такий дар дано такому безбожникові, як дядько Ян. А це щось, що може бути здібністю святого й грішника в одній мірі.

Бернардета Субіро мала цей вроджений дар і відкрила джерело лікувальної сили...

Кременець місто чарівної незабутньої краси. Над ним височіли руїни гори Бони — класичне уміщення середньовічної твердині, геометрично правильний конус, доступний тільки зо сходу. За наших часів на гору вже полого до руїн ішла дорога, а колись тут, напевно, був рів і розводний міст. Бона — це неприступна твердиня. Поляки, як дістали Кременець, мали замір все населення вигнати й місто зробити виключно перлиною для себе: воно одразу стало місцем куди з'їжджалися малярі. Поляки ще не довершили свого діла, центр міста ще був жidівський, там були скупчені крамниці, туди німці зігнали жидів, які жили в інших місцях Кременця і зробили там гетто, базарну площа перед ліцеєм однак вже очистили і заложили там парк.

По бічних вулицях в ярах і по горбках жило ще населення українське. Це були, судячи по типу людей, нащадки багатих мешканців. Пам'ятаю прізвища їх — Боковські, Маковські, Навроцькі, Рамські, Ерусалимці, Лахмицькі, Фурсевичі, Шовко-

пляси, Стефанські, Микуличі, Ніжинські й подібні. Були це рослі з виду гарні люди. Виглядали так, що викликали респект. Пам'ятаю, що помічник завідувачого Монопольним складом Левковський, який робітників кликав на „ти”, до таких не осмілювався кликати так, і найкраще обзвивався невиразно — треба. Він виглядав звичайно, а бачив перед собою аристократів. Вони були зовсім інакші, як люди з сіл і міщани Кременецькі.

Такі, які мешкали на господарствах, мали прості, хоч добрі хати, а ті мали гарні будинки й прекрасні сади з добірними овочевими деревами, говорили між собою українською мовою, а знали вже московську мову й офіційно вже говорили нею. А були такі, які говорили польською мовою і хоч бідні, здеградовані, а казали про себе — естем шляхтич. Такими були Торбінські, родовиті українці, але католики і деякі вже прийняли це, як ознаку своєї національності, але за певних нагод забували й переходили на українську мову. Тітка Павлина з нами говорила тільки українською мовою. Люди з сусідніх сіл, коли я їх, вже давніше свідома, питала, — якого ви роду, казали — ми тутешні. Коли їх питали чи москалі ви бува, відповідали — Боже борони, ми тутешні,йти до війська значило й казалось — пішов у москалі, або ще казали — ми православні.

Селяни й міщани, як хто з них не побував у війську, говорили чисто по „нашому”, робітники, які побували на роботі десь у більшому місті, вже з гордості закидали по-московською й з того виходили часто дуже цікаві й смішні ляпуси. Росіяни, які побували на „отхожих промислах” на Україні і часом залишались тут, не переймали української мови, хоч розуміли. Була та мова для них страшне чужа. А до московської мови ставились з довір'ям — яку б дурницю зморозив невмисно, думали в нашій версії, що по незнанню. Садовський розказував часом курйози. Написав він одного разу з компанією вірш і читав слузі москалеві. Це була така побутова поема, з якої я пам'ятаю . . . „Девочка щедрий квас в портянку, в квасу ворочається глист . . .” Слуга прослухав уважно, сказав, що гарно, тільки ось щідти квас в портянку і не треба — краще в „тріпіці”.

Квас я з дитинства вважала жахливим напоєм. Він був у кожній хаті, його запарювали у бочці з житньої муки. Коли вже скис, був зеленкуватий, накритий шматиною, але то не перешкоджувало тарганам падати в бочку й кожного разу, щоб напитись треба було тарганів відгорнути на бік, і це нікого не дивувало. Солили люди там гриби — воложаті волнушки й грузді. Коли уміло насолені, це була чудова річ, але мамі приносив часто хтось із „людской” в дарунок такий грибок — на дощинці лежав в калюжці слизької рідини. Мама давала

даруючому хоч шматок цукру для дитини, а дар потім з відразою викидала. Коли мама їхала на базар, і часто зо мною, — було чудесно. Там продавався хліб — ситник дуже добрий, халва, ріжки, голови цукру такі тверді, що коли їх рубали, сипались синюваті іскри. Крамрі були дуже чемні. Називали маму завше Марія Мартиновна, мені завжди давали цукорок чи фігурний медянник. На ярмарку захоплююче цікаво. Стояли там вози з яблуками, цибулею, морквою. Селянки в черевиках сарафанах, вистроєні в найліпше своє, в новеньких лапотках, в біленьких обмотках ходили поміж возами й намагались попробувати лучку. Продавці їх наганяли — напробуєшся, знаєм ми вас. Цибуля там була лакоминкою і продавець мусив уважати, знав нюхом хто купить чи тільки хоче наїтись лігоміни. Після такого ярмарку земля була густо засіяна соняшниковою лускою. Лускали всі з ентузіазмом, далеко відпильовували лушпиння.

Квас, який ми споживали, був інакший. Мама його робила сама з чорного хліба, з клюкви. Це був чудовий напій, просто нектар. Було в нашій кухні багато білих грибів; літом їх робили на сметані, зимою були мариновані й сушені для супів і солоні волниушки й грудзі. Це було також дуже смаковито, я вже з дитинства любила гоструваті страви.

Вживалась гойно в „людській” капуста. Властиво там меню було твердо установленим на все — „сці” і „касіца”. Там все просмерділо квасною капустою, яка під весну вже була жахлива. „Касіца” була неодмінно пшоняна, присмачена темним рибаковим олієм, в в капусняку плавали часом кусочки соленої свинини, хліб тяжкий, чорний. Ранком люди діставали миску крупнику з того ж пшона, вечером та сама каща часом у парадні дні залята молоком. Сморід від капусти розносився по всій околії. Про страви на Україні люди чули й вважали їх легендарними. За свого побуту в Московії, коли я вже була доросла, я зрозуміла чому москалі тягнуться на Україну.

До війни 14-го року жилося якось небагато, але жити було можна. Я стала панною, виросла й мала опінню дуже гарної панни. Для панни одна була кар'єра — одружитись, що мені зовсім не підходило, але так було приято.

З ким? Я була, правда, гарна, але то не був тип доби — я була дуже тоненька, віна не було, і я була зовсім інакща, як всі дівчата ровесниці. Читала залоєм і була інтелектуально розвинена більше як треба панні... Молоді люди розгнанялися до мене й відсакували — що за дивна дівчина, говорить про книжки весь часу, мудрує. Я, не знаючи того, відщтовхувала хлопців. Прихильно до мене ставились старші панове, вже жонаті, з родинами, а це було добре, і мені навіть якось страшно. Ото, думала я, хлопці втікають, що буде? І ось прийшов такий, що не боявся, хлопець — високий з рудавим волоссям, не гар-

ний, але якийсь інакшій. Степан попросив його в куми. Хрестили когось із хлопчиків і я була кума. З того почалось. Він охоче говорив українською мовою, походив з Житомира, з бідної родини, називався Александр Александрівич. Він мені подарував книжку, яка мене з природної українки зробила свідомою. Він бо був сам свідомий. Книжка була для дівчини, залюблений в поезію, підходяща — грубий том у чорній по-лотяній оправі — збірка поезій Михайла Старицького. Поезії не були високої якості, але тоді вони були дуже близькі, я ними зачитувалась. Це вже була література вишого порядку. Пізніше я пізнала родину Александра. В домі жили дві родини: в одній половині мати Александра, батько, українець з роду без якихось міркувань в інший бік, три сини й одна донька, на на другій половині, ліпшій, брат матері Александра, прізвищем Ліневич — поляки. Були там дві сестри Гелена, Франя і брат Ігнасій. Усі милі, інтелігентні люди. Училися в гімназії, а чулись поляками й говорили між собою по польськи. Недалеко по дорозі до міста жила родина Орловських, також близька рідня — українці. Ці останні дві родини були расово подібні — горбоносі, гарні, дуже подібні і, думаю таки, — родовиті українці.

Александр зо мною хрестив одного із дітей сестри, так, що ми були куми й коли прийшло питання про подружжя треба було брати окремий дозвіл.

Прийшла війна й Александр одразу почав непокоїтись — йому здавалось, що не можна собі спокійно жити, коли все горить і він сподівався на відродження України. Вже тоді з'явилася непомітна, малесенька тріщинка у відносинах — мені здавалось, що війна то якася всесвітня пожежа в якій все згорить. Я її дуже боялась — не фізичної страти тільки, а якось відглибинно, цілостно.

Здалека вечорами було чути гарматну стрільбу, почалась тривога — фронт недалеко, австрійці йдуть сюди. Австрійців російський уряд опрацював у чудища й народ вирив, особливо міщани. Ішли бо „галіціяни“ католики, а хіба можна вірити католикам! Почали йти втікачі з заходу — ворожі „галіціяни“, але чого ж вони говорять по нашому. Це душою наші люди потроху приймали, ці мудріші, добріші. Я вже давніше дізналася, що то наші люди. Стефаник мене навчив несподівано. Прочитала я у збірці „Чтец декламатор“ новелю „Дорога“. Російською мовою, без зазначення з якої мови переклад. Просто — Василь Стефаник. Яка краса. Хто він, ломила собі голову — мабуть сербин, і чому не зазначено. Тепер знала. Дивилася на людей з гострим інтересом. Мова наша, а інша, тип людей інший, убрання відмінне й поведінка зовсім інакша — чені, деликатні . . .

Теплий, ясний вечір, під горільчаним складом валка втіка-

чів. Лежать, сидять, говорять тихцем. Іду, стараючись непримітно наблизитись, прислухаючись. Темніс. Бачу під стіною блимає світелко. Тут ніхто не запалить багаття під парканом і це не ліхтар. Підходжу близче. Свічечка тоненько горить, під нею ряденце, а на нім мертвe дитя... Мамо! Що я бачила! Ринуть слізози... Стас все страшніше, у сестри малі діти. Дехто вже тікає, людей пориває паніка. Батько в Московії. Всіх зрати тепер не можна й мама робиться шалена — хапає мене очманілу, малого Михайла — треба іхати, інші поїдуть. Зпаникувала і мене пірвала. Знаю, що не можна, що робиться щось несамовите, але пізно — ми вже по дорозі до Москви. Батько зустрів на станції Пічкіряево томбовської губернії. Я тепер чогось скаменіла, підо мною рушиться мій світ. Пам'ятаю стрів нас батько в колясочці, спинив під якимсь панським домом. Управителя якогось маєтку. Нас погостили добрым обідом. Пани поляки — гарна мила жінка, три хлопці й дівчинка найменша. Вона називає себе „він“ — звикла між хлопцями. Я, як хмаря, не хочу ні з ким говорити. Я чогось ворожа до тих симпатичних людей, ніби вони мені щось завинили. У мене комплекс меншеварності, думаю, що вони чують себе вищими, а то неправда. На мене ходять дивитись дівчата зо служби. — Іш пригожая, а гордая...

Я не хочу тут бути і рада, коли ми всідаємо у візок і їдемо до нашого призначення — дім у маєтку графа Гагаріна, імені Салтиково.

Ми — дома. Знову високі кімнати деревляні, не штукатурені, але гарно. Там нам жити, ждати приїзду інших і кінця війни. А кінця війни не видно й фронт знову відсувається. Листи, листи, гарячкове читання газет.

Прожили зimu, літо. Молотьба. Дівчата в сарафанах, дивуються на мене — хохлушки, а байтъ савсем как похоже по нашему. А я говорила лишою руською мовою. Я захворіла, думаю від туги, від чужини. Слабну, іду з мамою на гриби й треба спинятись, відпочивати. Ніхто не знає, що зо мною й добре, що не знали, а то би померла би від свідомості. Купили віз яблук, засипали під ліжко. Добрий хліб, сметана, молоко, масло. Ім захланно. Почала оживати й не знала, що була на краю смерті від сухот. Вигойлась, тільки на лівім легені завше грубі рубці, які відкірив уже в Празі доктор Кметь.

Мама опам'яталась давно й вже знає, що треба назад, щоб не було — гинуть так разом. За того побуту почало щось таке діятись, що мама від мене затаювала. Батько якось змінився і було це в зв'язку із жінкою красунею Альоною. Але в ті часи люди ще себе опановували — не вільно й роман переборено... Їдемо до дому, до Кременця, яке щастя — там уся сім'я, там Александр.

Дорога була пекельна — тривала шість день і ночей. Нема

води, нема як прилягти, по одежі лазять великі воші. На станціях я п'ю воду з калабань. І нічого не сталося, ніхто з нас не захворів — доїхали.

Доїхали. Де ж та радість! Нема особливої. Нас були залишили й ті, що лишилися, того не можуть забути. Александр не той. Він дуже прив'язався до сестри, милується її дітьми. Я бачу, відчуваю, що вже нема того, що було. Треба було б розйтись, але доля своє коїть. І так було вирішено, щоб нам братись, то як і кому від кого відмовлятись! Війна поступає і тепер таки треба виїздити кудись. І поїхали до Житомира, а по дорозі в селі було предивне, нікому не потрібне весілля чи то вінчання. Мені одягли перстень. Александр поїхав на фронт, а ми до Житомира.

Ім'я Александр для мене фатальне. Все, що з ним було зв'язано, кінчалось зло. Вінчання, задуми, зв'язані з тим іменем і навіть біжчі взаємини — все йшло наївець.

Перший перстенець — заручний мій мав свою долю. Це був обручик із сафіром. Згубився. Лягла я раз на свіжому сіні, встала без перстня, а коли збирала сіно з громадою в стодолі, перстень найшовся — лежав на землі.

Прийшла я колись пізніше з міста, знімаю плащ, хотіла повісити на гвіздок у кухні, зачепилася перстнем за гвіздок, роздерся перстенець наполовину й золото до крові врізалось у палець. Інший перстенець нареченого був з хрізолітом, на золотій таблиці було вирізлено дату й мое ім'я. Той перстень упав у річку...

Фронт наблизявся і ми цим часом усі вкупі виїхали в Житомир. Там оселились до кінця війни в малім домі на Житомирській вулиці, на другій половині дому садівника німця. Це був приемний чоловік, який ретельно працював на своїм маєтку. Мав дві дочки здovи й внучку Наталі. Наші діти були чені, господар добрий, сад і квіткарство були чарівні. Александр був на війні, я ждала листів. Одного разу мама зо мною, для розваги, пішла в кіно. Фільм був щось про квіти, комашки, якась чудова казка. Сиділи ми, аж ось я чую щось зо мною недобре твориться — захворіла. Кажу мамі, — треба вертатись до дому, мені не добре, а мама одразу — і мені недобре, чи ми бува не отруїлись чим. Прийшли ледве живі. Не нудить, нічого не болить, а жити не можна. Заснула якось і приснівся мені страшний сон — Александра нема, прийшов лист від когось про те.

Ранком прийшов лист від двоюродного брата Александра. Вони були разом на фронті. Пиште Орловський, як в таких випадках, з жалем — Сашу убито під Равою Руською. От чого я була так убита. Прийняла я це як щось очікуване. Пережила. Війна ломилася, фронт почав розвалюватись, царя убито. Мама плакала не так за стратою, як в певності, що тепер почнеться страшне. Так само думав батько. І саме тепер прийшов новий

лист — від Александра. Його було ранено в шию, його лишили на полі бою, прийшов до пам'яти, поволікся полями, дойшов до Румунії. Вижив, вернувся, треба залишитись, їхати додому, а він числить себе у відпустці й вважає, що треба вернутись до частини. І вернувся.

Революція йде. Я причепила червону кокарду. Через місто йдуть ряди очманілых вояків — Великая, безкровная. Студенти, учні ославляють вояків — Нехай живуть всі, навіть революційні коні. На дворі сонце, розкаль. Ідуть вояки й ось який маленький розсміяній, сп'янілій послизнувся, упав у гнойне болото, встав жалісний, засоромлений. І чогось від того мені стало недобре, перестало бути весело-урочисто, якось це стало переломом — кінцем революційного захоплення.

Мітинги. На площі, недалеко якоїсь інституції виходять промовці, славлять революцію. Стиснений натовп, буря окликів. Всім слава. А тепер виходить на балкон студент у формі землемірної школи. Промовляє — Нехай живе вільна Україна. Відгукуючись з ентузіазмом. Але чого так мало голосів. Нема бурі окликів, лише окремі голоси. Житомир не хоче України. Для мене революція скінчилася. Мама виїхала до Кременця, а тепер ідемо ми. Кременець. Гори стоять, а всюди бруд і запустіння. Дядько Сикула нікуди не виїздив і наша хата стояла, хоч без вікон, побита. Почали улаштовуватись. За криницею нашою стояла батарея, вояки витягли в окопи меблі і вони ще тут, криниця також уціліла, є кілька овочевих дерев. Треба починати жити. А села Сапанова нема, нема населення, власне решти тих, що не вимерли від тифу і ще ховаються по землянках. По полях ще трупи коней, там і там висувається людська рука чи нога. „Великая безкровная“ розвивається — кров тече струмами по всій імперії і в нашому місті міяються влади — горячка підвищується, але жити треба, а жити нема з чого, нема роботи, діти, про яких думалось виростити за мирних часів, стають дітьми кривавої епохи, здичавлення, голоду. Відступає армія Симона Петлюри. Як страшно. Ось до нашої хати приходить, дивляться допитливо. Не бійтесь — свої. Можна спокійно переспати. Козак, як із старовинного портрету, тільки у формі УНР. Називає себе і ми розуміємо й він знає, що назався не своїм іменем. Хто знає — краще не знати. Одного дня до нашої хати приходить козачок невеликий. Придивляєсь, а він усміхається гірко — я Михайлло, от як довелося зустрітись. Михайлло, брат Александра. А що-ж Александр?.. Не відаю, не знаю. Відступаємо... а в нас при відступі стріляли в Житомирі, я пізнавав деяких — жидів було між ними. Бог як дасть повернутись, розплатимось. Пішов і більше я про нього не чула, згинув десь певно, бо написав би, якби вижив.

Прокидаемось на світанку від стрілянини поблизу — отут десь направо, зовсім близько. Ущухло, біжимо до провіантсь-

ких магазинів колишніх — відтам стріляли. Бачимо звивається нерівний насип землі, довгий ряд. Якась жінка на світанку бачила — женуть наших людей, босі, в білих холоشاх біжать, а за ними червоні. З сусіднього якогось села викурили наших парубків петлюрівців. Закопали в кількох кроках від цвинтарю. Поставили люди хрестики, але їх ще не раз треба було викидати, довелось бачити червоні стовпці убитих при черговім наступі. І їх потім повикидали, одні спокійно, як неминуче, а інші із прокляттям — безвірна гадино, кілок тобі й треба в голові, але тим і кілка не дають. Новий нальот. З нагайками кіннотчики з чубами періща жидків, хто попадеться. А то вже інші — близько коло нашої хати горбком женеться охляп на коні молодець — без шапки, босий, але при острогах, люто поганяє коня чимсь — не розбереш. І раптом короткий вибух і нема нікого. Ручна бомба, пропал революціонер ні за що, захопився, поганяє коня бомбою — школа коня. А їздця завзятого ніхто не жалує. В Кремінці появляються нові люди, хваляться по ярах, зникають. Знов червоні тепер на довше, прорізають, кличуть усіх, хто може являється. Мені нема чого боятись. Прізвище даю дівоче — нема ніби то між нами буржуїв. На роботу йду до канцелярії писати щось, нікому не потрібне. Комісар Ковалев учить нас Інтернаціонал, поправляє — „не ето буде последній...”, „Ето есть наш последний”. На другий день його нема. Де? тихцем — розстріляли. Хто ж він був? На провірку йде Малявський, чоловік моєї товаришки. Його щось довго допитують. Ранком його нема, втік, відчавалав чімсь конем на захід. Плаче жінка... Знов безвладдя, свищуть кулі, притулюються до каплички св. Анни. Пронесло.

Нова банда. Тепер будуть „чистити” докладно. Забрали тих старшин Якутського полку, які, наїvnі, вірили, що невиннім і їм нічого не станеться, а вийшло так, що ті, які мали чогось остерігатись, розбіглись — беруть тих, яких я знала, тих найліпших — між ними Моторков, Шпігельман, Кирилович, Смоленський. Попадає між засуджених єпископ Смарагд. Він передав якось записку поетичного змісту про те, як жде кінця, дивлячись на поломінний захід сонця. Але йому ще не було суджено згинути. Відбили, вернувся цілим. Злочинна хвиля відплила, залишивши трупи замучених, чистим духом. Тіла оголені, покручені дротами. Їм зробили уроочистий похорон, дали почесне місце не на цвинтарі, а під монастирською стіною, коло церкви.

Тепер частина України під Польщею. Нема що істи, нема, що робити, але віриться, що можна хоч дожити без тортурувів...

Було після того похорону ще щось, якісь перестрілки, якісь нальоти. Але ми молодші вже відживали, співали, зав'язувались скороминучі романі.

А потім уже спокій. Втікачі шукають якби до чогось при-

тулиться. Йти в попи — йдуть старшини, студенти. А я ні при чім, я солом'яна вдова й ніхто не знає де Александр. Чи пропав? Не диво — йому би втікати в час, а він поліз до паці — я вояк і мушу бути до кінця. В Кремінці з'явилася Франка Ліневич, найшла мене. Заговорили. Були приятельки, а тепер виявилось нема вже спільногого — вона тепер тверда полька, я — українка. Вона чесно дає мені знати, щоб я була уважна щодо моїх поглядів на поляків. Для неї може бути — Москва, або Польща. Я не хочу ні тої, ні другої...

Прийшов лист з Житомира. Добився Александр живим туди, кличе мене. І тоді не було якихось вагань, відповіла зразу. Я там не маю чого шукати, я вже бачила — що буде, то буде, але не там. Приїди, так і тобі буде ліпше.

Однак, розколина була вже занадто глибока — він повірив, що там усе вирівняється, що то було тимчасове... Що буде Україна, не один він повірив...

Знову перестрілка з горбів, з протилежної сторони манастиря, перебігають якісь постаті. Не розбереш хто — не видно здалека, але чутно свист куль. Я тоді була у вчительок, де часто перебувала. Ми стовпились в одній кімнаті, стасмо під мурами школи. Студент Євген Коноплянко виглядає часами у вікно. Я йому кажу, не треба виглядати, сковайтесь. Бачу, що його обличчя просіяло мені назустріч. Він підійшов такий радісний, щасливий, що я потурбувалась. Я його знаю вже довше і ось тепер відчула з його боку глибоку, щиру симпатію й ніяковію від несподіванки.

Євген виділяється від усіх — він високий, великий взагалі. Голова велика кучерява, обличчя свіже, широке, губи повні, виразисті лінією, а очі у нього дивні, вони ріжні, одне дуже темне, каре, а друге оріхове ясне.

В нього закохана Соя Опаторович — дочка священика Чеснохресної церкви, за нею добрий приход в Кремінці. Євгена намовляють іти в священики й він вступає в семінарію, як багато інших — нема що робити, то ніхто не дивується. Соя тішиться, вона сіє від щастя, але вона даремно тішиться, він не шукає в тім напрамку й вже всі знають, що він Сою не любить, що він побивається за мною. Але я якось не надаю значення, навіть не вірю, і він же буде священиком, а я не є вільна. А він готується до священичого сану. Чого ж він очей з мене не зводить і все старається коло мене бути. При манастирі прекрасний сад і я часом там ходжу, ніби крадъкома — не випадає зустрінутись із якимсь ченцем. Але тепер вже не те, що було — вільніше, часом з кимсь іду, з якимсь семинаристом, а як сама, то обов'язково десь з'явиться Євген. Дивиться своїми дивними очима, говоримо про ріжнє. Ми рівні розвитком і поглядами, то завше є про що говорити.

Літо, сонце ласкаве, пахтить трава розігріта, польові квіти. Ідемо якось щасливі безтревожно. Дерево. Величезне в три розділене коло кореня і там, наче запрошення сісти. Я скочила, стала, притулилась до одної галузі велетня.

І тут таке несподіване. Євген, завше стриманий, усміхнений, раптом стає зовсім іншим — усміх зникає, обличчя біліє зовсім, по нім пробігає дивна, наче солодка гримаса, він падає на коліна, охоплює мої ноги. Боже, Боже то ж тут дорога, тут може хтось іти. Хто б міг сподіватись, мені страшно й солодко.

Беру його за руки, визволяюсь, він приходить до себе, просить вибачення, а я не ображаюсь, тут щось зовсім інакше, мені навіть його якось шкода, оглядають чи хто не був поблизу. То ж він буде священиком, він буде женитись. Соня пробігає в уяві — ні, він її не любить і вона вже скільки разів зо мною одверто говорила з гіркотою, з болем, без заздрості до мене. Скаржилася — чому ви, чому не я, а я була думала... а він від мене майже втікає... Кого він найде собі?.. Знала, що мене не можна. А йому вже скоро час висвячуватись, то мусить уже мати когось на прикметі й ніхто не знає хто буде. Не бути же йому ченцем такому!?

А потім дізналися — десь на селі одружився з молоденькою епархіялкою.

І я знала її. Зовсім інший як я тип, повненька, свіжа бльондинка. Соня розплачаче — поїхав на село в якийсь закуток, а тут би мав чудовий приход, прекрасний дім, сад, товариство. Соня, вона не дуже мудра, але тут виявляється мудрішою за мене. — Це він тому, що вас любить, то йому все одно, нехай буде байдужа, аби не я, не люба...

Мені нема чого думати про Євгена, це зовсім закінчений епізод, я його ніколи й не побачу. Але я його побачила. Він приїхав зі свого села, прийшов до монастиря, де міг сподіватись мене побачити. І побачив, я йшла від Анісії до дому, ще пара хвилин і не застав би. Іду й бачу в овальній брамі височезну чорну постать в рясі. І він побачив, приспішив кроки, здоровастіться, тисне руки, просить зайти в липову алею, сказати слово. Пішли й сіли. Я не знаю, що сказати, дивимось одне из одного, я з жахом — як можна йому тепер зо мною зустрінутись, говорити. Але він знає, що казати. Він мене втратив жартом долі. Пройшов довжелезні шляхи, спинився поглядом на тій чи іншій, але ніколи не спинявся, наче знов, що не та, і тепер не та. Вона добра, будемо жити якось, але в уяві будете жити тільки ви. Згадайте!..

Розійшлись, як в морі кораблі...



МОЯ НАУКА

Перед переїздом до Кременця я знала тільки фрагмента й читала тільки напам'ять, писати тоді я вчилася з упертості й відмовилася від дальшої науки, бо хотіла відразу писати складні вправи й букви. Тепер прийшов час на систематичну освіту. Не пам'ятаю куди віддали сестру, думаю, що до братської школи при Богоявленськім монастирі (бувши Базиляни). Я була дуже мала, такий недоросток, тонка, як тичина, увінчана на горі копною кучерявого золотого волосся. Куди таке слабе сотворіння посилати до школи далеко, отже мене приділили до приватної школи. Купили буквар, грифельну дошку, зав'язали приладдя в хустинку й повела мама в школу, школа була близенько, в малім домику, в якім одна кімната була клясною. Була це кімната з глиняною долівкою. На стіні висіла мала чорна таблиця, в куті стояла груба, по середині подовгастий стіл із лавкою, парою грубих стільців і табуреток. Це були місця для групи учнів. Нікого з учнів з тої пори я не пам'ятаю, мабуть були такі звичайні, що не запали в пам'ять. А учителя дуже добре пам'ятаю. Був це присадкуватий чоловік з жовтим припухлим ніби обличчям і добрими очима. Називається він дяк Корній. Прізвище ніхто не вживав.

Іого професія була подвійна — зраня учитель, а по полудні — лікар. По школі, де виховував душу, йшов на практику спілляти тіло. Лікарське приладдя було не складне — в червоній хустинці баньки, в руці шкляна банька, зав'язана шнурком. Тримав її Корній петелькою із шпагату. В ній жаво крутились плявки. В кишенях торбинки із зелами. Лікував, сам вірив у силу ліків і пацієнти також. Коли не помагало, то значить недуга невилічима і ніхто не мав претензій. Баньки були тоді дуже популярні і я ще бачила процедуру, яку Корній виконував на моїй власній мамі. В плявки у нас в родині вже ніхто не вірив.

Для науки купили буквар — натурально московський. Був то дивовижний підручник. Він не починається з абетки нормально, а літери звучали у співпраці з іншими. Пам'ятаю, як я скандувала — Бри, ири, гри . . . і далі.

Я не залякалась такої комплікації, і одразу зрозуміла, що основне значення мала тільки перша літера, друкована червоним кольором. Вчилаася я скоро, і Корній навіть викликав маму, щоб похвалитись своїм умінням вчити.

Були, звичайно, ще якісь книжечки з маленькими безглаздими прикладами. Але це було наче нудна необхідність. Справжнє заінтересовання наукою прийшло тоді, коли я навчилась добре читати й могла читати скоро й справно й це було моїм тріумфом — читала я скорше, як всі колеги, пам'ятаю ліпше, як сам учитель. Самим поважним і цікавим читанням був старий заповіт. Це було захоплююче читання. Я ковтала всі історії і потім переказувала учителеві. Він був захоплений моєю фотографічною пам'яттю й казав мамі — який жаль, що вона не хлопець, а то був би великий учений. Батько, хоч мене дуже любив, і також подумував те саме і казав завше, що я мала родитись хлопцем. Я тим трохи пишалась. В добі студій старого заповіту, я мала багато проблем, з якими ходила до мами й батька, мучила їх питаннями, на які вони не могли відповісти.

Наприклад — чому Бог не прийняв жертви Каїна, а прийняв Авеля, який зарізав ягня. Мама думала, що в тім є якась божеська мудрість, а батько, який мав більш реалістичний склад розуму, підходив простіше. Бог, мовляв, з тим нічого не має. Жертва Каїна була рослинна, та де ж свіжа ярина буде горіти, чаділа, а дим йшов униз, а Авель зарізав ягня, то треба було пекти й треба великого вогню, ну то дим був гарячий і легкий, той ішов у гору. Те, що при всесвітньому потопі було в арці залишено сім пар чистих, а сім пар нечистих, я сама вважала несправедливим — тих нечистих треба було потопити. Те, що Господь випробовував Авраама й послав Ісаака не жертвеник, я прийняла. Янгол затримав ножа Авраамового. Батько казав знову, що янгол тут ні до чого „просто Авраамові шкода стало хлопця.” Але мені особисто це підійшло, бо я мала від мами трохи містичного успосаблення. Янгол дух безплотний і міг затримати руку Авраама. Це мені здавалось справедливим. Так само я інтерпретувала історію Іова многострадального. Історію Мойсея й нашла захоплюючою й таємницею, але від батька якось непрямо почула іншу інтерпретацію й висновки зовсім несподівані. Я знала слово байструк не то, що зло, а більше лайліве, бо жінки з сусідства не раз своїх законних дітей називали в гніві тим словом, що його дійсного значення я довго не знала.

Отож батько вважав Мойсея байструком, придбаним єгипетською царівною. Мойсей сам не був жидом і чого він зв'язав свою долю з тим чудернацьким народом незрозуміло, хіба з амбіції бути проповідником. Коли я питала маму, що Мойсей їв за побуту на Сінаї, вона відповіла, що Бог знає і він постарав, а батько думав, що Мойсей взяв з собою добру торбу з іжею. І батько думав, що Мойсей був різбарем і сам робив скріжалі, а дурним жидам наговорив, що скріжалі Бог дав. Хитрий був і за те батько його хвалив.

Історія з жінкою Лота мені так подобалась, що я батька не опитувала, наче побоюючись несвідомо його скептицизму. Соляний стовб у формі жінки мені аж привидівся у сні. Проте, як молоденький Давид забив камінцем велетня, батько думав, що велетень був неповоротний дурень, а Давид жидок.

Мав батько на все свою відповідь, яка все зміряла до раціонального пояснення, не вірив у жадні забобони, привиди і... чуда. Мама була містичного успосаблення і в чуда вірила, траплялося, що бачила духів, дуже боялась громовиці і ставила завше в таких випадках на поличку свічку громницю. Боялась бур ще тому, що вони заподіють шкоду на полях і в лісі. Тим я також переймалась — от буде голод і погинемо ми. Щоб було легше за зливи, кидала на дворі навхрест лопату й кочубу: Це помагала, злива зрештою втихала. Треба вірити.

Програма дяка Корнія була незабаром вичерпана, він покликав маму й сказав, що треба мене до вищої школи. Та школа також була близенько на Дубенській Рогатці, тільки у приміщенні, в порівнянні з Корнієвим, панським. Був це невеликий дім на ліво від Широкої вулиці, яка була вузькою брукованою великими каміннями, вулицею на якій обережно треба було розминатись двом возам. Була це знову приватна школа, яку утримувала панна Броніслава Францевна Ляєневська. Була вона інститутка, не знаю з якого учбового закладу й не знаю де вона в Кременці взялася. Подібно приїхала зо своїм братом старшиною, приділеним до Якутського полку. Батька у панні не було вже, а жила маленька родина втрьох — стара пані з чорною мережаною наколкою на голові, брат і підстаркувата Броніслава Францевна. Для школи була приділена досить велика кімната, учениці все були вищої кляси, як у Корнія — діти якихось службовців, фельдфебелів, якихось купців. Я їх мало пригадую, очевидно була це публіка безбарвна. Броніслава Францевна була дуже хороша, незлобна людина з виразистими рисами обличчя. Не зlostилася на учениць, сумлінно вчила нас тому, що могла. З її науки я якось нічого не пам'ятаю — Корнієва наука була більше учинна.

Жила Броніслава з мамою, яка до нашої кляси ніколи не заглядала. Здавалось, що ціле підприємство дочки вважала нижче своєї гідності, бо це заняття було вимушено недостатками. Ляєневські були поляки і в тій школі я про релігію нічого не чула. Брат Броніслава Францевни був також підстаркуватим парубком. Він мав з нами дивну розвагу. В перерви приходив до кляси, брав котрусь ученицю двома пальцями за ніс, стискав і водив з права на ліво. Мій малий, рівний ніс його не дуже спокушував, він волів більших, оглядніших дівчат. Аніся Данилюк мала кругловатий апетитний ніс, і пан Ляєневський її дуже завято за нього водив. Дівчата терпіли, хоч з очей їх не раз аж слізози пан витискав. Яку він мав насолоду

від тих вправ, я досі не розумію, але якусь мав. Була це якась первазія дивацька. Я від такої ласки завше викручувалась енергічно й пан Ляснєвський казав, що я „вредная девочка”.

Училась я в тій школі дуже настроєво, тільки те вчила, що любила. Там я зазнала великого упокорення. Бронислава Францевна не витримала раз моїх збитків і поставила мене на коліна і викликала маму. Я стояла на колінах, наче засуджена на страту. В горлі клекотіли слізози, а я посміхалась, щоб їх притлумити. Було страшно і разом з тим пекла образа. Була винна, заслужила, але не каялась, а тільки обурювалась. Пізніше старалась не попадатись. Самим цікавим заняттям в тій школі було малювання. Францевна кольоровими олівцями малювала панянок в ріжких штудерних строях й це було чарівно наподоблювати. Відношення з тією учителькою в нашій родині утримувались на все. Коли Бронислава Францевна одружилася, школа припинилася. Вийшла вона за православного старшину Моторкова. Був це тоненький, як трісочка, чоловік, з тонкими рисами лица, мілій, прихильний. Не знаю з яких коштів Моторкови збудували собі невеликий муріваний дім недалеко від нас в ліску. Був це прегарний дім, але Бронислава Францевна не була з господарних. Вже тоді, без мами, вона в домі так порядкувала, що нерви не витримували. На ліжку масло в папері, тарілки з рештками іжі. На столі книжки, поруч із брудною білизною, шклянка від молока, фляшки, ринки, листи й сама вона зашмудлена якась і бідний Моторков якийсь запорошений. Дивна була пара, а двоє хлопців з'явилися — один вийшов також розхристаний, а другий порядний.

Моторков був дуже добрий, до вояків ласкавий. І він не подумав утікати, коли почалась розруха. Науки й досвіду не існує. Що з того, що революція має свої закони — це для інших було в інші часи, а тепер — я нічим проти нікого не звинув, я не маю багатства, я буду служити людям, як і дотепер. Не один Моторков мав такі ілюзії. І от, коли вдерлась чергова навала до Кременця, чужа зайшла чернь, забрала тих, що були добри, але мали офіцерську форму. Забрали їх десять і вивезли до Рівного, а там почали знущатись. Захопили найперше чотирьох і в тім числі Моторкова. Інших врятували наступна, противна большевикам хвиля. Привезли тоді замордованих лютою смертю замучених покалічені тіла з руками й ногами скрученими дротами. Зробили мученикам уроочистий похорон, поклали в могили під монастирською стіною — не на цвинтарі. На вічний спомин душ. Що з ними зробили вже за комуністичної влади після другої війни не знаю. Але згадую, як з комуністами прийшов молодий чоловік, гарний, свіжий, захопився красою старовинного міста, пішов на гору Бону, дивився на руїни старого замчища, в неосяжну далечінь волинських піль і сказав товаришам — Як мене уб'ють тут, похо-

вайте на горі Боні. І його, як на замовлення, убили й поховали з помпою на горі. Називався, пам'ятаю, — Базаров. Здавалось, дивлячись на нього, що із сучасним диким, несамовитим юнацем не може мати нічого спільногого. Чи був заблуканий ідеаліст....

... Коли Кременець опанували поляки, то першим ділом викопали могилу Базарова й закопали за огорожою цвинтаря, як проклятого безбожника.

Як жила з дітьми потім Бронислава Францевна не знаю. Якось жили тоді люди не знати з чого. Писали мені, що діти росли, а Бронислава Францевна почала якось дивно поводитись — прибиралась, почала підмальовуватись, кудись вечорами вибиралась. Посполитий народ причислив її до категорії дам легкої поведінки....

Страшно було думати про таке, згадуючи Моторкова, але щось у тім було. Один з убитих тоді був диригент хору монастирського — Сіонський, чи може Смоленський. Його жінка — висока, вже немолода, незадовго по трагедії почала зазікати на молодих людей — семінаристів, які зібралися в новоформованій школі. Переважно це були студенти високих шкіл, яких загнали в закуток подїй. Вони не мали жадних перспектив і жартівливо вили — „Ах, чому я не є священиком?”

Школа була повноцінна. Були заступлені всі чесноти й пороки. Була у нас шкільна злодійка — Білинська, були „Освічені” в справах сексу, були до релігії байдужі, навіть скептики, сквернослови. Все, як завжди, тільки, що то не толерувалось, як тепер з допомогою психоаналізи, а просто засуджувалось, із висновками. Мене на думку закоханості навела Віра Шнайдер. Шнайдери — чеська родина пекаря артиста з багатьма дітьми. Мати була велика присмна жінка. Віра була старша дочка, бльондинка з довгою косою з дуже рожевим обличчям, ніби в мініатюрі ямочки. Училася так сяк. До Шнайдерів ми ходили купувати чудові тісточки. Пан — невисокий вже з сивиною присмний чоловік був до мене дуже ласкавий, вибирав найліпші тісточки, жартував. Взагалі був дуже прихильний. Віра заронила в мою ще зовсім дитячу душу зернятко отрути. Поперше вона мені сказала — Ти дуже подобаєшся моїму татові, а потім почала розказувати як то воно є з дівчатами — а так живеш, нічого не знаючи, а потім почнеш думати, надивившись. Про пробудження жаги казала просто — „хочеться” і мені це слово було противним.

Віра раніш вийшла зо школи, за якийсь час одружилася із чехом на ім'я Фіяла, поїхала з ним кудись, здається аж на Сибір і там померла від першого породу. Це було жахітно. Друга дочка Шнайдерів, Любка, була дуже гарненька. Мала одне неправильне око, що й якось ще додало принади. На баяні діставала нагороди за красу.

Близькі мої приятельки в школі були українки — Аніся Данилюк — в майбутньому одружилася з діячем Семеном Жуком, була ще Віра Гребінчук, дочка фельдфебеля, але зовсім іншого типу, як Данилюк. Гребінчук був мілій, добрий чоловік. Віра одружилася із учителем на ім'я Ясінчук, який був заздрісний, і, казали, навіть не раз ударив Віру. Любови не було, а був якийсь роман, наслідком якого Віра придбала чудового хлопчика. Ніхто не обурювався тим, а навпаки.

Ясінчук, під час українського руху вже був свідомий і попав до Трудового Конгресу. Віра тоді його життя розділила на дві ери — до Конгресу й після Конгресу. Вважала його дурнем і нездорою. Порвала пута, взяла дитину й подалась на Україну й по дорозі була якось убита.

Була в мене ще приятелька Ксеня Глиба, дуже гарна дівчинка з золотистим волоссям і синіми очима. Ксеня та її старша сестра були діти учителя десь із повіту. То були якісь милі, але здегенеровані діти. Ксеня була дуже косноязична, так що не могла вимовити свого імені, казала — Кенія Г'їба. Її сестра мала на одній руці приросток у формі мленського пальця. Тоді того ще не знали як усунути й так росла... З жидівських добре пам'ятаю гарненьку, розумну дівчинку Цвік з родини друкарів. То з тієї родини один хлопець учився пізніше вже із моїм сестрінком Михайлом в українській гімназії. Коли настали дики події, українці колеги дуже його хотіли врятувати, але він не міг піти й не пішов, бо у нього була жінка й дитина в геті. Пішов і він на згубу. Були мені милі сестри Ревека і Двойра Робушки. Були ці діти зовсім відмінні від інших жидівських дітей, і я пізніше довідалась, що це була родина караїмів. Двойра була дуже гарна з пухким русявиим волоссям, з великими синіми очима і чудовим кольором обличчя. Навіть юдофоб Палій не міг устояти проти її чарівності. Була ще солідна жидівка Аксель, поважна і здібна, гарна, спокійна Фрідман, якасі ніяка Анна Судак і дуже негарна, нещаслива Бруха Шатхель. Вчилася вона старанно, але не була бистра, російською мовою говорила недобре. Палій аж в істеріку попадав від одного її імені — Бруха. Думаю, що вона не скінчила школи. Ми ставились до Брухи надзвичайно лояльно, помогали їй в завданнях, а я навіть приходила до неї до хати. Мала я вражіння, що навіть її власний батько її не любив.

Були у нас донощики, брехуни, хвалики, влізливі кандидати на перші учениці, але учителі чомусь до них не прислушались, навіть сам Палій погорджував. З третьої групи я перешла в перший клас, а це вже щось, і що-ж і там я не вміла шануватись, зазналась, зовсім занедбала нелюбі предмети і О! сором, мені дали переіспит з двох предметів. Треба було літом трохи вчитись, але в Кременці було таке літо, стільки спокус, стільки краси і так шалено треба було бавитись то на скованку,

то в кляси, то в карти, а найпаче ганяти по лісі. Не було кому таки притиснути, і я . . . залишилась на другий рік. Сама була винна, а мене пекло від сорому й обурення. Бдавала зухвало, що мені це все одно. Переболіла, а потім стало дуже добре, бо у першій клясі таки мені зовсім не було, що робити й був час на збитки. В тій клясі мене кілька разів пересаджували, бо товаришки скаржились, що я їх смішу і не даю працювати.

В другій клясі я якось устаткувалась і вчилася вже дуже добре, так що для мене сподівались похвального листа. Однак, я його не дістала через писання, — я шкрябала, як курка, завше робила клякси, так, що зміст не вивіз. Натомість після акту мене викликали до учительської і при всім зібранні учителів сказав Палій, що я мушу учитись,йти до прогімназії і що там мені якось улаштують безоплатне навчання. Я сказала, що спитаю маму. І спітала, а мама вирікла, що для дівчини в нашому стані досить даної науки. То ж я залишилась і скільки муки зазнала від снів — мені все снилось, що я в школі. Я страшно хотіла вчитись. І я вчилася, як раб, сама вчилася, доставала книжки й довбала скелю. Учила я всі предмети. В ранньому дитинстві я найперше навчилась поволеньку читати молитовник. Це була невелика груба книжка у шкіряній оправі, чеська, а до того друкована готичним письмом. Я приставала до мами й вона мене потрохи навчила, але молилися ми, діти, формально по церковнослов'янському. Тепер я витягла молитовник й визубрила його вже свідомо, вчилася також писати по-чеськи із книжок, бо мама в писанні не була дуже сильна. Польська мова на Волині була знайома, то я просто почала читати польські книжки. Дісталася німецьку читанку й, без потреби, а з широго бажання вчитись занялася тим. Мама в тій мові трохи була грамотна, а батько не знаю звідки й чому навчився німецького Отченашу й часто проказував його з захопленням. Обоє батьки мали здібність до мов, легко переходили з одної мови на іншу. Однак, до науки, як такої, в ті часи це була ще своєрідна сколастика, батько мав відразу, і, коли його послали до школи, він негайно втік, бо обов'язку навчання ще не було заведено. Сказав, що то дурна робота, пішов учитись практичних наук, ковальства, а, головне, тягнувся до машин. Читати й писати навчився сам і був великим пристильником книги. У нас було багато книжок, багато красної літератури ріжких авторів російських і перекладів. То читала мама, а потім ми, діти. Батько мав свої замилування — Жюль Верн, Фенімора Купера, Конан Дойля. З українських книжок захоплювався Енейдою й обожав Пана Халявського. Приймав їх побільшості з боку комізу. Бувало, як зачитається, то аж йому очі посолюють.

До релігії відносився як потрібної науки, без глибшого вдумування — не можна, мовляв, бути так, як німе бидло. Бог

сила дійсна, ну, а до його служителів ставився скептично, бо вони часто були дійсно не на висоті — ласі на гроші й погані християни. Часто називав патлачами. Російських попів в Москвії ненавидив, а тих, що були на Україні, поготів. До церкви однак ходив, бо треба. А як трапився тут піп москаль — обрушитель, то вже вживав дуже сильних слів і не називав росіян інакше як кацалуги, — мав якусь відглибну інстинктивну відразу. Поляки були не інакше, як ляхи. До жидів побутово в життю відносився лояльно, але як народ не визнавав, а юдейську віру — ненормальною покруччю, і самого Мойсея не визнавав жидом, тільки єгипетським байструком. Натомість Соломона поважав, пророків також, бо вони, мовляв, знали, що то за банда зрадлива — жиди. Поляків називав зайдами ласими на наш хліб. Однак читав захоплено Сенкевича, не тому, що герой були поляки, а він там находив український дух. Дрібних польських дідичів на Волині називав сміттям. Мама була хрещена католичною й стала православною, бо не було мислимого, щоб батько пішов на католицтво в тодішній ситуації, і на то він взагалі ніколи не пішов би, бо і суспільство нашої верстви його вилучило б з громади. Мама, йдучи за кличем своїх предків католиків, часом заходила до польського костела. Служба там була більш виставна, мова латинська, і вона, як незнана, дуже імпонувала. А батько також з нею часом заходив і навчився багато ріжних возгласів. По чеськи він також навчився і вже, наслідуючи маму, говорив з нами, малими, по чеськи. Не міг тільки ніяк вимовити слово — „мркев”, казав мершеф. Вироки батька й дебати на всі теми з мамою я жадобно вислуховувала, і вони не мало спричинилися до оформлення моого світогляду. Я давно зрозуміла, що Бог не є якась інституція залежна від обряду священослужителів і місця.

Як при релігії, то мушу ще згадати моого законовчителя. Була це чудова людина, добра погідна людина, священик із покликання — отець Микола Метельницький. Він був удовець, завше сумовитий, захурений. Мав обов'язки нелегкі — вивчити трьох дітей. Дві доньки — Соню й Зіну та сина Александра. Сина спромігся послати до Києва на студії до комерційного інституту, Соня — свіжа, повна русява вийшла в учительки, а Зіну я знала також, але, як вона пішла, не знаю. Знаю тільки, що місячними ночами вона вставала, брала в обійми подушку й ходила по кімнатах. Ніхто її не будив, не турбував, і так походивши, вона верталась у ліжко.

Був, певно, пізніше отець Іваницький також мілий чоловік, з будовою носа, яка спричинила гутнявість голосу. Я так його вміла наподоблювати, що не можна було розібрati. У отця Іваницького вийшла історія з дочкою. Вона закохалась з повною взаємністю в чоловіка, про якого я нічого не знаю, крім того, що мав цікаву зовнішність і називався Кречетов.

Батько розпачав, заборонив, а дочка йому зробила милу несподіванку — зайшла, а тоді вже треба було пару дружити. Подружжя вийшло добре. Отець Іваницький був духом і тілом українець, був священиком у соборі, де панував протоієрей о. Концевич. Був то вже сивуватий чоловік, великий, суворий. Ні, не то — він був сердитий, сварливий. Трапилось, що у нас був хлопець баптист-штунда, як там називали. Той нещасний штунда, коли прийшло до сповіді, сказав, що він не може, бо він баптист. О. Концевич на то заревів, як тур — „На коліна, мерзавець”. І той став у смертельному жаху.

О. Концевич був крутій чоловік. Мав одного сина, якого залякав на все життя. Вистудіював той син Духовну академію, але в священство чомусь не пішов, став учителем. Був це мирний, покірний чоловік, зовсім не подібний до буйного батька. В соборі затримався старовинний звичай. Там жило братство, були братчики й сестриці. В урочисті служби вони ставали вряд від амвону вниз, з однієї сторони сестриці, а з другої братчики, тримаючи в руках воскові свічі. Очевидно, о. Концевич то толерував і приймав, як належне. Був українець типу тих, що колись вели козацтво, з тих, що у свій час святили ножі. В Кременці з його дикості ніхто не дивувався, що в квіти на Маковія вstromляли ніж, хоч чому, то вже народ не знав. Стало просто традицією. Але батько якось зізнав — ляхів різать.

На духовне життя впливало тоді, в першу чергу, церква. До церкви нас водили щонеділі в супроводі учительок. Була це церква Богоявленського монастиря, яку всі називали Базиліани. Очевидно тому, що це був колись монастир Василіянів. Тепер там сидів православний єпископ (за моєї пам'яті Діонісій) — худенький, кволий здоров'ям чоловік — росіянин родом з Владіміра. Служби були урочисті, виставні, хор прекрасний, були добре проповіді. Дітям було тяжко на довгих службах, а мені просто мука. Не можна було збиткувати, не можна було втекти, страшно боліли ноги. Думалось про одне — як би вже кінець, тоді муки кінчались і навіть ноги переставали боліти. Братія в монастирі була проста й переважно українці. При монастирі був великий сад, поздовж монастиря горна алея з величавих лип. Колись будували одні, а тепер було інше. Архірей — росіянин, визначні прихожани вже досить русифіковані й були дами з кіл цілком московських, урядники ріжніх установ.

Український народ ходив до інших церков — собор і Чеснохрестна церква. Була вона на лівій стороні й подалі монастиря, що був на горбі праворуч. Це була висока дерев'яна будова, вимальована рожеватим цегловим кольором. Там священиком був о. Константин Опатович. Настрій був, як у сільській церкві. Передміське село Туники мало свою церкву, а на Дубенській Рогатці сусідам було вільно ходити до полкової церкви. Там священиком був велетень о. Петро. Служив він скоро,

резолютно, не затягав. В життю був „цивільним” священиком, любив гостювати, випити, в міру пограти в карти. Його всі любили, і вояки й ріжні люди, причасні до церковного життя. Його національності я не знала. Тоді старшини були неозначені російські офіцери, в великій кількості росіян, загнані з ріжніх губерній, бо і полк називався Якутський. Однак було досить українців, бо при маршах через місто найбільше співали українських пісень — „Марусеньку”, „На городі калинонъка” й інші. А фельдфебелі були, кого не згадай — українці. Касарні були близько й вечорами було завше чутно громовий спів — „Спаси, Господі”. Вояки робили свої вправи по амурних справах. Мені особисто пам'ятна особа Гандзі. Була це одинока жінка, бідна, бідна. На прожиток заробляла тим, що носила жидам воду й була зігнута від тієї праці. Бідувала й виховувала трьох дітей, придбаних від ріжніх батьків-вояків. Всі свого часу обіцяли женитись і всі приписово утікали по вислужбі в свої краї. Старша дочка Гандзі називалась Сяня, велика, досить гарна дівчина. Її доля також була приписана, логічна — спокусив вояк і утік, залишивши з дитиною. Син Гандзі — Петро був миливий, добрий хлопець, поважаний вже з дитинства, а третя Лена була, як трісочка, бліда й чудернацька.

Цікаво, що жінки міщанки до Гандзі ставились лояльно й вона навіть ходила до моєї тітки Павлини на розмови й заходила до нас. Мама їй завше давала шклянку чаю з булкою, а на свята пакунок всякого юстивного. Ніхто Гандзю не судив. Приймали її модус вівенді прихильно, не вважали фаховою повісю, бо чесно заробляла свій хліб. Прізвище носила по першому кандидатові москалеві — Яблочкина. Діти всі були почуттям українці. Байструками їх якось не називали, хоч це було популярно і своїх власних дітей так називати й не було незвично. Приймалось це як лайка, а не як образа.

Недалече від нас, через піщану дорогу була наукова інституція, яка мене гостро цікавила. Була це єврейська школа — хедер. Містилась вона в довгій кімнаті з глинняною підлогою. Учні були ортодоксні, дуже бідні, в ярмулках, в штанах з розпоркою взаду. З розпорки висувався хвіст сорочки, і він був спокусою для наших собак. Вони так і норовили вхопити бідаку за той хвіст і тягнути, шараючи. Криків розпуки атакованого жидка не можна описати. Це був крик панічної розпухи. Учитель Мойсея був високий чоловік у довгім лапсердачу, обтяжений купою дітей. Він був такий бідний, що не міг дати пару копійок Гандзі й носив воду сам з нашої криниці. Собаки також його переслідували й він так само панічно кричав. Тоді з хати всі бігли, щоб рятувати Мойсея. Траплялось, що він і відро кинув з жаху. А собаки були зовсім не злі, і більше га-

нялись для забави, а не з почуття антисемітизму. Але батько казав, що їх дратує запах цибулі. Можливо й так.

При науці Мойсей стояв з прутом і возглашав таємні слова, які діти хором повторювали. Прут часто вживався й жидки верещали. Я заглядала до школи й присухалась до скандування, але нічого не розуміла. Потім я дізналася, що в тій школі вчать справжньої старої жидівської мови, а сусіди говорять жаргоном. Звідци знайомі мені слова — цибілес, петрушкас, флайш, бутер і таке інше.

Найближчою крамничкою, щоб купити якусь дрібничку, була маленька крамничка з власниками Срулем і Сурою. Там був навіть виклад у вікні — банька рижу, трошки цукру також у баньці, кілька ядовито барвистих цукорок, пуделочко чаю. В середині був мішок з білою мукою, другий малий з пшоном, бочка оселедців і бляшанка „канфіни”. Був у крамниці дивний мішаний запах, який мені чомусь подобався. Товар продавали у звиненім в ріжок палері з книжок та старих газет, а як більше, то треба було вже брати свою хустинку.

Сура була жінка з великим цибулею носом, запрацьована й нещасна, Сруль завше бігав кудись і був з лиця дуже непоказний. Мали вони три дівчини, з чого були дуже нещасні — для гонору треба було мати сина. Старша дочка Рахиль була трохи дурнувата і її батьки постарались випхнути заміж. Жиди тоді не вважали якусь ненормальності перешкодою до розмноження племені. В домі Сруля в півподвалі якийсь час жила дивна родина — чоловік п. Кучера, його прегарна жінка й дівчинка Іжінка. Це були чехи. Історія така, що дівчина з доброї, багатої родини залюбилась у бідного, і її родина не хотіла кандидата признати, тому родина опинилася на дні. На розі нашого завулку і „Широкої” жила жидівська родина. Щось вони мали з торгівлею мукою в малесеньких розмірах і мама там купувала житню муку. Були це приємні люди. Пам'ятаю одного іх сина Менделя тому, що він був кривий на ногу й з лиця дуже гарний, ясноокий русяявий хлопець. Привітний і галантний. Напроти були знову жиди, де ім'я господаря було Гідаль. Він мав одну дочку, також криву, але гарну й досить інтелігентну. Я для неї шила блузки і раз зробила водяними барвами її портрет на диво всій околиці. Була далі родина, де жінка називалася Перл. Мене це подружжя дуже дивувало незвичайною подібністю, і ми вдома міркували, як то таке трапляється, і мама казала, що від давшого співжиття добре подружжя уподоблюється. Я подивилась на маму й щось собі думала. Тут не було найменшого уподоблення ...

На широкій вулиці жила „аристократія”. З жидів Грінберги, Шумські. Сестра і брат Шумські були інтелігентні, гарні, без натяку на жидівську расу, говорили дуже добре по московські. Не знаю звідки вони тут взялись і що робили.

Були тут заможні чехи, з якими ми були в дружбі. Ковбасник Вотова — гарний, жвавий чоловік, мав четверо дітей. Його жінка нарікала в нашій родині, що її чоловік неможливий — за- надто темпераментний і не дає їй жити. Були це дуже працьо- виті люди, чисті й чесні. Мені свого часу доручили вчити мо- лодшого хлопця Сніка, який зовсім не прагнув освіти. Була там родина млинарів, Янди. Йозеф старший пішов у млин, а Яра дуже добрий і інтелігентний пішов у комерційну школу. Мати була вдова і цей син був її надією, і якраз він мусив без- глуздо загинути. Заснув на сіні, дістав запалення легенів і по- мер молоденьким. Старша дочка Ема, гарненька й мила, ви- йшла заміж за студента музичної школи в Києві й вже в Кре- мінці почали молоді гарно жити, коли Ема захворіла на тиф, видужала, з'їла шматочок кислого огірка й померла. Наймо- лодша дочка Блажа була моєю ровесницею й приятелькою. Родина була з українцями прокляна — життя млинарів було близько зв'язане з селянами, всі вони добре говорили україн- ською мовою, хоч взагалі чехи мали більше симпатій до ро- сіян, бо бачили в них захист від германізації. Блажа одружи- лася із українцем, урядовцем в Кремінці, Денисевичем. Мати, вже підстаркувата мила жінка, вирішила одружитись, щоб мати господаря і вийшла за молодшого. Називався пан Совак, брюнет із дуже синіми очима й великим горбатим носом. Пепа, його гірко не любив. Від того подружжя народилась дівчинка Маня, дуже подібна до Совака. Була бистра, цікава дівчинка й мала дивну звичку — сссала великий палець правої руки так, що він набрав подоби плоского паростку. Її в дитинстві висла- ли до Чехії для вишколу з дикуватої країни до своєї, яку вва- жали високо цивілізованою. Іншою чеською родиною була знову родина млинаря Гакена. Це були два брати, один з яких приїхав до Чехії, і, шукаючи підробітку, звернувся до дири- гента в Пражській опері попробувати сили в хорі. Мав гарний голос, сили якого ще сам не розумів. Диригент послухав і ска- зав — вам, братику, не місце в хорі. Вам треба вчитись як слід. Гакен вивчився й став чудовим операців співаком. Був це ви- сокий, тонкий чоловік, приємний, доступний, з постаттю, якій впінає фрак. Чула я, що він виступав у Києві й писав свого часу з терпким жалем — Чи так я думав виступати в Києві, де чулась тільки московська мова . . .

Були ще чехи в Кремінці — майстри, різники. Мене мама часом посыпала до ковбасні Аукста купити м'ясо. Старший син їх Йозеф до мене гарно, приязно усміхався, але я була ще дика коза, а він дорослий молодий пан, то я чим скоріше втіка- ла. Була ще родина, в якій була дівчина. Вона мене покликала до себе, я прийшла. Мати її, висока, гордовита жінка почала дочці докоряті — чого то, мовляв, сюди прийшла босонога. Говорила вона по польськи, думаючи, що я не розумію, а я ро-

зуміла й зараз же пішла до дому вражена. Були ще багаті люди на ім'я Сокал. Там були панни, які пишно одягались, був майстер слюсар, у якого вивчилось кілька українських хлопців. В околішніх селах були суцільні села колоністів, які добре жили з селянами й давали їм охоче ужиточні поради господарського характеру. Селяни, коло тих сел, часто вміли говорити по чеські. Самі чехи колоністи були добрі господарі, заможні, жили добре з українцями, але дружились між собою. Була бо велика ріжниця психології; чехи, хоч хрещені в православії, по духу були більше католики чи протестанти. Дружила я один час із племінницею пані Додечкові Анічкою Крейчевою. Додечки були старші бездітні люди й Анічка сюди приїздила по гостювати. Була це гарна срібляста блондинка, свіжа, як рожа, яка вже інтересувалась хлопцями. Пізніше, вже по революції, була у Додечків інша племінниця — Верушка, ще дівча, чудова, мила брюнетка. Її доля була трагічна. Ішла по дерев'яних відкритих сходах до свого помешкання, посковзнулась, упала, дісталася стрясення мозку й померла молоденькою. Було ще тоді багато калік, кривих, сліпих на одно око, золотушників. Медicina мало могла помогти й не було досить лікарів, а як були, то самі дуже мало знали, або були бездуши.

Коли я була ще зовсім малою в Кременці й захворіла, мама покликала доктора. Прийшов молодий чоловік, зтягнув з мене сорочку, мені на ганьбу, постукав і вирік — тиф. Ніякого тифу не було, а звичайна перестуда, а страху було багато. Лікар мав апломб, був зарозумілий і ігнорантний. Я його добре запам'ятала, називався Якубський, був то поляк. Пам'ятаю, як він раз прийшов на поклик бідних людей, і вони назбирали мідяків, щоб йому заплатити. Він узяв гроші, подивився на них і шпурнув людям під ноги. Вийшов гнівний. Він у Кременці був недовго. Інший лікар був росіянин Камаєв. Високий, мілий чоловік, обтяжений великою родиною, був добрій, з бажанням помогти. Був старший жид Лансберг і був лікар філантроп, росіянин Виноградов. Це був на свої часи компетентний лікар, його любили й шанували. Прожив до своєї смерті в Кременці. Жив самотній. Світлої пам'яти людина.

Дуже велике значення мали в малому місті „фершали“. Я знала двох. Один був поляк — Шиманський, який знов мало й не був присманий. Він моїй сестрі, яка мала тоді маленьку дитину, напрочив скорі сухоти. Сестра прожила до старости, хворіла кілька разів, тільки не на сухоті. Шиманський мав два сина. Один вийшав і був близкучим старшиною російської армії, гуляка й марнотратний. Скінчив якось трагічно. Другий був порядний. Чогось він носив на щоці чорну пов'язку. Був жонатий з родовою дорідною московкою, з якою батьки його добре жили. Другий „фершал“ був жид Табак. Чудесний чоловік і компетентний більше, як доктор Якубський. Мав бричку

і Їздив на практику коником. Перед ним був ще якийсь фершал, вже наш, але про нього якось нічого не пам'ятаю, ані його імені.

Табак жив по середині території Кременця — між центром міста й Дубенською Рогаткою, а центр жидівського населення чисто комерційний був таки в центрі міста, а українці жили по окраїнах над ярами, в садах. Мали часто гарні будинки, а сади добре упляновані з овочевими дорогими деревами. Прізвища їх були часто на їй і назовні вони мали вигляд аристократів, одні чисто українці, інші сполячені. Сполячені ходили до костелу, ксендз іх учив релігії, а між собою говорили українською мовою. Із споляченіх ми близько знали Торбінських. Вони жили в хаті, глибоко вгрузлій в землю, мали чудовий сад, а Фелікс Торбінський був гончарем. Я з захопленням дивилася на його майстерну працю й подивляла розмальовані чисто українськими взорами вироби. Його жінка була полька з Варшави. Син Мар'ян мав вигляд родовитого шляхтича. Вивчившися на шевця й було школа дивитися на його вроду й вроджену інтелігенцію за тим дуже недосконалым ремеслом. Шевці в Кременці були тоді катами — такі черевики робили, калічили ноги.

ШКОЛА

Мені вже десять років, але я маленька — так на сім літ, дитина. Однак, треба подумати про „вищу” освіту. Думається, що можу вже дійти до шкіл в центрі міста. А що до освіти підходила мама дуже поважно, то мені ще додали підготовки. Тепер мене учив Степан Кучер і вчив, певно, добре, чи то я була така бистра, що мене на іспиті подивляли. Школа була двоклясова — три групи й дві класи. Гімназії тоді ще не було, і як я по роках бачу, не було великої школи. Школу цю середню назвали тоді — прогімназія. Учні пишались, а в дійсності вона не була ліпша за мою школу. Була трохи більша программа, було більше формалізму й повна русифікація. А так, як я пізніше побачила й усвідомила, ріжниця була не на плюс, і мою першу Альма Матер я досі згадую з теплим почуттям — відношення там до науки було дуже поважне, учителі хороши люди й всі українці, хоч мусили вчити по московськи, але в душі й часто у виразі були свої люди і, випадково, добрі, так, що я не знала лихих учителів і це багато значило для моєї перевуленої натури, зв’язаної з великим нахилом до збитків. По іспиті мене відразу відзначили тим, що посадили, замісць першої групи, до другої, а за кілька день, побачивши, що я і там вже не мала що робити, перевели до третьої . . .

Моя школа одразу вразила мене своєю пишнотою. Проти того домику, де я жила, це був палац. І це був палац. Власниками були, мабуть, великі пани — поляки. З часів, коли Кремінець був їх культурною доменою, коли на майдані, серед міста, височів чудовий Ліцей Чацького, оточений до моїх часів парком з величавих дерев. Моя школа стояла на горбі, який далі переходив в рівну, велику площеу. Будова була огорожена заливними гратами із широкою брамою. Була це будова із високими й широкими вікнами з чотирма солідними колонами на порталі, у два поверхи. При вході були сіни, які виходили в велику кімнату. З двох сторін були кімнати, тепер кляси, колись панські покої. Просто в кінці дому двері — тепер це була учительська кімната. Праворуч м'ягко, граціозно вились широкі сходи на горішній поверх. Там тепер була мужеська половина школи. Посередині, на цілу довжину будови, височіла заля з подіумом. Очевидно, це була балева заля. Подіум залишився, а праворуч возвели високий образ Христа. Тепер заля служила, як актова, а на подіумі часом відбувались імпрези, на яких пописувались учні. На страстний четвер на залю водили вислухувати велиcodні відправи для учнів перед сповіддю і причастям. Я досі ясно пам'ятаю всі деталі урочистості й збитки, які я там виправляла без огляду, що в ґрунті була побожна, відбувалася щиро покаяння і, після причастя, старалася жити свято. Це вистарчало на кілька днів, а потім перемагала натура й починались знову збитки.

В третій групі я ще сумлінно вчилася з того, що мені подобалось і добре вчителі прощали недоліки з нелюбих предметів за блеск в цілому.

Я досі з подивом згадую, яке я мала щастя, що в ті часи, коли з дітьми не церемонились, коли бити дітей не вважалось за гріх, а мудре навчання, як я уникла покори й кар, і, певно, тому виросла гордою, певною в собі істотою.

Пам'ятаю всіх своїх учителів за доброту й вирозумілість. Тому то я їх запам'ятала як живих. Хоч, збиточна й з вправним язиком, я йшла по науковій лінії добре й учителі з провінційної, простої школи розуміли це, а пізніше я побачила, що це була якась виняткова річ, що в інших школах багатьох дітей калічила система суворої дисципліни й повного нерозуміння дитячої душі.

Мої учителі були такі — „смотрітель“ Александр Йосипович Палій. Це був тонкий, як батіг, чоловік, смуглавий, з сухим обличчям, завше у форменім фраку з золотими гудзиками. Він був єдиний грозою в школі, якого страшно боялися хлопці.

Він був страшний неврастенік, страшно кричав на хлопців і, казали, всі з жахом, уділяв нечесних ляпасів. Були тоді в старших клясах такі учні, з якими й Палій боявся заводитись — парубки з вусиками, здоровені велетні проти сухого

начальника. Один, на ім'я Павлов, був без ноги, ходив з мілициєю і сам був грозою інших учнів. Александр Йосипович, коли лаяв учнів, то по українській це якось учнів з ним замирювало, зближувало. Він не любив жidів вродженою расовою ненавистю й дуже погано переслідував єдиного в школі німчика, Арнольда Майзу.

На дівчат тільки покрикував. На лекціях викликав якусь дівчину, то вже у старшій першій класі, ставив її собі між коліни, брав за руки нижче ліктя й вигинав руки вправо, вліво. Дівчата більші від мене терпіли, а я виривалась. Мені було не-приємно й Александр Йосипович, пам'ятаю, раз сказав — „диви, яка чінчуріста”. Звичайно, я тоді не розуміла, що у нього це мало щось спільногого з еротикою. Інакше і він признаяв позитиви учнів, карав не зо злоби, а власне з подратування своїми власними хибами і ніколи не жорстоко. Перекричить, перегорить й знову добре.

А далі всі учителі були добрі, зичливі люди. Назвиська іх учитель аритметики — Михайло Іванович Рогузький. Вже добре сивуватий, якого ніхто не боявся. Коли входив до класи, ще був бедлам і він неодмінно нагадував — колокольчик біл, пора заниматся. Ми тоді сідали й старались вчитись. Мене цей учитель називав цвіркуном і скакелюхою. Напевно влучно. Я була дуже тоненька, скакала як чортеня й мала високий пронизливий голос, який учительки згідно називали „металіческій”, на що я була дуже горда. З граматикою я мала завше обтяження і нехіть до тої науки. Її вчив Микола Іванович Гарбуз, чоловік із червонавим носом, не дуже чепурний і дуже добрий. Казали, що він підпивав, однак у класі ніколи нічого такого не виявляв. Олімпіада Савишина Рогузька, жінка учителя аритметики, була огрядна, з червонуватим кольором обличчя. Ходила в сукні темносинього кольору з люстринового матеріялу, волосся мала уложене на тім'ю в калачик. Часто червоніла, і я недоумівала чого, а вона тоді мала переходовий вік і припливи крові до голови. Була короткозора й це помогало мені робити збитки. Була також добра, зичлива. Інша учителька, вже молода, називалась Лідія Іванівна Лазаренко-Дітковська. Була висока, поставна бльондинка, а мені здавалась дуже гарною. Учителем краснопису був молодий чоловік Іван Гармаш. Він також часто закидав по українські і від нього часто можна було чути запах горільчаного перегару. Учителем малювання був Михайло Іванович Івченко. Рудуватий, свіжий. В тій, тоді слабо розвиненій науці, я дослівно близькала. Наука була примітивна — приносив учитель якийсь гіпсовий орнамент, прикріплював його до дошки й ми рисували. Чим точніше, тим ліпше. Часом учитель приносив якийсь великий лист клену чи каштану, часом якусь квітку з великими

пелюстками. Я з ентузіазмом працювала, помагала іншим, і була щаслива. Пам'ятаю, я раз ішла з своїм вузликом книжок у хустині, сама в хустинці. Чую їде щось, відступаю на край вулиці, дивлюсь, а то Михайло Іванович на двохколісній по-возці. Тримає він віжки, а поруч нього гарна молода пані. I ось, о чудо — спиняється і Михайло Іванович каже до своєї супутниці — „Це надзвичайна дитина, з неї щось буде”.

Биглядало, що дитина не розуміє в чим справа, але я прекрасно розуміла, запишалась і потім з гордістю отовідала мамі. Учителькою ручних робіток була Ольга Іванівна Теодорович. Старша панна з дуже чорним волоссям. Дівчата пронюхали, що Ольга Іванівна фарбувала волосся. Вона вчила нас від підготовчих кляс. Наука плести гачком мені не подобалась й це мені не йшло. Робота була зашмугляна, убога. Але Ольга Іванівна підбадьорювала мене і в тій безнадійній вправі. З рішельє вже було ліпше. Тут було цікаво — викреслений вір рівненської общити, а потім найцікавіше — вирізувати й побачити висліди. А найкраче було вишивати кольоровими нитками подушку по взорі з усіма відтінками. Це я робила з захопленням, з точним дотриманням відтінків. Коли я вже була в другій клясі, зявився новий учитель на ім'я Музиченко-Колодович. Це був уже зовсім інший чоловік. Він був ще в студентській тужурці, говорив дуже старано по московській мові, яку я негайно почала імітувати. Ходив легко кокетною ходою, трошки вихляючи задом. З ним була зв'язана у нас, дівчат, захоплююча історія. В нього закохалась жінка Палія, значно молодша за свого чоловіка, досить гарна жінка. Про історію ми найбільше дізналися від племінниці Паліїв, дівчини, яку називали Дубяга. Вона вчилася де інше — подібно в єпархіальній школі, але з деякими дівчатами зустрічалась . . .

Палії й інші учителі мешкали в побічних будинках, які, певно колись були призначені для службовців панства і стояли поблизу палацу праворуч. Позад і через малий місток був овочевий сад, в який нам вступ було заборонено, а ліворуч, за великим двором, де ми на перемінках бавились, був парк, де росли величаві дерева. Туди ми не ходили, лише часом я заскакувала походить по алеї. Не знаю чому, я почувала в тім парку себе зв'язаною в своїй буйній поведінці, навіть говорили ми тут тихенько. Було якесь, ще не зрозуміле очарування, по-дих старовини, присутність тіней старовини.

